

Горан Комар
Милош Дамњановић
Синиша Шолак

БИРИЛИЧКИ СПОМЕНИЦИ ЛИВНА

CYRILLIC MONUMENTS OF LIVNO

Горан Комар
Милош Дамњановић
Синиша Шолак

ЋИРИЛИЧКИ СПОМЕНИЦИ ЛИВНА

Издавачи:
Задужбина „Кнез Мирослав Хумски”
Требиње
Удружење Огњена Марија Ливанска
Сурчин-Београд

Гл. уредник Задужбине
Мср Предраг Лозо

Фотографије:
Синиша Шолак
Милош Дамњановић

Рецензенти:
проф. др. Младенко Саџак
мср Дејан Дошлић

Лектори:
проф. др Младенко Саџак
мср Анђела Вуковић

Преводилац:
Милош Дамњановић

Графичка припрема и корице:
Срђан Чабрило

Географски приказ истраживаних
локалитета у Ливну
дипл. инж. Марко Ћосић

Штампа:
Сајнос доо, Нови Сад

Тираж: 500

Забрањено прештампавање и
фотокопирање.

Сва права задржавају аутори.

Goran Komar
Miloš Damnjanović
Siniša Šolak

CYRILLIC MONUMENTS OF LIVNO

Publishers:
Zadužbina „Knez Miroslav Humski”
Trebinje
Udruženje Ognjena Marija Livanjska,
Surčin-Beograd

Editor-in-Chief of the Foundation
Predrag Lozo, M.A.

Photographs:
Siniša Šolak
Miloš Damnjanović

Reviewers:
prof. dr Mladenko Sadžak
Dejan Došlić, M.A.

Proofreaders:
prof. dr Mladenko Sadžak
Anđela Vuković, M.A.

Translator:
Miloš Damnjanović

Graphic design and cover:
Srdjan Čabrilo

Geographic presentation of explored
locations in Livno
Marko Ćosić (BSE)

Printed by:
Sajnos doo, Novi Sad

Print: 500

Unauthorized reproduction prohibited.

All rights reserved by the authors.

Горан Комар
Милош Дамњановић
Синиша Шолак

Goran Komar
Miloš Damnjanović
Siniša Šolak

ЋИРИЛИЧКИ СПОМЕНИЦИ
ЛИВНА

CYRILLIC MONUMENTS OF
LIVNO

Ливно-Требиње-Београд,
2026. године

Livno-Trebinje-Belgrade,
2026

Ово издање посвећујемо свим њихим
сарадницима који нису жељели да
буду именовани, а без којих овај
подухват не би био могућ, као и
знаним и незнаним клесарима
Ливањској поља.

*We dedicate this edition to all the quiet
collaborators who did not wish to be
named, without whom this undertaking
would not have been possible, as well as
the known and unknown stonemasons of
the Livno Field.*

УВОД: ЋИРИЛИЧКО НАСЉЕЂЕ ЛИВНА

На територији Ливна данас извјесно посједујемо ћирилички натпис са почетка XVI вијека. То је натпис снахе свештеника Илије, који се титулише као поп. Такође, мноштво еманципованих натписа из млађег времена с тог подручја у густом је посијању. Сјетимо се и натписа попа Тјеходрага, који је настао у XIII вијеку.

И шта је то, који је то чинилац који има снагу да превезује вјекове? Презиме, ознака рода – крсно име, симболи? Не. Шта је то што и поред просторне и временске удаљености може да се доведе у везу, да искаже слику континуитета, па и у етнокултурном смислу нераскидивост линије стварања? Слово, само слово! Снажније него било што друго.

Посматрајући веома сложене историјске процесе, у којима је наука, и поред потпуне јасноће јавног исказа протагониста, одбацивала њихову припадност знатним, аксиомским етнокултурним садржајима минулих времена, какав је случај са дубровачким српством, видимо да је неопходно упорно провјеравати архивске назнаке које су изњедрила природна стања народа у временима у којима се етничка ознака исказивала неоптерећена политичким притисцима. То нарочито важи

INTRODUCTION: LIVNO'S CYRILLIC HERITAGE

Today, we can confidently say that there exists a Cyrillic inscription from the early 16th century in the area of Livno. It is the inscription of the daughter-in-law of the priest Ilija, who is titled as '*pop*' (priest). There is also a large number of later, more developed inscriptions from that area, densely distributed. Let us also recall the inscription of the priest Tjehodrag, which dates back to the 13th century.

And what is it, what is that element that has the power to bridge the centuries? A surname, a mark of lineage - a patron saint's name, symbols? No. What is it that, despite spatial and temporal distance, can still be connected, that can express an image of continuity, and even, in an ethnocultural sense, the unreachability of the line of creation? The letter - only the letter! Stronger than anything else.

Observing the very complex historical processes in which scholarship, despite the complete clarity of the protagonists' public expressions, rejected their belonging to the significant, axiomatic ethnocultural contexts of past times - as is the case with Serbs in Dubrovnik - we see that it is necessary to persistently verify the archival indications born of the natural states of peoples in periods when ethnic designation was expressed without the burden of political pressure. This is especially true in encounters

у сусретима са средњовјековном Босном, гдје српску народносну ознаку, као доминантну, истиче тачка највишег ауторитета - банска и краљевска владарска канцеларија. Дакле, историјски врхунци процеса, исказани јавно и колективно, извјесно говоре о континуитету аксиомских линија које одликују земље и просторе. Те су одлике исказиване црквеним и народносним одређењем - јер ове линије производе јасност - у политичком и социјалном амбијенту који није карактерисала толеранција. А увјерени смо да је претходне историјске периоде, па и читави средњи вијек, у већој мјери карактерисао суживот црква, много више него што је то било током XIX вијека.

У науци је опште прихваћено мишљење о животу и развоју више црквених организација у средњовјековној Босни, што се дешавало чак и уз присуство јеретичких структура (премда оне свакако нису имале већу снагу и бројност). Ипак, титуле „поп“ и „калуђер“, забиљежене у епитафима током средњег вијека на том простору, и то тамо гдје никако није могло бити попова глагољаша, указују на могућност постојања православне црквене организације у овим дијеловима западне Босне знатно прије периода од XVIII - XIX вијека. На подручјима Гламоча, Босанског Грахова и Дрвара већ су први прегледи ћириличких натписа дони-

with medieval Bosnia, where the Serb national designation, as the dominant one, is emphasized by the point of highest authority: the ban's and royal ruler's chancellery. Thus, the historical peaks of these processes, publicly and collectively expressed, certainly speak of the continuity of the axiomatic lines that characterize lands and regions. These characteristics were expressed through ecclesiastical and ethnic definitions - for these lines both arise from and produce clarity - within a political and social environment that was not marked by tolerance. And we are convinced that earlier historical periods, indeed the entire Middle Ages, were to a much greater extent characterized by coexistence among churches than was the case during the nineteenth century.

In scholarly works, it is generally accepted that multiple Church organizations existed and developed in medieval Bosnia, which occurred even with the presence of heretical structures (although these certainly did not have significant power or numbers). However, the titles '*pop*' (priest) and '*kaluđer*' (monk), recorded in epitaphs during the Middle Ages in that region - even in places where there could not have been Glagolitic priests - indicate the possible presence of an Orthodox Church organization in these parts of western Bosnia well before the 18th - 19th centuries. In the areas of Glamoc, Bosansko Grahovo and Drvar, the very first surveys of Cyrillic inscriptions already provided epigraphic

јели епиграфске доказе о томе. По нашем мишљењу, изузетно је тешко донијети увјерење о позиционирању гробаља или цркава православних Срба на туђем супстрату. Римокатоличка црква је на том тлу засигурно посједовала снагу и инструменте политичке контроле. Вјерујемо да је само природно стање православне цркве, по начелу насљеђивања тла, па и црквених грађевина и гробаља, могло обезбиједити надградње какве ми својим теренским истраживањима биљежимо и документујемо. Посве је испразна теза о механичком насљеђивању култног мјеста у било ком историјском периоду.

Под турском окупацијом Босна се налазила од 1463. године, када је срушено Босанско краљевство, па све до окупације Босанског пашалука од стране Аустроугарске 1878. године. Исламизација је добијала на замаху до 1520. године, о чему свједочи тадашњи порески регистар. Баш у то доба настао је натпис од огромног значаја којим је поменут поп Илија. И кроз наредне периоде, обиљежене стагнацијом државе и великим ратовима у којима је Босна значајно губила своје становништво, у западној Босни се одржала организација Српске православне цркве. Можемо само претпоставити како су изгледале вароши на простору западне Босне у доба када је, током Морјејског рата, спаљено Сарајево. У XVIII вијеку започели су опсежни

evidence of this. In our opinion, it is extremely difficult to form a firm conviction regarding the placement of cemeteries or churches of Orthodox Serbs on someone else's substratum. The Roman Catholic Church certainly possessed power and instruments of political control on that territory. We believe that only the natural development of the Orthodox Church - through the principle of inheriting the land, including church buildings and cemeteries - could have ensured the continuities that we record and document through our field research. The thesis of a mechanical inheritance of sacred sites in any historical period is entirely unfounded.

Bosnia was under Turkish occupation from 1463, when the Bosnian Kingdom was overthrown, until the occupation of the Bosnian Pashaluk by Austria-Hungary in 1878. Islamization gained momentum by 1520, as evidenced by the tax register from that time. It was precisely during this period that the very important inscription mentioning Priest Ilija was created. Even in the subsequent periods - marked by the stagnation of the state and the great wars during which Bosnia lost a significant portion of its population - the organization of the Serbian Orthodox Church persisted in western Bosnia. We can only speculate what the towns of western Bosnia looked like at the time when Sarajevo was burned during the Morean War. In the 18th century, extensive and very intense internal processes began,

и врло интензивни унутрашњи процеси, вођени, каже се, превасходно економским узроцима, што је Босну у цјелини увело у метеже и побуне против централне власти и њених највиших представника у земљи. Такво стање обиљежило је скоро читав XIX вијек, са промјењивим успјесима побуњеника и државе. Ипак, српски народ је извео подвиг одржања вјере на просторима западне Босне. Сигурно је да извијесни уступци које је султан чинио аустријском цару, додјељујући му статус заштитника хришћана у Босни, нису нимало доприносили сигурности православлa – своју црквену организацију и горућу вјеру одржали су народ и свештенство.

Напоиис Анђелије и њоиа Илије

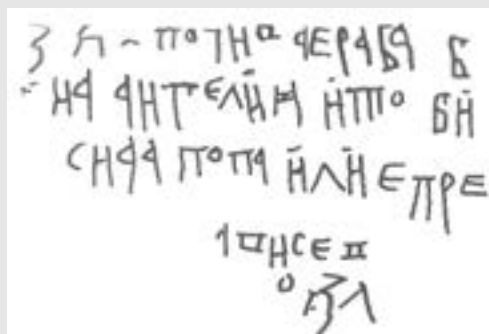

ЗД(Ѣ) ПОЧИВАЕ РАБА Б(ОЖ)НА АНГЕЛНИА Н ТО БН СНА(Н)А ПОПА НАНЕ ПРЕ(СТ)АВН СЕ В (ЛѢТ)О 7030

Овдје почива слуѣа Божија Анѣлија. И њо би снаја њоиа Илије. Пресѣави се у љеѣо 7030 (1522).

said to have been driven primarily by economic causes, which brought Bosnia as a whole into turmoil and revolts against the central government and its highest representatives in the country. Such conditions characterized nearly the entire 19th century, with varying successes on the part of the rebels and state. Nevertheless, the Serb people accomplished the feat of preserving their faith in the regions of western Bosnia. It is certain that the concessions the Sultan made to the Austrian Emperor - granting him the status of protector of Christians in Bosnia - did nothing to strengthen the security of Orthodoxy; it was the people and the clergy who preserved their church organization and their burning faith.

Inscription of Anđelija and pop (priest) Ilija

Here rests God's servant Anđelija. She was the daughter-in-law of priest Ilija. She reposed in the summer of 7030 (1522).

Слова натписа на крсном споменику снахе свештеника Илије одговарају периоду XV – XVI вијека. Подсјећају на натписе у простору Хума у којима су усејцани словни знакови неједнаке величине. Натпис је јасно датиран на „византијски“ начин – од створења свијета, годином седамхиљадатридесетом.¹ Уколико је снаха Анђелија упокојена 1522, њен свекар, православни свештеник Илија, у овом мјесту је могао служити и много раније. Слова су знатно издужена. И поред општег аспекта неуредног „хумског“ натписа примјетни су извјесни детаљи којима увијек поклањамо пажњу: присуство украсних трокутастих кукица које у слову Г „висе“ са хоризонталне гредице. Слово Б има важност за датовање натписа. Оно је издужено и усправљено. Међутим, два словна знака такође хране украсне кукице које „висе“ са хоризонталне гредице, као и у случају слова Г. Ови украсни детаљи на словима јесу карактеристика најстаријих сачуваних ћириличких натписа на простору Балкана, а присутни су и у рукописима. Слово В изведено је на уобичајен начин, одговара датом периоду, као неправилни, не-

1 За разлику од данашњег устаљеног система рачунања година и времена прије и после рођења Исуса Христа, у византијском систему вријеме се рачунало од године која се сматрала годином стварања свијета. Пошто је, према овом систему рачунања година, Христос рођен 5508. године од стварања свијета, наведена 7030. година одговара 1522. години од рођења Христа.

The letters of the inscription on the burial cross of priest Ilija's daughter-in-law correspond to the 15th-16th centuries. They resemble inscriptions from the Hum region, where letter signs were carved in uneven sizes. The inscription is clearly dated in the 'Byzantine' manner - by the creation of the world, in the year seven thousand and thirty.¹ If the daughter-in-law Anđelija passed away in 1522, her father-in-law, the Orthodox priest Ilija, could have served in this location much earlier. The letters are significantly elongated. Despite the overall aspect of a somewhat irregular 'Hum-style' inscription, certain details are noticeable, which we always pay attention to: the presence of decorative triangular hooks that 'hang' from the horizontal bar in the letter Г. The letter Б is important for dating the inscription. It is elongated and upright. However, two other letters also carry decorative hooks that 'hang' from the horizontal bar, as in the case of Г (G). These decorative details on the letters are a characteristic of the oldest preserved Cyrillic inscriptions in the Balkans and are also found in manuscripts. The letter В (V) is executed in the usual manner, corresponding to the period, as an irregular, carelessly carved square. The letter Р (R) has

1 Unlike today's established system of counting years and time as before and after the birth of Jesus Christ, in the Byzantine system time was calculated from the year considered to be the year of the creation of the world. Since, according to this system, Christ was born in the year 5508 from the creation of the world, the mentioned year 7030 corresponds to the year 1522 after the birth of Christ.

марно изведен квадратић. Слово Р има сићушну омчу у самом врху веома дугачког окомитог стабла.

Врло је вјероватно да је писар овог натписа имао додира са црквеном литературом. Обликом слова, натпис указује на континуитет ћириличке писмености - развојну линију која сеже и прихвата се у XI и XII вијеку. Томе увјерењу свакако доприноси и један натпис из XV вијека у селу Липа, који припада Радивоју Илићу – Ковачпољанину. Може се рећи да је подручје Ливна представљено трима старим ћириличним натписима, али, исто тако, и да показује извијесни епиграфски потенцијал – очекивати је да ће се у будућности пронаћи још натписа који данас леже под земљом.

Дугачку стратиграфску линију ћириличног наслеђа Ливна показује натпис попа Тјеходрага, који је недавно пронађен приликом археолошких ископавања у средњовјековној некрополи представљеној стећцима (мраморови, грчке гробнице). Натпис помиње петорицу синова овог свештеника. Изведен је крајње прецизно обликованим словима, уједначене величине, са одличним осјећајем за простор. Припадајући средини XIII вијека, он стоји у врху развојне линије ћириличног епитафа, која је морала бити представљена далеко већим бројем примјерака него што их данас знамо и колико је сачувано.

a tiny loop at the very top of its very long vertical stem.

It is very likely that the scribe of this inscription had some familiarity with Church writings. By the form of the letters, the inscription indicates a continuity of Cyrillic literacy - a developmental line that reaches back to and takes root in the 11th - 12th centuries. This view is further supported by an inscription from the village of Lipa dating to the 15th century, belonging to Radivoje Ilić-Kovačpoljanin. Thus, it may be said that the Livno area is represented by three old Cyrillic inscriptions, while also showing a certain epigraphic potential - it is to be expected that more inscriptions, now lying underground, will be discovered in the future.

The long stratigraphic line of Livno's Cyrillic heritage is illustrated by the inscription of Priest Tjehodrag, which was recently discovered during archaeological excavations at a medieval necropolis marked by *stećci* ('*mramorovi*', 'Greek graves'). The inscription mentions five sons of this priest. It is executed with extremely precisely shaped letters of uniform size and an excellent sense of spatial arrangement. Dating to the mid-13th century, it stands at the peak of the developmental line of the Cyrillic epitaph tradition - one that must once have been represented by far more examples than are known and preserved today.

The high level of literacy and culture among the inhabitants of this region is also evidenced by the inscription

О високој писмености и култури житеља овог краја свједочи и натпис слуге Божијег, старца Јевтимија Ћу(рића) Милетића у Застинју, који је изведен курзивним и испупченим словима. Датовањ је на оба начина, и од створења свијета и од Рождества Христова, уз додатно навођење арапских бројева. „... :о: сатворення мѣра љѣтс ва лето ѿ рождѣнства по плоти бѣг(а) слова ѡѡѡѡ 7000 300 6 1000 700 90 8” (Од створења свијета 7306, у лето од Рођења по плоти Бога Слова 1798 7000 300 6 1000 700 90 8). Овај тип натписа склони смо означаваати Мостарском школом клесања, јер је у највећем броју присутан на том подручју. Свакако, у занатском смислу, овакви натписи постављају највеће захтјеве пред клесаре који морају имати врхунски развијен осјећај за простор у коме израђују слова одбијањем – одстрањивањем материјала. Много је једноставније напосто услијецати словне знакове у стијену.

У натпису Петра Беаре у Застинју, датовањем 1813. године, поменуто је земљотрес који је погодио овај крај: „... на ѡѡѡѡ мѣца априла ѣ на (о)вога: г(о)дишта: зем(ла) се: тресе 60 ѣ веће пѣта” (На 1831, мјесеца априла 31: На ово годиште земља се тресе 60 и више пута).

Као и другдје у западној Босни, и овдје су надгробни споменици представљени крстовима, ступовима и плочама. Укажујемо на примјер крсног споменика у селу

of God’s servant, the elder Jevtимије Ћу(rić) Miletić, found in Zastinje, executed in cursive letters carved in relief. The inscription is dated in two ways - from the Creation of the world and from the birth of Christ - as well as by the use of Arabic numerals. “... :о: сатворення мѣра љѣтс ва лето ѿ рождѣнства по плоти бѣг(а) слова ѡѡѡѡ 7000 300 6 1000 700 90 8” (*From the creation of the world [year] 7306, in the summer from the incarnate birth of God the Word 1798 7000 300 6 1000 700 90 8*). We are inclined to classify this type of inscription as belonging to the Mostar school of carving, as it appears most frequently in that area. From a craftsmanship standpoint, such inscriptions pose the greatest challenge to stonecutters, who must possess a highly refined sense of spatial awareness in order to form letters by *relief carving* - that is, by removing the surrounding material. It is, of course, far simpler to merely incise the letter forms into the stone.

In the inscription of Petar Beara in Zastinje, dated to the year 1813, an earthquake that struck this region is mentioned: “... на ѡѡѡѡ мѣца априла ѣ на (о)вога: г(о)дишта: зем(ла) се: тресе 60 ѣ веће пѣта” (*In the year 1831, on the 31st day of April: In this year, the earth trembled 60 times or more.*)

As elsewhere in western Bosnia, the tombstones here are represented by crosses, pillars, and slabs. We would like to draw attention to an example of a cross-shaped monument in the village of Bojmunte, which lacks a

Бојмунте без наглашене хоризонталне греде и са округлим врхом.

pronounced horizontal beam and has a rounded top.

Крст у селу Бојмунте

Cross from the village of Bojmunte

Управо овакве гробне биљеге, у великом броју, срећемо у билећком крају, а у мањем броју у гатачком и требињском. Овакви облици крстова заиста су карактеристични за Билећу – налазе се у склопу православних гробаља или стоје

It is precisely these kind of grave markers, in very large numbers, that we find in the Bileća region and, to a lesser extent, in the Gacko and Trebinje areas. Such cross forms are truly characteristic of Bileća - they appear within Orthodox cemeteries

усамљени. Оквирно се могу датovati у XVI - XVII вијек. Као и у другим подручјима западне Босне, и на територији Ливна су присутна бројна презимена која се везују за требињски и билећки крај.

Натписи Ливна, сачувани у српским гробљима, показују јасну везу са црквеном литературом. Осим тога, усјецани су на крстним споменицима високог нивоа занатске и умјетничке израде. Као цјелина, истиче се српско православно гробље у Застинју, данас готово приградском насељу Ливна. Ово гробље чува мноштво натписа насталих током XVIII вијека, међу којима је и натпис архимандрита Паликуће, који је припадао требињском манастиру Тврдошу. Иако је тај знаменити манастир стајао разрушен од 1694. године, овај требињски калуђер се у другој половини тога вијека исказивао као његов припадник. Тако су задуго чинили и архимандрити манастира Савине код Херцег Новог.

Велику заслугу за изучавање ћириличких епитафа Ливна има г. Стипо Манђерало, који је објавио низ колекција старијих примјерака. Од значаја је натпис Достине из XVII вијека, који је, према цртежу Манђерала, припадао другој половини тог вијека. Достина је поменута као жена Петра Балова². Овај споменик ли-

2 Stipo Manderalo, „Grobље u Zastinju kod Livna: Zapisi na spomenicima do polovice XIX vijeka”, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Etnologija*, Nova serija, sveska 39/1984, 144.

or stand alone. They can be approximately dated to the 16th-17th centuries. As in other parts of western Bosnia, numerous surnames found in the Livno area are connected to the Trebinje and Bileća regions.

The inscriptions of Livno preserved in Serbian cemeteries show a clear connection with Church books. Aside from this, they are engraved on cross-shaped monuments of a high level of craftsmanship and artistic quality. Taken as a whole, the Serbian Orthodox cemetery in Zastinja - today almost a suburban settlement of Livno - stands out in particular. This cemetery preserves numerous inscriptions created during the 18th century, among them the inscription of Archimandrite Palikuća, who belonged to the Trebinje monastery of Tvrdoš. Although that renowned monastery had stood in ruins since 1694, this monk from Trebinje continued to identify himself as its member in the second half of that century. The archimandrites of the Savina Monastery near Herceg Novi did the same for a long time as well.

Great credit for the study of the Cyrillic epitaphs of Livno goes to Mr. Stipo Manderalo, who published a series of collections of older examples. Of particular importance is the inscription of Dostina from the 17th century, which, according to Manderalo's drawing, dates to the second half of that century. Dostina is mentioned as the wife of Petar Balov². This mon-

2 Stipo Manderalo, „Grobље u Zastinju kod Livna: Zapisi na spomenicima do polovice

вањских Срба директно свједочи о њиховом присуству у овом крају, о коме посредно свједоче и помени православног свештенства током наредног вијека.

У овом гробљу и даље постоји више крских споменика који су подигнути током XVIII вијека. Стипе Манђерало је објавио натпис Саве Бужанина из 1752. и Луке Мачића, Мостарца, из 1755. године (начинио мајстор Богић). Надаље, објављени су натписи Марка Ждера (начинио мајстор Станиша) из 1770. године; Поле (Полексије) из 1775. године; Јанка, сина Нике, из 1783. године, преминулог у дому Рада Новаковића, који му је метнуо крст и довео свештеника да изврши опијело; те Божа мајстора Томашевића (начинио мајстор Јово Јездих) из 1783. године.³

У епиграфском смислу, Ливно се не разликује од сусједних подручја које су настањивали Срби на њиховим крајњим западним доменима. Епитафи – извори првог реда важности – свједоче да Српска православна црква и овдје дјелује као организована структура. Још један саборски народни етнокултурни печат и овом тлу, као и цјелокупној западној Босни, даје ћирилично слово. Њиме су исписани и вјечности предати натписи који казују снагу вјере, присуство свештенства и узраслост, развијеност ћириличног система писања које се наслања и произи-

ument of the Serbs of Livno directly attests to their presence in this region - something that is indirectly confirmed by references to Orthodox clergy during the following century.

There still exist in this cemetery several cross-shaped monuments erected during the 18th century. Stipo Mandžeralo published the inscription of Sava Bužanin from 1752 and that of Luka Mačić, a man from Mostar, from 1755 (made by stonemason Bogić). Furthermore, he also published the inscriptions of Marko Ždero (made by stonemason Staniša) from 1770; Pola (Poleksija) from 1775; Janko, son of Niko, from 1783 - who passed away in the home of Rade Novaković, who erected the cross for him and brought a priest to perform the funeral rite; and Božo, son of stonemason Tomašević (made by stonemason Jovo Jezdić) from 1783.³

In epigraphic terms, Livno does not differ from the neighbouring regions inhabited by Serbs in these far western domains. The epitaphs - primary sources of the highest importance - testify that the Serbian Orthodox Church functioned here as an organized institution. Yet another collective national and ethnocultural hallmark upon this land, as upon all of western Bosnia, is the Cyrillic script. With it were inscribed and entrusted to eternity the epitaphs that speak of the strength of faith, the presence of

XIX vijeka", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Etnologija, Nova serija*, sveska 39/1984, p.144.

3 Mandžeralo, "Grobље u Zastinju", p.145-146

3 Mandžeralo, „Grobље u Zastinju”, 145-146

лази из многих вјекова ћириличног стваралаштва Балкана.

Увјерени смо да ће ћириличка писмена баштина Ливна, коју дајемо на видјело свијету, представљати допринос једној динамичној културној и историјској сцени, а која је у прошлости често била оптерећена напетостима и сукобима. Вјерујемо да будућност Балканског полуострва лежи у превазилажењу антагонизама, и у схватању да је различитост традиција културно и интелектуално богатство свих земаља и народа.

Дубоко смо захвални г. Стипу Манђералу за стручно занимање ћириличним споменицима ливанског краја, те за његове штампане радове којима је једна од лоза писмености, што је прихрањивала сиромашни крашци Балкан, очувана за будућност.

clergy and the maturity and development of the Cyrillic writing tradition - one that is rooted in and derived from many centuries of Cyrillic creativity throughout the Balkans.

We are convinced that the Cyrillic literary heritage of Livno, which we now bring to the attention of the world, represents a contribution to a dynamic cultural and historical scene - one that in the past was often burdened by tension and conflict. We believe that the future of the Balkan Peninsula lies in overcoming antagonisms and in understanding that the diversity of traditions is a cultural and intellectual wealth for all countries and peoples.

We are deeply grateful to Mr. Stipo Manderalo for his scholarly engagement with the Cyrillic monuments of the Livno region and for his published works, through which one branch of literacy - nurtured in the impoverished karstic Balkans - has been preserved for the future.

ЛИВНО И ЛИВАЊСКО ПОЉЕ КРОЗ ВИЈЕКОВЕ

Разумијевање и тумачење данашњег ћириличног наслеђа Ливна и Ливањског поља није могуће без познавања историјског оквира у којем је оно настајало, нестајало, а – понекад – и поново доспијевало на свјетлост дана. Посебну занимљивост у случају Ливна чини ћирилично наслеђе које се није сачувало само у облику натписа уклесаних у камен, већ и у писаним изворима на папиру. У овом кратком историјском уводу, дајемо сажет преглед историје Ливна и ливањског краја, са посебним освртом на ћирилично наслеђе ових предјела.

Доба Илира и Римљана

Видљиви трагови људског постојања у Ливањском пољу сежу још у илирско доба, када је овдје живјело племе Далмата. Широм ливањског краја евидентирано је и дјелимично истражено више од 40 илирских градина. На простору данашњег града Ливна налазе се остаци три илирске градине, познате у науци као *Градина на Теберу* или *Велика градина*, *Мала градина* и *Касалов градац*.¹

1 Види: Alojz Benac, *Utvrdena ilirska naselja (I): Delmatske gradine na Duvanjskom polju, Buškom Blatu, Livanjskom i Glamočkom polju*, (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH, 1985).

LIVNO AND THE LIVNO FIELD THROUGH THE CENTURIES

Understanding and interpreting the contemporary Cyrillic heritage of Livno and the Livno Field is impossible without knowledge of the historical context in which this heritage was created, disappeared, and - at times - re-emerged into the light of day. A particularly interesting aspect in the case of Livno is the Cyrillic heritage associated with this region, which has been preserved not only in the form of inscriptions carved in stone, but also in those written on paper. In this brief historical introduction, we will provide a concise overview of the history of Livno and the Livno region, with special attention given to the Cyrillic heritage of this area.

Era of Illyrians and Romans

Visible traces of human life in the Livno Field date back to the time of the Illyrians, when the Delmatae tribe inhabited this area. Throughout the Livno region, over 40 Illyrian hillfort settlements (*gradine*) have been identified and partially explored. Within the area of today's town of Livno, there are the remains of three such hillforts, known to scholars as the *Gradina na Teberu*, *Mala gradina* and *Kasalov gradac*.¹

1 See: Alojz Benac, *Utvrdena Ilirska naselja (I): Delmatske gradine na Duvanjskom polju, Buškom Blatu, Livanjskom i Glamočkom polju*, (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH, 1985).

Претпоставља се, мада је са сигурношћу тешко утврдити, да се на мјесту данашњег Ливна налазило римско насеље *Bariduum*². Трагови римских насеља пронађени су на значајном броју локалитета широм Ливањског поља, укључујући и *Вашаровине* крај Прилуке, локалитете у Лиштанима, Грковцима и другим мјестима. Простор Ливањског поља, по свему судећи, пресецао је римски пут који је спајао *Saloni* (Солин код Сплита) и *Servitium* (Градишка).³

Средњи вијек

Гириличко наслеђе Ливна свакако је везано за период словенског присуства на овим просторима. Кроз највећи дио своје познате словенске историје, град Ливно сусрећемо под називима *Хливно*, *Хливина*, *Хлиуне*, *Хлиуна*, *Cleuna* (латинизована верзија), *Бисџрица* или *Бисџрички њрад*, а у новије вријеме као *Ливно*, понекад и *Лијевно*. Симултано коришћење назива *Хливно* и *Бисџрички њрад* у средњем вијеку унијело је одређену дозу забуне међу историчаре. Док већина сматра да се под овим именом мисли на један те исти град (или можда утврђење и његово подграђе), има

It is thought - although it is difficult to say with certainty - that a Roman settlement named *Bariduum* was located where the town of Livno stands today.² Traces of Roman settlements have been discovered at numerous sites across the Livno Field, including *Vašarovine* near Priluka, as well as at locations in Lištani, Grkovci, and other nearby areas. The Livno Field was, by all accounts, crossed by a Roman road that connected *Salona* (modern-day Solin near Split) with *Servitium* (modern-day Gradiška).³

The Mediaeval Period

The Cyrillic heritage of Livno is, of course, tied to the period of the presence of the Slavs in these parts. Throughout most of its known Slavic history, the town of Livno appears under various names: *Hlivno*, *Hlivina*, *Hliune*, *Hliuna*, *Cleuna* (a Latinized version), *Bistrica*, or *Bistrički grad* (meaning 'the town on the Bistrica'), and in more recent times as *Livno*, and occasionally *Lijevno*. The simultaneous use of the names *Hlivno* and *Bistrički grad* during the medieval period has caused a certain amount of confusion among historians. While most scholars believe that these names refer to the same town (or perhaps a

2 Marin Zaninović, „Livanjsko polje u antici kao primjer delmatske zajednice” u: *Livanjski kraj u povijesti*, ur. Boško Marijan, (Split-Livno: Muzej Hrvatskih arheoloških spomenika, 1994), 45–49.

3 Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1960), 18–34.

2 Marin Zaninović, „Livanjsko polje u antici kao primjer delmatske zajednice” *Livanjski kraj u povijesti*, ur. Boško Marijan, (Split-Livno: Muzej Hrvatskih arheoloških spomenika, 1994), p.45–49.

3 Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1960), p.18–34.

и оних који тврде да су *Хливно* и *Бистрички град* заправо два различита утврђења.⁴ Чињеница да се Ливно налази на ријеци Бистрици ипак наводи на закључак да је Бистрички град у средњем вијеку био само други назив за град Хливно.

У историографији се често као један од првих спомена Ливна у писаним изворима узима даровница хрватског кнеза Мунцимира (или Мутимира) из 892. године, у којој се међу свједоцима наводи Желимир, жупан Ливна („*Zelimiro, iupano Cleunae*”).⁵ Међутим, сачуван је само наводни пријепис даровнице, за коју је хрватска историчарка средњег вијека Нада Клаић, једна од водећих познавалаца хрватских средњовјековних повеља, подробно утврдила да је фалсификат. Према Клаићевој, овај документ – наводни пријепис повеље – састављен је много касније, у 12. вијеку, од стране сплитске Цркве како би се доказали имовински посједи услијед власничких спорења пред судовима у том периоду.⁶ Ако је пријепис

fortress and the settlement that developed below it), some argue that *Hlivno* and *Bistrički grad* were actually two separate fortified towns.⁴ Still, the fact that Livno lies on the Bistrica River suggests that *Bistrički grad* was simply another name for the town of *Hlivno* during the Middle Ages.

In historical scholarly works, one of the earliest written mentions of Livno is often considered to be a charter issued by the Croatian Duke Muncimir (or Mutimir) in the year 892, in which a certain Želimir, the *župan* (local governor) of Livno, is listed among the witnesses (“*Zelimiro, iupano Cleunae*”).⁵ However, only a supposed copy of this charter has survived, which the Croatian medieval historian Nada Klaić – perhaps the most respected expert on medieval Croatian charters – has deemed to be a forgery. According to Klaić, this document – the supposed copy of the charter – was created by the Church in Split in the 12th century as part of an effort to prove property ownership amidst active court disputes at the time.⁶ If the copy of the charter

4 Другачији став од преовлађујућег износе: Ahmet Burek, *Kameno Hlivno*, (Tešanj: Planjax, 2007), 9–13; Ivan Cicvarić, „Nove spoznaje o starohrvatskoj županiji Hlivni iz darovnice kralja Ostoje vojvodi Hrvoju od 8. XII 1400.”, *Cleuna* 4/2021, 78–95.

5 Vjekoslav Klaić, „Građa za topografiju i historiju hlivanjske županije i grada Hlivna” u: *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, Nova serija sveska 15/1928, 16.

6 Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, (Zagreb: Školska knjiga, 1975, drugo izdanje), 6–12 и 259–261; Nada Klaić, „Diplomatička analiza isprava iz doba Hrvatskih narodnih vladara (I dio)”, *Historijski zbornik*, Godina XVIII/1965, 141–188; Nada Klaić,

4 A different view from that which is dominant can be found in: Ahmet Burek, *Kameno Hlivno*, (Tešanj: Planjax, 2007), p.9-13; Ivan Cicvarić, „Nove spoznaje o starohrvatskoj županiji Hlivni iz darovnice kralja Ostoje vojvodi Hrvoju od 8. XII 1400.”, *Cleuna* 4/2021, p.78-95.

5 Vjekoslav Klaić „Građa za topografiju i historiju hlivanjske županije i grada Hlivna” u *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, Nova serija sveska 15/1928, p.16.

6 Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, (Zagreb: Školska knjiga, 1975, drugo izdanje), p.6-12 and p.259-261; Nada Klaić, „Diplomatička analiza isprava iz doba Hrvatskih narodnih vladara (I dio)”, *Historijski zbornik*, Godina XVIII/1965, p.141-188; Nada Klaić, „Diplomatička analiza isprava iz doba

ове даровнице заправо каснији фалсификат, поставља се питање не само да ли га можемо третира-ти као први писани спомен Лив-на него, још битније за нас, да ли представља поуздан извор за тврд-њу о постојању жупана Желимира 892. године. Катичић исправно примјећује да фалсификован до-кумент не значи *нужно* и фалси-фикован садржај, те да – напротив – „*što je više autentičnih podataka u takvim tobožnjim ispravama, to će one bolje poslužiti svojoj svrsi. Bit će lakše prihvaćene kao dokazala na sudu*“.⁷ По свему судећи, процјена да ли је жупан Желимир стварно постојао највише зависи од тога каквим је изворима располагао креатор (тј. фалсификатор) наводног пријепи-са – који је требао дјеловати увјер-љиво и аутентично за потребе судских спорова – у 12. вијеку, тј. да ли је имао поуздане историјске податке о постојању жупана Жели-мира. Констатујући суд Наде Клаић о (не)аутентичности ове даров-нице, Срећко М. Џаја ипак износи мишљење да је жупан Желимир био стварна историјска личност, иако без конкретног образложења за овакво мишљење.⁸

„Diplomatička analiza isprava iz doba Hr-
vatskih narodnih vladara (II dio)“, *Historijski
zbornik*, Godina XIX-XX/1966-7, 225-263.

7 Radoslav Katičić, „Kritika ranosrednjo-
vjekovnih diplomatskih vrela Nade Klaić i
hrvatska historiografija“, u: *Nada Klaić i njezin
znanstveni i nastavni doprinos razvoju histori-
ografije*, ur. Tomislav Galović i Damir Agičić,
(Zagreb: FF Press, 2014), 95-101.

8 Srećko M. Džaja, „Politička i crkveno-po-
litička pripadnost Livanjskog kraja kroz po-
vijest“ u: *Livanjski kraj u povijesti*, ur. Boško

is, in fact, a later forgery, then it is questionable whether we can treat it as the first written mention of Livno and whether it is a reliable source on which to base the claim that a *župan* Želimir really existed in 892. Katičić rightly observes that a forged document does not *necessarily* imply forged content, and that - on the contrary - “*the more authentic information such supposedly official documents contain, the better they will serve their purpose. They will be more easily accepted as evidence in court*”.⁷ It would seem that the question of whether *župan* Želimir really existed primarily hinges on what kind of sources the creator (forger) of the sup-posed copy of Muncimir’s charter had at their disposal in the 12th century in an effort to make the document appear credible, i.e. whether they had reliable historical sources that testified to the existence of *župan* Želimir. While noting Nada Klaić’s judgement on the matter of this charter’s (in)authenticity, Srećko M. Džaja put forward his opinion that *župan* Želimir was indeed a real historical figure, albeit without explaining the grounds on which this belief was based.⁸

A more reliable source confirming

Hrvatskih narodnih vladara (II dio)“, *Histori-
jski zbornik*, Godina XIX-XX/1966-7, p.225-263.

7 Radoslav Katičić, „Kritika ranosrednjo-
vjekovnih diplomatskih vrela Nade Klaić i hr-
vatska historiografija“, in: *Nada Klaić i njezin
znanstveni i nastavni doprinos razvoju histori-
ografije*, ur. Tomislav Galović i Damir Agičić,
(Zagreb: FF Press, 2014), p.95-101.

8 Srećko M. Džaja, „Politička i
crkveno-politička pripadnost Livanjskog kra-
ja kroz povijest“ *Livanjski kraj u povijesti*, ur.
Boško Marijan, (Split-Livno: Muzej Hrvatskih
arheoloških spomenika, 1994), p.136.

Поузданији извор о постојању жупе Ливно у саставу тадашње хрватске државе налазимо код византијског цара Константина VII Порфирогенита. У свом обимном дјелу *De administrando imperio*, писаном у 10. вијеку, Порфирогенит спомиње Ливно као једну од 11 жупанија самосталне хрватске земље.⁹ Он даље наводи да се са сјеверне стране хрватска земља „*према Цейини и Ливну њраничи са Србијом*”¹⁰, мада око тачне локације границе треба бити опрезан, имајући у виду да нам није познато докле се тачно простирала сама жупа Ливно.

Период од 11. до 13. вијека углавном карактерише одсуство спомињања Ливна у сачуваним историјским изворима. Познато је да се почетком 14. вијека Ливањска жупанија налази под управом хрватских банова Шубића. Са успоном Босанске државе за вријеме бана Стјепана II Котроманића, негдје између 1324. и 1326. године, Ливно долази под његову власт заједно са Гламочком и Дувањском жупом, од којих настаје област Западне стране. Од 1356. године, након што је Угарском и Хрватском завладао краљ Лудовик I Анжувинац, Бистрички град и Ливањска жупа

Marijan, (Split-Livno: Muzej Hrvatskih arheoloških spomenika, 1994), 136.

9 Константин Порфирогенит, „Спис о народима”, приредио и превео Божидар Ферјанчић, *Византијски извори за историју народа Југославије, том II*, Византолошки институт књига 7, (Београд: Научно дело, 1959), 33.

10 Константин Порфирогенит, „Спис о народима”, 35.

the existence of the *župa* (province) of Livno as part of the early Croatian realm can be found in the writings of Byzantine Emperor Constantine VII Porphyrogenitus. In his extensive 10th century work *De Administrando Imperio*, Porphyrogenitus lists Livno as one of eleven *županije* (provinces) of the independent Croatian land.⁹ Porphyrogenitus further states that on the northern side, the Croatian territory “*borders Serbia toward Cetina and Livno*”¹⁰, though caution is needed when interpreting the exact location of this border, given that we do not know the exact territorial reach of the *župa* of Livno.

The period from the 11th to the 13th century is largely marked by the absence of any mention of Livno in surviving historical records. However, we know that by the early 14th century, the *župa* of Livno was under the rule of the Šubić Croatian noble family. With the rise of the Bosnian state under Ban Stjepan II Kotromanić, Livno came under his control sometime between 1324 and 1326, along with the *župas* of Glamoč and Duvno. These three areas were combined into a larger territorial unit known as *Zapadne strane* (‘the Western Parts’). After King Louis the Great took to the throne of the Kingdom of Hungary, from 1356 *Bistrički grad* and the Livno *župa* were handed

9 Konstantin Porfirogenit, “Spis o narodima”, priredio i preveo Božidar Ferjančić, *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, tom II*, Vizantološki institut knjiga 7, (Beograd: Naučno delo, 1959), p.33.

10 Konstantin Porfirogenit, “Spis o narodima”, p.35.

предати су под његову власт од стране локалног племића Гргура Галеша. У годинама до 1382. босански краљ Стјепан Твртко I Котроманић поново враћа Ливањску жупу у састав Босанске државе, у којој ће остати све до турских освајања.¹¹

За историју Ливањског краја посебно је важна даровница краља Стјепана Остоје Котроманића од 8. децембра 1400. године, писана тадашњим ћириличним писмом у „сѣолном мисѣу у Суѣисци“. Овом даровницом, у којој Стјепан Остоја себе оловљава, између осталог, као „краља Срба, Босне, Приморја, Хумске земље, Доњих краја, Западних сѣрана“, краљ дарује „ѣрад хливански, и са свом жуѣом и доходцима“ војводи Хрвоју Вукчићу Хрватинићу и његовом сину Балши.¹² Даровница је посебно драгоцјена јер набраја тадашња села ове жупе, од којих су многа, у дјелимично измијењеном облику, сачувала своја имена до данашњих дана. Такође се у њој помињу имена појединих локалних ливањских родова.

Оригинал даровнице није сачуван до данашњих дана. Повељу је код једног српског бакроресца у Пе-

over to him by the local nobleman Grgur Galešić. However, by 1382 Bosnian King Stjepan Tvrtko I Kotromanić had restored the Livno *župa* to the Bosnian state, part of which it would remain until the Ottoman conquests.¹¹

One of the most important documents for the history of the Livno region is the royal charter issued by King Stjepan Ostoja Kotromanić on December 8th 1400, written in the Cyrillic script of the time at the “*ruling seat in Sutiska*”. In this charter, in which King Stjepan Ostoja refers to himself - as part of his full title - as “*King of the Serbs, Bosnia, the Littoral, the land of Hum, the Lower Regions, and the Western Parts*”, the King grants “*the town of Hlivno, along with its entire župa and revenues*” to Duke Hrvoje Vukčić Hrvatinić and his son Balša¹². The charter is particularly valuable because it lists the villages that made up the *župa* at the time - many of which have preserved their names, at least in modified form, to this day. It also mentions the names of certain local families from the Livno area.

The original copy of this royal charter has not survived to the present day. It was first discovered by Ivan Kukuljević Sakcinski in the possession of a Serbian copper engraver in Pest (today part

11 За преглед овог периода види: Тања Рибар, *Западне стране у средњовјековној Босанској држави*, (Београд: Свет књиге, 2010), 44–67; Сима Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1964), 77–152.

12 Стојан Новакровић, „Повеља краља босанскога Стјепана Остоје“, *Гласник српског ученог друштва*, књига VI, свеска XXIII старог реда, (Београд: Српско учено друштво, 1868), 48–54

11 For an overview of this period see: Tanja Ribar, *Западне стране у средњовјековној Босанској држави*, (Beograd: Svet knjige, 2010), p.44-67; Sima Ćirković, *Istoriја srednjovekovne bosanske државе*, (Beograd: Srpska književna zadruga, 1964), p.77-152.

12 Stojan Novaković, “Povelja kralja bosanskoga Stjepana Ostoje vojvodi Hrvoju i sinu mu Baoši, godine 1400. 8. dekembra”, *Glasnik srpskog učenog društva*, knjiga VI, sveska XX-III starog reda, (Beograd: Srpsko učeno društvo, 1868), p.48-54.

шти први пронашао Иван Кукуљевић Сакцински, који је на лицу мјеста направио латинични пријепис, а касније га објавио (исто на латиници) 1852. године у свом *Arkivu za povestnicu Jugoslavensku*. Међутим, сам Кукуљевић Сакцински је забиљежио да не може јамчити за тачност пријеписа, јер га је сачинио у великој журби, плашећи се да му власник не истргне даровницу из руку.¹³ Франц Миклошич је нешто касније ову латиничну верзију превео на ћирилично писмо, уклапајући текст према другим повељама тога времена, иако није имао прилике да види оригинал, и тако је објавио у својој *Monumenta Serbica*.¹⁴

Мало је познато да је ову даровницу, након што ју је Кукуљевић Сакцински имао у својим рукама, од једног српског трговца у Пешти откупио српски владар кнез Михаило Обреновић и донио у Београд. Даровницу је затим уступио Стојану Новаковићу, који је сачинио најтачнији пријепис ћириличног оригинала и објавио га у *Гласнику српској ученој друштва* 1868. године.¹⁵ Због тога овдје доносимо копију ове повеље у пријепису Стојана Новаковића, сматрајући је најпрецизнијом.

of Budapest). There, on the spot, Kukuljević made a Latin-script transcription of the document, which he later published - also in Latin script - in 1852 in his *Arkiv za poviestnicu Jugoslavensku* (*Archive for Yugoslav History*). However, even Kukuljević himself noted that he could not guarantee the accuracy of the transcription, as he made it in great haste, fearing the owner might snatch the document away from him at any moment.¹³ A short time later, the scholar Franz Miklosich translated Kukuljević's Latin-script version back into Cyrillic, reconstructing the text by comparing it to other charters from the same period, though he had never seen the original. This version was published in his work *Monumenta Serbica*.¹⁴

At some point after Kukuljević had held the charter in his hands, it was purchased from a Serbian merchant in Pest by the Serbian ruler, Prince Mihailo Obrenović, and brought to Belgrade. The charter was then entrusted to Stojan Novaković, who produced the most accurate transcription of the original Cyrillic text and published it in the *Glasnik srpskog učenog društva* (*Herald of the Serbian Learned Society*) in 1868.¹⁵ For that reason, we present here a copy of the charter based on the transcription by Stojan Novaković, as the most reliable version available.

13 Ivan Kukuljević Sakcinski, *Arkiv za povestnicu Jugoslavensku*, Knjiga II, (Zagreb, 1852), 36–38.

14 Franc Miklošič, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, (Beč, 1858), 247–250.

15 Новаковић, „Повеља краља босанскога Стјепана Остоје”, 48–54.

13 Ivan Kukuljević Sakcinski, *Arkiv za povestnicu Jugoslavensku*, Knjiga II, (Zagreb, 1852), p.36-38.

14 Franc Miklošič, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, (Viena, 1858), p.247-250.

15 Stojan Novaković, „Povelja kralja bosanskoga Stjepana Ostoje”, p.48-54.

Ка нмѣ ѿца и сина и съветаго дѣха аминь. Ми Стѣ-
панъ Ѽстоѣ по милости господина бога краль Срьблемъ,
Босни и Прѣморѣю, Хъмысци земан, дольниме краемъ,
западныме странами, Ъсорѣ и Соли и Подрѣнью, и къ
томъи, на веѣе и на више споминамо и даемо видити
всакомъ уловникъ комъ се досътоѣ, да егда господь
богъ прѣинте са вишняго госпоцтва своего на мене
раба своего, и зунни мѣ наслѣдника и господина въ
землахъ родителъ и прародителъ моихъ, творен милос-
сти и записанъе кирнимъ сльгамъ за кирна послѣженъе;
на властито кралевство ми ѿ сръца хотѣе добровольно
платити воеводи Хръкою и неговъ синъ кнезъ Баоши и
нию ѿсталомъ тко би бнлъ, и ми хотѣе добровольно
да нмъ бѣде тврѣдо, нима и нию осталомъ, зписяхъ подь
мою срьдънъ пѣуать отворена два листа: еданъ Къкъмиръ
Семьковичю и Къкъ Пимуничъ и жупанъ Радою, да пою
ѿ Хланьно и да зъберѣ владанъе к себи: ѿсидьникѣ, пле-
мените люди, нмѣ врьсте добре люди, кон би се ѿнѣди
прѣмирѣли, да ихъ питаю до нихъ роте, тко би кое

племьцине ѿ корена з Хливаньскои вѣрховини и з жъпи,
 поуаньше ѿ Закода до вѣрховини цю прѣстон градъ би-
 сьтрѣукомъ, навластити када посла Ловшъ краля два
 десети и .д. ротивъ на моѣхъ поставити есакого з нихъ
 правнини, надъ унме тко ста онѣдан з оно вѣрье, ере
 Ловшъ краля казда лѣблѣше правдъ съ нашими прѣкни.
 А зписасьмо з други листъ ка вѣснмъ ѡсидѣнникомъ пле-
 менитимъ лѣдемъ и капитѣлаъ з кога леже лѣншѣтроми
 нѣсписани онихъ ротиниковъ, да повидѣ право, цю естъ
 тко з Хливни. И ѡсидѣнницъ, зговорѣвъше се и сѣтрѣ-
 неѣ се едѣннме гласомъ с капитѣломъ, послаше кра-
 левѣствѣ ми, зписавъше з отворенъ листъ подъ нетъ на
 десете нечѣтми, зѣ едѣнъ с нашими лѣдми кое бихомо
 послали мѣз не говорѣе едѣннме гласомъ: господине,
 прѣсеган съ наши прѣкн прѣд оними двадесети и че-
 тирѣми; конъ тоган по смърти нихъ, ми дѣца нихъ,
 два кратъ насъ дванадесете ѿ дванадесете ¹⁾ племенъ
 ѡсидѣнницъ хливаньсци, имензе се есаки своимъ име-
 номъ и свидоуише прѣдъ нами: едѣно Клатко Рануиѣ
 ѿ Бистрѣце, друго Галзъ ѿ Врьдовъ, третне Братѣко
 Клашѣуиѣ з Доброг, а четѣрьто Кѣуиѣна Мратнио-
 виѣ изъ Мишъ и Прѣдисакъ изъ Кражеранъ ²⁾ и Ѣгрѣнъ
 изъ Забрѣдѣ, Драгошъ и Сѣтѣмаръ и Юранъ Сѣуѣуиѣ
 изъ Орьберѣсъ, Ѣтихъ Врьуиѣ з Грѣбацъ, Цвѣтимиръ
 нѣсъ Кабалиѣ, Конѣ з Бистрѣце, Скоровонъ с Врьбо-
 вина, присегъше свидокѣюѣ унсто и право стрѣнеѣ се

с правими лѣнштроми, говорѣе: Господине, ѿ корєна
ниусєрє нїо нїє Хливїно нї градъ вїсѣтрѣуьки, ѿ За-
вода поуаньшє до Врѣховнїє нєго твоего прѣвога: бїло
н сада твое; колань є дръжати, колань є ѿдати, изъ-
намьшє з ѿсьми сєлїхъ вїмо ¹⁾ Конхьнїѣа трєтѣнїка
н ѿд онєнє єстьта двє дїла ѿд ѿдѣмьртїа Галєшїнї н
Бѣзанїнї, комъ є ти дашь, н то сѣ ѿна сєла з вїхъ
є всїмъ Конхьнїѣмъ дїль ѿд трєтїнє трєтїна, н сѣ
тїмї сѣ бїли градъ кметїє, н то сѣ ѿна сєла: прѣко
з Бїстрѣцї ѿд трєтїнє трєтїна, з Загорѣуахъ толїкоє,
ѿ трєтїнє трєтїна, з Тѣрахъ толїкоє, з Сѣмьрѣуахъ то-
лїкоє, з Трѣбїнїхъ толїкоє, з Врѣтїнїхъ толїкоє, з
Кокосєглавїнїхъ толїкоє, з Ѡкѣзѣлїнїхъ толїкоє, а
нє тога н нє трєтїнє ѿд онїю двѣ дїла ѿд ѿдѣмьртїнїю ²⁾
грєдє Рѣпара Юрѣ дїтїцї пєто зжє. А нїо изънандє
чїстѣ кралєвѣство нашє, да є нашє госпоцко ѿ корєна
н градъ н жупа, н ѿдати н дръжати, н да колї смѣ гласѣ
нашемъ да цкатє ѿ послїѣнїхъ кон бѣдъ, н да дѣшї нє
бѣдє прѣтївїю, тої нандосмѣ ³⁾ чїстѣ. Н нє попѣцаюѣє
ѿ срїцї нашего вїрїнїхъ сѣзжабъ н сѣзжєнѣє вѣсѣкодє
Хрѣкоѣ н кнєзѣ Бѣѣшє, дахъ мѣ н записахъ вїкѣ вї-
комѣ за плємєнїто градъ Хливаньскї н сѣ всѣмъ жѣ-
помъ н зѣ дохотїцї н сѣ трѣговїнїамї, поуаньшє з долє
ѿ Завода з нїє: Врѣдабъ, Лїшѣѣанє, Забѣковнє, Са-
нїковїѣ, Млїѣнє, Рѣѣнє, Лѣуьнїѣ, Чїховїѣ н всѣ

Врѣховинѣ ханѣаньскѣ, да є рѣшеномѣ коєкоди Хръкою
и кнезѣ Баѡши и ниню посланиємѣ ѡ кнѣе кнѣомѣ за
наємѣнито, и ѡ се ѡдѣмрѣти, изѣнамыше ѡ третинѣ
третинѣ цю є Коиъиниѣ и нинѣ сѣлихѣ, изѣнамыше нѣто зѣе
Рѣпарѣѣа, како тѣмо прѣво именовали изѣнамыше цю є
годирѣ Стипана Добрънокиѣа з братѡмѣ са Анѣдрѣа-
шемѣ и стрѣцемѣ с Юрьемѣ и нинѣ послани цю кн
дрѣжааль; а ниню все з горѣ рѣчено коєкоди Хръкою и
кнезѣ Баѡши и ниню посланиємѣ ѡ кнѣе за наємѣнито;
а томѣ скидоци и рѣзунн(и)и властеле наши: ѡ Косне:
кнезѣ Накаль Радинокѣи з братѡмѣ, кнезѣ Мирко
Радоекиѣи з братѡмѣ, коєкода Санѣдалѣ з братѡмѣ,
тепаунѣ Катаало з братѡмѣ; ѡ Хъмьске зѣмле: коє-
кода Раднѣ Санѣкокиѣи з братѡмѣ, коєкода Къка-
шинѣ Милатокѣи з братѡмѣ, кнезѣ Юран Радикое-
виѣи з братѡмѣ; ѡд доннѣхѣ краи: Кладисакѣ Дѣбравѣ-
унѣи з братѡмѣ; ѡд Ъсорѣ: коєкода Къкъмирѣ з братѡмѣ;
ѡд Подрѣнѣ: Драгинѣа Диннѣи з братѡмѣ. А томѣи
прѣставѣ ѡд двора: Юран Драгниѣскиѣи з братѡмѣ, а
ѡ свонти: Хръкатиѣи Смокъкиѣи с братѡмѣ. А тко ѣе
снѣ порѣѣи, насѣ али нашихѣ посланиѣннѣхѣ, да є про-
касть ѡцѣмѣ и снѣомѣ и сѣветнѣмѣ дѣхомѣ и .д.-инѣ еканѣ-
ѣелнѣсти и .вї. апостолама и .ю. изѣбранныи и всннн
Богѣ згоднѣишннн, и да є прѣуѣсьннѣи Нѣди. Писано
на столѣномѣ мнѣстѣ з Сѣтисци мѣсеца Дѣебѣра .и. днѣ
рошѣтва .уѣ. антѣ. Къкорнѣи днѣѣ.

Слика 1: Даровница босанскої краља
Стїејана Остоје Коѣроманиѣа од 8.
децембра 1400. ѣодинѣ коѣом војводу
Хрвоја Вукчиѣа Хрѣишиниѣа и ѣѣѣовѣ
сина Балшу дарује Бисѣрчким ѣрагом
и жуѣом Ливно

Picture 1: The Royal Charter of Bosnian
King Stjepan Ostoja Kotromanić of Decem-
ber 8, 1400, granting Duke Hrvoje Vukčić
Hrvatinić and his son Balša Bistrički Grad
and the Župa of Livno

Након ове даровнице, спорадични су подаци о Ливну у сачуваним изворима. Документи из 1433. и 1436. године потврђују да је град био под влашћу босанског краља Стјепана Твртка II Котроманића. Краљ Стјепан Томаш Котроманић, по свему судећи, често је боравио у Ливну, што потврђују исправе које је издао у граду Ливну 1444. и 1449. године.¹⁶

Како примјећује Тања Рибар, питање црквене организације на подручју Ливанске жупе и Западних страна једно је од најкомплекснијих за расвјетљавање, прије свега због недостатка сачуваних извора.¹⁷ Коријени хришћанства евидентно сежу у касноантички период, о чему свједоче археолошка ископавања на локалитетима попут оног у селу Лиштани (види: Лиштани). Ранохришћанске црквене грађевине откривене су и у Раповинама (види: Раповине), у Поточанима (види: Поточани), и на другим локалитетима.¹⁸ Археолошка истраживања и други документи, мада оскудно, свједоче о по-

16 Невен Исаиловић, Александар Фостиков, „Исправа краља Стефана Томаша којом овлашћује Јакова Тесту да поврати новац опљачкан под Сињем”, *Грађа о прошлости Босне*, 7/2014, 85–101; Рибар, *Западне стране*, 138.

17 За детаљнији преглед црквених прилика на простору Западних страна види: Рибар, *Западне стране*, 205–219.

18 Види на примјер: Marija Marić Baković, „Ranokršćanska crkvena arhitektura i liturgijska praksa na području Livanjskog polja i Buškog jezera (Buško blato)”, u: *Čuvar, zaštitnik i anđeo knjige: zbornik radova*, ur. M. Bušić, G. Jelić, R. Jolić (Mostar: Matica hrvatska, 2022), 141–150.

After this charter, we again have sporadic information about Livno in the preserved historical sources. Documents from 1433 and 1436 indicate that the town was under the rule of the Bosnian King Stjepan Tvrtko II Kotromanić. King Stjepan Tomaš Kotromanić appears to have resided in Livno frequently, with two preserved official documents he issued there in 1444 and 1449 surviving to this day.¹⁶

As Tanja Ribar has observed, the question of Church organization in the area of the mediaeval Livno *Župa* and the *Zapadne Strane* [Western Parts] is one of the most complex, primarily due to the already mentioned lack of preserved written sources.¹⁷ The roots of Christianity in these parts evidently go back to Late Antiquity, as evidenced by archaeological excavations at sites such as the one near the village of Lištani (see: Lištani). Early Christian church buildings have also been discovered in Rapovine (see: Rapovine), in Potočani (see: Potočani), and at other locations.¹⁸ Archaeological research and other documents provide – albeit scarce – evidence of the existence of the Roman Catholic monas-

16 Neven Isailović, Aleksandar Fostikov, „Isprava kralja Stefana Tomaša kojom ovlašćuje Jakova Testu da povрати novac opljačkan pod Sinjem”, *Građa o prošlosti Bosne*, 7/2014, p.85–101; Ribar, *Zapadne strane*, p.138.

17 For a more detailed overview of the ecclesiastical situation in the area of the Western Parts see: Ribar, *Zapadne strane*, p.205–219.

18 See for example: Marija Marić Baković, „Ranokršćanska crkvena arhitektura i liturgijska praksa na području Livanjskog polja i Buškog jezera (Buško blato)”, *Čuvar, zaštitnik i anđeo knjige: zbornik radova*, ur. M. Bušić, G. Jelić, R. Jolić (Mostar: Matica hrvatska, 2022), p.141–150.

стојању католичког самостана Св. Иве на простору данашњег Ливна, чији се остаци налазе у близини данашње градске болнице. Када је тачно овај самостан опустео није са сигурношћу утврђено, али је забиљежено да је страдао током првих турских похода, након чега је био обнављан.¹⁹

И прије и након уласка у Босанску државу, Ливно је, по свему судећи, спадало под јурисдикцију сплитске надбискупије.²⁰ Укључивање ливањског краја у Босанску државу од 14. вијека отвара могућност присуства припадника „цркве Босанске“ на овом простору, али, у недостатку било каквих трагова или доказа, то остаје хипотетичко. Иако је православна црквена организација била присутна у средњовјековној Босанској држави – прије свега у Хуму и источној Босни – о присуству православне црквене организације на ливањском простору до доласка Османлија можемо само износити претпоставке.²¹ Ипак, важно је примијетити да су, по предању, православни манастири у сусједној Далмацији – Крка, Крупа и Драговић – основани у 14. вијеку.²²

19 fra Bono M. Vrdoljak, „Franjevački samostan Sv. Ive u Livnu tijekom 14. i 15. stoljeća”, u: *Livanjski kraj u povijesti*, ur. Boško Marijan, (Split-Livno: Muzej Hrvatskih arheoloških spomenika, 1994), 115–124.

20 Рибар, *Западне стране*, 207–213; Marija Marić Baković, Stipo Manderalo, *Rapovine: Groblje i crkva sv. Petra u Rapovinama*, (Livno: Franjevački muzej i galerija Gorica, 2023), 83–84.

21 Нилевић, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини*, 40–86.

22 Нилевић, *Српска православна црква у*

tery of St. John (*Samostan Svetog Ive*) in the area of present-day Livno, whose remains are located near the current city hospital. The exact moment when this monastery was abandoned has not been determined with certainty, but it is recorded that it suffered damage and was later restored during the first Ottoman conquests.¹⁹

Both before and after becoming part of the Bosnian state, Livno apparently fell under the jurisdiction of the Archdiocese of Split.²⁰ The incorporation of the Livno region into the Bosnian state from the 14th century opens up the possibility of the presence of members of the ‘Bosnian Church’ in this area, but in the absence of any traces or evidence of its presence, this possible presence remains largely hypothetical. Although the Orthodox Church was present in the medieval Bosnian state in an organized way – above all in the area of Hum and in eastern Bosnia – we can only make suppositions regarding the presence of the Orthodox Church in the Livno area before the arrival of the Ottomans.²¹ However, it is important to note that tradition dates the founding of nearby Orthodox monasteries in neighbouring Dalmatia – Krka, Krupa,

19 Fra Bono M. Vrdoljak, “Franjevački samostan Sv. Ive u Livnu tijekom 14. i 15. stoljeća”, *Livanjski kraj u povijesti*, ur. Boško Marijan, (Split-Livno: Muzej Hrvatskih arheoloških spomenika, 1994), p.115-124.

20 Ribar, *Zapadne strane*, 207-213; Marija Marić Baković, Stipo Manderalo, *Rapovine: Groblje i crkva sv. Petra u Rapovinama*, (Livno: Franjevački muzej i galerija Gorica, 2023), p.83-84.

21 Boris Nilević, *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke Patrijaršije 1557. godine*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1990), p.40-86.

Уз неколико истражених локалитета на којима су се налазиле цркве из ранохришћанског периода и средњег вијека, највидљивији трагови средњег вијека на простору данашњег Ливањског поља су некрополе стећака, којих има немали број. Шефик Бешлагич процјењује да је, према његовој евиденцији из 1956. године, на простору Ливањског поља евидентирано око 1.800 стећака. Већина их је грубо клесана и често утонула у земљу. На само једном стећку пронађен је натпис исписан ћирилицом. Налази се у селу Липа, а испод њега почива Радивој Илић (види: Липа). Нешто чешће, али и даље у малом удјелу, срећу се рељефно клесани симболи и мотиви на неким стећцима. Најчешће су то крстови, розете, полумјесеци, сцене кола и лова или људи у колу, љиљани, као и представе животиња попут јелена, коња и птица.²³

Осим ћириличног натписа на стећку у селу Липа, важан је и натпис попа Тјеходрага откривен у селу Лиштани током скоријих археолошких ископавања (види: Лиштани). Могуће је да ће будућа археолошка ископавања изнедрити још сличних драгоцених открића. Археолошка ископавања на гробљу у Раповинама открила су и једну ћириличну плочу (највјероватније из 14. вијека) на ко-

and Dragović – to the 14th century.²²

Alongside several excavated sites where churches from the Early Christian period and the Middle Ages have been found, the most visible traces of the medieval period in the area of today's Livno Field are the necropolises of *stećci*²³, of which there is a considerable number. Šefik Bešliagić estimated that, according to his records from 1956, around 1,800 *stećci* were documented in the Livno Field area. Most of them are roughly hewn, often sunken into the ground. An inscription written in Cyrillic has been found on only one *stećak*, the one in the village of Lipa, where Radivoj Ilić is buried (see: Lipa). Somewhat more frequently, though still in small numbers, *stećci* feature relief-carved symbols and motifs. The most common of these are crosses, rosettes, crescents, scenes of dances and hunts or people dancing in a circle, occasional lilies, as well as depictions of animals such as deer, horses, and birds.²⁴

In addition to the Cyrillic inscription on the *stećak* in the village of Lipa, an important inscription is that of Priest Tjehodrag (*Pop Tjehodrag*), discovered in the village of Lištani during recent archaeological excava-

Босни и Херцеговини, 153–154.

23 Šefik Bešliagić, Đuro Basler, Grborezi – Srednjovjekovna nekropola, (Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture, 1964), 11.

22 Nilević, *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini*, p.153-154.

23 The term *stećak* (plural: *stećci*) refers to monumental mediaeval tombstones, carved from stone, often, but not exclusively, in the form of huge horizontal slabs of stone crafted with greater or lesser craftsmanship, sometimes with decorations on them.

24 Šefik Bešliagić, Đuro Basler, Grborezi – Srednjovjekovna nekropola, (Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture, 1964), p.11.

joj se spominje izvjesni Radovan. Претпоставља се да је он могао радити на обнови цркве Св. Петра у овом селу (види: Раповине), па чак можда бити и ктитор у некој фази њеног постојања.²⁴

На гробљу Св. Иве у Ливну пронађени су и фрагменти два ћирилична натписа, који се данас чувају у Фрањевачком музеју и галерији „Горица“ у Ливну. Како наводи Стипо Манђерало, на једном од ова два натписа налази се текст: „АСЕ ЖИВА РУКА РЕСТОЈЕ М...“. Сам натпис окружен је урезаном десном шаком. Према Манђералу, фра Боно Врдољак је својевремено изнио тезу да је ријеч о дијелу надгробне плоче босанског владетелина Рестоја Милохне, родом из Ливна, који се спомиње у више извора из прве половине 15. вијека. Друга ћирилична плоча, према реконструкцији натписа коју је извео Манђерало, могла би бити надгробна плоча ливањског војводе Влатка Ковачића. Ова друга плоча је стилски врло слична плочи Радована пронађеној у Раповинама, како по типу камена и његовој дебелини, тако и по словима.²⁵

tions (see: Lištani). It is possible that future archaeological digs will yield more valuable discoveries such as this one. Excavations at the cemetery in Rapovine also uncovered a Cyrillic slab (most likely from the 14th century) which mentions a certain Radovan, who, it is possible to suppose, may have been involved in the restoration, or perhaps the (re)building of the Church of St. Peter in this village (see: Rapovine).²⁵

At the cemetery of St. John (*Groblje Sv. Ive*) in Livno, fragments of two Cyrillic inscriptions were also discovered, which are now kept at the Franciscan Museum and Gallery Gorica in Livno. As Stipo Manderalo has written, one of these Cyrillic inscriptions contains the text: “АСЕ ЖИВА РУКА РЕСТОЈЕ М...” (“*This is the living hand of Restoja M...*”) - the inscription is surrounded by a carved right hand. According to Manderalo, Fra Bono Vrdoljak once put forward the theory that this is part of the tombstone of the Bosnian nobleman Restoje Milohna, originally from Livno, who is mentioned in several sources from the first half of the 15th century. The second Cyrillic slab, based on a reconstruction of the inscription by Manderalo, could be the tombstone of the Livno Duke (*Vojvoda*) Vlatko Kovačić. This second slab is stylistically very similar to the slab of Radovan found in Rapovine, in terms of the type of stone, its thickness, and even the script itself.²⁶

24 Marić Baković, Manderalo, *Rapovine*, 93–95.

25 Види: Stipo Manderalo, „O kojem je mužu riječ?“, *Starohrvatska prosvjeta* 49/2022, 129–142.

25 Marić Baković, Manderalo, *Rapovine*, p.93–95.

26 See: Stipo Manderalo, ”O kojem je mužu

Турска освајања

Тачан тренутак пада Ливна под власт Османлија није до краја разјашњен. По свему судећи, Османлије су накратко заузеле град 1463. године, али су га брзо поново ослободиле снаге под вођством угарског краља Матије Корвина и војводе Владислава, сина херцега Стјепана. Већ 1466. године Ливно заузима Иваниш Влатковић и проглашава се војводом земље Хумске и Ливна. Могуће је да је Ливно и више пута заузимамо и ослобађано у овом периоду. Како год, под турском влашћу Ливно се први пут спомиње 1485. године у сумарном попису Босанског санџака.²⁶

Турски пописни дефтери с краја 15. и почетка 16. вијека иницијално биљеже пад броја кућа и становника у самом граду Ливну, а вјероватно и у околини. Знатан дио тадашњег становништва, вјероватно махом католичког, бјежи пред турским освајачима на територије које су и даље биле под хришћанском влашћу. Међутим, већ у првој половини 16. вијека примјећује се повећање броја становника у граду Ливну, који је и даље већински хришћански – све до пописног дефтера из 1528. године, када се први пут уочава муслиманска већина.²⁷ Прави успон

26 Fehim Dž. Spaho, „Livno u ranim turskim izvorima: prilog za monografiju”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 32-33/1984, 147; Рибар, *Западне стране*, 164–165.

27 Spaho, „Livno u ranim turskim izvorima”, 148–151.

Ottoman Conquests

The exact moment when Livno fell into Ottoman hands has not been fully determined. By all accounts, the Ottomans briefly captured the fortified town of Livno in 1463, but it was soon retaken by forces led by the Hungarian king Matthias Corvinus and Duke (Voјvoda) Vladislav, son of Duke (Herceg) Stjepan. Already in 1466, Livno was captured by Ivaniš Vlatković, who declared himself duke of the land of Hum and Livno. It is possible that Livno was captured and liberated multiple times during this period. In any case, it is mentioned under Ottoman rule for the first time in 1485, in the summary census of the Bosnian Sanjak.²⁷

The Ottoman tax registers (*defters*) from the late 15th and early 16th centuries initially record a decline in the number of houses and inhabitants in the town of Livno itself, and likely in the surrounding areas as well. A significant portion of the population at the time, likely mostly Catholic, fled before the advancing Ottoman forces to territories still under Christian rule. However, already in the first half of the 16th century, the same tax registers report population growth in the town of Livno, which remained predominantly Christian.²⁸ The real expansion and flour-

riječ?”, *Starohrvatska prosvjeta*, 49/2022, p.129-142.

27 Fehim Dž. Spaho, „Livno u ranim turskim izvorima: prilog za monografiju”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 32-33/1984, p.147; Ribar, *Западне стране*, p.164-165.

28 Spaho, „Livno u ranim turskim izvorima”, p.148-151.

и процват Ливно доживљава након 1537. године, након турског освајања далматинског утврђења Клис, највећег дијела Далмације, као и дијелова Лике. Исте године долази до оснивања Клишког санџака, када се из Босанског санџака издвајају нахије Хливно, Сарумише, Гламоч, Грахово и Купрес и припајају Клишком, док ће Дувно остати дио Херцеговачког санџака. Нешто сјеверније новом санџаку ће бити припојени Јањ, Кључ, Унац и Сокол, а на истоку Ускопље, Рама и Неретва. У јужном дијелу санџака наћи ће се највећи дио скоро освојене Далмације и дио Крбаве и Лике. Иако ће санџак носити име по утврђеном граду Клису, његово стварно сједиште најдуже ће бити град Ливно.²⁸ Како примјећује Ахмет Бурека, боравак клишких санџакбегова нагло ће претворити „*malu kasabu u značajan grad bosanskog elajeta*“.²⁹

У наредним деценијама долази до значајне изградње утврђеног града Ливна, заједно са градским џамијама и њиховим махалама. Паралелно са тим, уочава се и битна промјена вјерске структуре града. У опширном попису Босанског санџака из 1489. године у Ливну су евидентиране 24 куће, све хришћанске, док је према сумарном дефтеру Босанског санџака из 1516. године број кућа порастао на 65, од којих су само двије биле

ishing of the town of Livno occurred after 1537, following the Ottoman conquest of the Dalmatian fortress of Klis and most of Dalmatia, as well as parts of Lika. That same year saw the establishment of the Sanjak of Klis, when the *nahijas* (districts) of Hlivno, Sarumiše, Glamoč, Grahovo and Kupres were separated from the Sanjak of Bosnia and annexed to the newly formed Sanjak of Klis, while Duvno remained part of the Sanjak of Herzegovina. Slightly further north, Janj, Ključ, Unac, and Sokol were also added to the new sanjak, and in the east, Uskoplje, Rama, and Neretva. The southern part of the sanjak would include most of newly conquered Dalmatia, and part of Krbava and Lika. Although the sanjak would bear the name of the fortified town of Klis, its actual administrative centre would, for the longest time, be the town of Livno.²⁹ As Ahmet Burek notes, the presence of the *sanjakbeys* (governors) of Klis would rapidly transform “a small kasaba into a significant town of the Bosnian Eyalet”.³⁰

In the following decades, significant construction took place in the fortified town of Livno, including city mosques and their surrounding neighbourhoods (*mahalas*). Alongside this, a major shift in the town's religious structure is evident. In the detailed tax census of the Bosnian Sanjak from 1489, 24 houses were recorded in Livno - all Christian. According to the summary *defter* of the Bosnian Sanjak from 1516, the number of houses in Livno had grown to 65, of

28 Spaho, „Livno u ranim turskim izvorima”, 154.

29 Burek, *Kameno Hlivno*, 38

29 Spaho, „Livno u ranim turskim izvorima”, p.154.

30 Burek, *Kameno Hlivno*, p.38.

муслиманске.³⁰ Опширни попис Клишког санџака из 1550. године биљежи да је у четири махале које чине касабу Ливно, организоване око четири градске џамије, било 205 кућа и 170 нежењених особа – сви муслимани. Једино на периферији вароши касабе Ливно налазимо измијешано становништво, које чини 19 муслиманских и 9 хришћанских кућа.³¹

У првој половини 16. вијека, у Ливањском пољу формиране су и двије нахије – Хливањска и Сарумишка (која је обухватала западни дио поља, тј. Доње ливањско поље). Док у пописним дефтерима (1528–1530) нема забиљежених насеља и кућа у Сарумишкој нахији – бар не оних које плаћају неку врсту пореза³², пописни дефтер из 1541. године биљежи седам насеља са 103 куће. Да су османлијске власти радиле на насељавању ових простора, види се и на примјеру сусједног Грахова, које је према турским пописним дефтерима

which only two were Muslim.³¹ However, the detailed census of the Sanjak of Klis from 1550 records that in the 4 *mahalas* making up the *kasaba* (walled town) of Livno, organized around 4 city mosques, there were 205 houses and 170 unmarried men - all Muslims. Only in the *varoš* (suburb) of the Livno *kasaba* - on the outskirts of the town beyond the fortified walls - do we find a mixed population consisting of 19 Muslim houses and 9 Christian ones.³²

In the first half of the 16th century, two *nahijas* were established in the Livno Field - Hlivanjska and Sarumiš (*Sarumiška*), the latter being made up of the western part of the field, i.e., the Lower Livno Field (*Donje Livanjsko polje*). While the tax registers (*defters*) from 1528–1530 record no settlements or houses in the Sarumiš *nahija* – or at least none eligible to pay taxes³³, the 1541 *defter* records 7 settlements with 103 houses. That the Ottoman authorities actively worked on repopulating these areas is also evident when looking at neighbouring Grahovo, which,

30 Spaho, „Livno u ranim turskim izvorima”, 148–149.

31 Fehim Dž. Spaho, Ahmed S. Aličić, Behija Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, (Sarajevo: Orijentalni institut, 2007), 55–61.

32 Турски пописни дефтери прије свега су се бавили пописивањем становништва и посједа који плаћају неку врсту пореза, међутим могуће је и да су у вријеме вршења пописа били присутни нови досељеници који још нису плаћали порез. Тако Фехим Џ. Спахо напомиње да је у опширном попису Босанског санџака из 1489. године забиљежено да су нови досељеници у Ливну и околини били ослобођени плаћања филурије прве три године. Види: Spaho, „Livno u ranim turskim izvorima”, 149.

31 Spaho, „Livno u ranim turskim izvorima”, p.148–149.

32 Fehim Dž. Spaho, Ahmed S. Aličić, Behija Zlatar, *Opširni popis Kliškog Sandžaka iz 1550. godine*, (Sarajevo: Orijentalni institut, 2007), p.55–61

33 Turkish tax defters or censuses primarily dealt with recording the population and properties that paid some form of tax; however, it is also possible that, at the time the census was conducted, there were newly arrived settlers who had not yet begun paying taxes. Thus, Fehim Dž. Spaho notes that in the detailed census of the Bosnian Sanjak from 1489, it was recorded that new settlers in Livno and the surrounding area were exempt from paying the filurija tax for the first three years. See: Spaho, „Livno u ranim turskim izvorima”, p.149.

(1528–1530) имало два насеља са 39 кућа, а већ 1541. године 14 насеља са 246 кућа.³³ Даљи раст броја кућа и становништва види се и у попису Клишког санџака из 1550. године. И док је до прве половине 16. вијека Ливно постало готово искључиво муслимански град, попис Клишког санџака из 1550. године свједочи да је на сеоским подручјима Ливна, а посебно Саромиша и Грахова исламизација ипак била рјеђа.

Док нам турски пописни дефтери дају слику о броју становника, њиховом друштвеном статусу (власи, раја), те томе да ли су по вјери муслимани или хришћани, турски пописивачи нису биљежили друге детаље, укључујући етничку припадност становништва или то да ли су евидентирани хришћани били католици или православци. Постојећи пописи, дакле, остављају простор само за нагађање о идентитету становника на основу наведених личних имена главешина кућа, попут оних које је забиљежио турски пописивач у вароши Ливно 1550. године, као што су Милош, тесар, или Бартола, син Степана.³⁴

according to the 1528–1530 *defter*, had 2 settlements with 39 houses, while by 1541 it had 14 settlements with 246 houses.³⁴ Further growth in the number of houses and population can be seen in the 1550 tax census of the Sanjak of Klis. And while by the first half of the 16th century Livno had become an almost exclusively Muslim town, the 1550 tax census of the Sanjak of Klis shows that in the rural areas of Livno, Sarumiš and Grahovo, Islamization was still largely an exception.

While the Ottoman tax registers (*defters*) provide us with information about the number of inhabitants of different settlements, their social status (such as whether they were peasant farmers – *rayah* – paying the full burden of taxes or cattle herders – *vlahs* – who were more mobile and exempt from some forms of taxation), and whether they were Muslims or Christians, the Ottoman record-keepers did not document other details, including the ethnic affiliation of the population or whether the recorded Christians were Catholics or Orthodox. Thus, the existing registers leave room only for speculation about the identity of the inhabitants, based on the personal names of household heads recorded by the Ottoman scribes in the town of Livno in 1550 – names such as Miloš, a carpenter, or Bartola, son of Stepan.³⁵

33 Milan Vasić, „Etnička kretanja u Bosanskoj Krajini u 16. vijeku”, *Godišnjak društva istoričara BiH*, XIII/1962, 240.

34 Spaho, Aličić, Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka*, 61.

34 Milan Vasić, „Etnička kretanja u Bosanskoj Krajini u 16. vijeku”, *Godišnjak društva istoričara BiH*, XIII/1962, p.240.

35 Spaho, Aličić, Zlatar, *Opširni popis Kliškog Sandžaka*, p.61.

Вријеме миграција

Описујући етничке и конфесионалне промјене на тлу Босне током и након турских освајања, историчар Борис Нилевић сажето описује миграцијске процесе на следећи начин:

„У неким крајевима сѣаро сѣановништво је изишло, или је њало у ројсѣво, љокошено куѣом или друѣим болесѣима, ѣе се на њеѣову земљу населио нови народ. Османско царсѣво је ѣада збоѣ љоѣреба своје економије, сѣабиллизације своѣ друштво-љолиѣичкоѣ и војноѣ љоретѣка вршило масовну колонизацију љусѣих и слабо насељених крајева. Основну масу колонизације љредсѣављали су власи³⁵ – Срби из Херцеговине. Треба исѣаћи да је ѣа колонизација доѣирала далеко на Заѣад у ѣоку 16. сѣѣвећа, захваѣајући неке крајеве који су данас у сасѣаву СР Хрваѣске. Сѣѣочари из Сѣаре Рашке, Хума и Зеѣе најравиће коѣромис са Османлијама служећи у њиховој војсци као марѣоло-

35 Одредница *влах* – *власи* у овом периоду свједочи не о етничкој или идентитетској припадности овог становништва, већ о социо-економском положају ове категорије становника који су били сточари и изузети од одређених пореза које је плаћала остала *раја*. О њиховом српском идентитету видети: Vasić, „Etnička kretanja u Bosanskoj Krajini“, 248; Алекса Ивић, *О српском и хрватском имену*, (Београд: С. Б. Цвијановић, 1922); Алекса Ивић, *Сеоба Срба у Хрватску и Славонију: прилог испитивању српске прошлости током 16. и 17. века*, (Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1909), 9-16; Алекса Ивић, *Миграције Срба у Хрватску током 16., 17. и 18. столећа*, *Насеља и порекло становништва књига 16*, (Београд: Српска краљевска академија, 1923).

Era of Migrations

Describing the ethnic and confessional changes in Bosnia during and after the Ottoman conquests, historian Boris Nilević succinctly summarizes the migration process taking place at the time in the following words:

“In some regions, the old population perished, was taken into slavery, or was wiped out by plague or other diseases, hence new people settled on their land. At that time, due to the needs of its economy and the stabilization of its socio-political and military system, the Ottoman Empire carried out mass colonization of deserted and sparsely populated areas. The main group involved in this colonization were *vlahs*³⁶ – Serbs from Herzegovina. It should be noted that this colonization extended far to the west during the 16th century, reaching some areas that are today part of the Socialist Republic of Croatia. Pastoralists from Old Raška, Hum and Zeta made a compromise with the Ottomans by serving in their army as *martoloses*, *derbendjis* and *voynuks*³⁷, thereby preserving and even expanding the privileges of medieval

36 The term *vlach* – *vlahs* in this period does not refer to the ethnicity or identity affiliation of this population, but rather to the socio-economic status of this category of inhabitants, who were cattle herders and exempt from certain taxes paid by the rest of the *rayah* (peasantry). On their Serbian identity, see: Vasić, “Etnička kretanja u Bosanskoj Krajini”, p.248; Aleksa Ivić, *O srpskom i hrvatskom imenu*, (Beograd: S. B. Cvijanović, 1922); Aleksa Ivić, *Seoba Srba u Hrvatsku i Slavoniju: prilog ispitivanju srpske prošlosti tokom 16. i 17. veka*, (Sremski Karlovci: Srpska manastirska štamparija, 1909), p.9-16; Aleksa Ivić, *Migracije Srba u Hrvatsku tokom 16., 17. i 18. stoleća*, *Naselja i poreklo stanovništva knjiga 16*, (Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1923).

37 Different types of Ottoman military and auxiliary forces.

зи, дербенџије и војнуци, ће иако сачувавши њовласишце средњовјековних сѣочарских каиуна ѡроширивши их и на долине, и на рушевинама некадашњих жуѡа изградиши своје ѡлеменске и кнежевске ауѡномије. Из ових крајева ѡлазиће они са Турцима у раи и ѡусѡишии Далмацију, Босанску Крајину, Лику и Славонију. По освојењу ових земаља, Османлије ће мјестио сѣаросједилаца Хрваиа, колонизираиће ѡе крајеве највише Србима из Рашке, Зеиће, Херцеѡвине и исиѡчне Босне, као раишарима и војницима.”³⁶

Када је ријеч о простору Босанске Крајине, Милан Васић износи сличну тезу према којој је успостављање турске власти у 16. вијеку довело до значајне промјене у етничкој и вјерској структури овог простора. Како наводи:

„Hrvatsko, naročito katoličko, stanovništvo se konstantno smanjivalo. U sjeverozapadnim i zapadnim dijelovima Krajine, koji su etnički bili čisto hrvatski, sasvim ga je nestalo. Više katoličkog stanovništva očuvalo se oko gornjeg Vrbasa, Kupresa, Livna; manje oko Jajca, Kamengrada i B. Novog.”³⁷

За разлику од Хрвата католика, чији је број био у опадању, Васић наводи да се српско православно становништво у Босни у 16. вијеку налазило у знатно бољем стању када је бројност у питању, захваљујући досељавању Срба сточара

pastoral katuns³⁸ into the valleys, and building their tribal and knez³⁹-led autonomies on the ruins of former župas. From these regions, they would set out with the Ottomans to wage war and ravage Dalmatia, the Bosnian Krajina, Lika, and Slavonia. After conquering these lands, the Ottomans would colonize them, replacing the native Croat population primarily with Serbs from Raška, Zeta, Herzegovina and eastern Bosnia, as farmers and soldiers.”⁴⁰

When it comes to the territory of Bosanska Krajina, Milan Vasić presents a similar argument - that the establishment of Ottoman rule in the 16th century led to a significant change in the ethnic and religious structure of this region. As he writes:

“The Croatian, especially Catholic population was in constant decline. In the north-western and western parts of the [Bosnian] Krajina, which had been ethnically purely Croatian, it disappeared completely. Some of the Catholic population remained around the upper Vrbas [river], Kupres, and Livno; less around Jajce, Kamengrad, and Bosanski Novi.”⁴¹

Unlike Croat Catholics whose numbers were in decline, Vasić notes that the Serbian Orthodox population in Bosnia in the 16th century was in a significantly better position numerically, thanks to the migrations of vlachs - Serb pastoralists from the east and southeast.

We have only very scarce confirmation in written and archival sources regarding the presence of an Ortho-

36 Нилевић, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини*, 88.

37 Vasić, „Etnička kretanja u Bosanskoj Krajini“, 248-249.

38 Highland settlements.

39 A local chieftain.

40 Nilević, *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini*, p.88.

41 Vasić, „Etnička kretanja u Bosanskoj Krajini“, p.248-249.

(влаха) са истока и југоистока.

О присуству српског православног становништва на простору Ливањског поља у 16. вијеку имамо врло ријетке потврде у писаним и архивским изворима. Истражујући аустријске архиве везане за војну границу ка Османском царству у 16. вијеку, Алекса Ивић доноси драгоцјене податке о организацији аустријске уходске (шпијунске) службе на територији под контролом Турака. Тако Ивић наводи да се на аустријским платним списковима из 1563. године налазило петоро Срба који су уходили Турке око Ливна, за шта је сваки добијао по 50 дуката годишње – извјесни Пјерица, Михајило Вукашиновић, Лука Пророковић, Богдан Томковић и Томко Крмпотић – а вијести су дојављивали Николи Драшковићу на аустријској страни.³⁸

Нешто више сачуваних података о присуству српског православног становништва у 16. вијеку имамо када су у питању два подручја са сјеверне и јужне стране Ливањског поља – Гламоч и Цетина. Познато је да је из сусједног Гламоча, као и из Унца и Срба, 1530. године кренула сеоба једне веће групе Срба ка Жумберку, тада под аустријском контролом.³⁹ Већ 1538. године још једна група Срба, овог пута из сусједне Цетине, креће у сеобу ка Жумберку.⁴⁰ Поред српских православних манастира у Далмацији,

dox Serb population in the area of the Livno Field during the 16th century. In his research in the Austrian archives related to the Military Frontier toward the Ottoman Empire in the 16th century, Aleksa Ivić found valuable information about the organization of an Austrian spy network on territory under Turkish control. Thus, Ivić reports that on the Austrian payroll records from 1563 there were five Serbs engaged in spying on the Turks around Livno, each receiving 50 *ducats* a year for their services – Pjerica, Mihajilo Vukašinović, Luka Proroković, Bogdan Tomković, and Tomko Krmpotić.⁴²

There are somewhat more preserved written and archival sources concerning the presence of the Orthodox Serb population in the 16th century in two areas located on the northern and southern sides of the Livno Field - Glamoč and Cetina. It is well documented that in 1530, a larger group of Serbs from nearby Glamoč, Unac (Drvar) and Srb began migrating toward Žumberak⁴³, which was then under Austrian control.⁴⁴ Already in 1538, another group of Serbs, this time from the neighbouring Cetina area, also migrated toward Žumberak.⁴⁵ In addition to the Serbian Orthodox monasteries

38 Ивић, *Миграције Срба у Хрватску*, 11–12.

39 Ивић, *Миграције Срба у Хрватску*, 28–32.

40 Ивић, *Миграције Срба у Хрватску*, 32–39.

42 Aleksa Ivić, *Migracije Srba u Hrvatsku tokom 16., 17. i 18. stoleća*, Naselja i poreklo stanovništva knjiga 16, (Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1923), p.11-12.

43 An area along the present day Croatian-Slovenian border west of Zagreb.

44 Ivić, *Migracije Srba u Hrvatsku*, p.28-32.

45 Ivić, *Migracije Srba u Hrvatsku*, p.32-39.

о присуству православне црквене организације на овим просторима свједоче извори који спомињу манастир Рмањ код Мартина Брода крајем 15. и почетком 16. вијека.⁴¹ Историјски извори указују да је манастир Рмањ читав један вијек био сједиште Дабробосанске митрополије, тачније од 1566. године, када је функционисала у оквиру обновљене Пећке патријаршије.⁴²

Управо у овом контексту може се боље разумјети и ћирилични надгробни натпис с православног гробља у Врбици, на коме се спомиње Ангелија, снаја попа Илије, за коју је током овог истраживања утврђено да се упокојила 1522. године (види: Врбика). До овог налаза, најстарији ћирилични натпис на православном гробљу у Ливањском пољу идентификовао је Стипо Манђерало на гробљу у Застинју, гдје је постојао споменик Достиње из седме декаде 17. вијека.⁴³

Миграције становништва, у мањем или већем обиму, биле су константа на простору Босне, Дал-

in Dalmatia, the organized presence of the (Serbian) Orthodox Church in this region is also indicated by sources that mention the Rmanj Orthodox Monastery near Martin Brod at the end of the 15th and beginning of the 16th century.⁴⁶ Historical sources also indicate that the Rmanj Monastery served as the seat of the Dabro-Bosnian Metropolitanate for a full century starting from 1566, during which time it operated within the framework of the re-established Patriarchate of Peć.⁴⁷

It is precisely in this context that we can better understand the Cyrillic tombstone inscription from the Orthodox cemetery in Vrbica, which mentions *Andjelija*, the daughter-in-law of Priest Ilija (*pop Ilija*), who, according to the most recent interpretation of her tombstone's inscription, passed away in 1522 (see: Vrbica). Prior to this discovery, the oldest known Cyrillic inscription at an Orthodox cemetery in the Livno Field had been identified by Stipo Mandžeralo in the cemetery at Zastinja, where there was a monument to Dostinja from the seventh decade of the 17th century.⁴⁸

41 Нилевић, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини*, 151–152.

42 Милош Ернаут, *Епархија Бихаћко-петровацка*, (Босански Петровац: ЕУО Епархије Бихаћко-петровацке, 2021), 32–33; Радован Пилиповић, „Преглед црквене прошлости на подручју Српске православне Митрополије дабро-босанске” *Епархија дабро-босанска: Шемањизам 2019–2020*, ур. архим. Јован Гардовић, (Сарајево: ЕУО Митрополије дабро-босанске, 2020), 24–25.

43 Због оштећења једног слова – којима се тада писао број године – Манђерало је овај гроб датирао у период између 1663. и 1671. године. Види: Mandžeralo, „Grobље u Zastinju“, 144.

46 Nilević, *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini*, p.151-152.

47 Miloš Ernaut, *Eparhija Bihaćko-petrovačka i Rmanjska*, (Bosanski Petrovac: EUO Eparhije bihaćko-petrovačke, 2021), p.32-33; Radovan Pilipović, „Pregled crkvene prošlosti na području Srpske pravoslavne Mitropolije dabro-bosanske” *Eparhija dabro-bosanska: Šemaњizam 2019-2020.*, ur. arhim. Jovan Gardović, (Sarajevo: EUO Mitropolije dabro-bosanske, 2020), p.24-25.

48 Due to the damage to one of the letters used to write the year (at the time letters were used to designate numbers), Mandžeralo

мације и Лике од 16. вијека па на-
даље. Хришћанско становништво
које су Турци насељавали на напу-
штене просторе Босне и Далмаци-
је у једном кораку, могло је у дру-
гом кораку бити подстакнуто да се
пресели даље на опустјеле погра-
ничне територије под аустријском
или млетачком контролом.⁴⁴

Током 17. и 18. вијека, више фак-
тора гурало је хришћанске станов-
нике ливањског и дувањског краја,
као и Босанске Крајине, на сеобе.
Кандијски рат (1645–1669) резул-
тирао је заузимањем значајних
дијелова Клишког санџака – прије
свега у Далмацији – од стране Мле-
тачке Републике, отварајући про-
стор, и прилику, за нова насељава-
ња хришћанског становништва из
пограничних дијелова Османлиј-
ске Босне ка ослобођеним терито-
ријама под хришћанском влашћу.
Још већи вал исељавања десио се
током Морејског рата (1684–1699),
када млетачке снаге заузимају
Синь (1686) те Врлику и Книн (1688)
са околним предјелима. Забиље-
жена је једна већа сеоба хришћан-
ског становништва, махом като-
личког, 1684. године, из околине
Ливна и Дувна, ка млетачким по-
сједима. Посебна пометња настаје
1686. године, када ускочки одреди
предвођени Стојаном Јанковићем
врше упаде у околину Ливна, Дув-
на, Гламоча и Раме, палећи многа
насеља, плијенећи све пред со-

44 Види: Ивић, *Миграције Срба у Хрватску*;
Стјепан Павић, *Сеобе и насеља у Личи*, (Zagreb:
JAZU, 1962).

Population migrations, on a smaller
or larger scale, were a constant in the
regions of Bosnia, Dalmatia and Lika
from the 16th century onward. The
Christian population that the Otto-
mans settled in the abandoned areas
of Bosnia and Dalmatia in one phase
could, in the next, be encouraged to
relocate to depopulated border re-
gions still under Austrian or Venetian
control.⁴⁹

During the 17th and 18th centuries,
multiple factors drove the Christian
inhabitants of the Livno and Duvno
regions, as well as Bosanska Krajina,
to migrations. The Cretan War (or War
of Candia, 1645–1669) resulted in the
Venetian Republic seizing significant
parts of the Sanjak of Klis - primari-
ly in Dalmatia - creating space and
opportunity for new settlement by
Christian populations from the bor-
der areas of Ottoman Bosnia to the
newly liberated lands under Chris-
tian control. An even larger wave of
emigration occurred during the Mor-
ean War (1684–1699), during which
Venetian forces captured Sinj (1686),
followed by Vrlika and Knin (1688)
along with the surrounding areas. A
significant migration of the Christian
population, mostly Catholic, was re-
corded in 1684 from the area around
Livno and Duvno toward the Venetian

dated this grave to the period between 1663
and 1671. See: Stipo Manderalo, "Groblje u
Zastinju kod Livna: Zapisi na spomenicima do
polovice XIX vijeka", *Glasnik Zemaljskog muzeja
Bosne i Hercegovine, Etnologija*

49 See: Ivić, *Migracije Srba u Hrvatsku*; St-
jepan Pavić, *Сеобе и насеља у Личи*, *Zbornik za
narodni život i običaje Južnih slavena*, (Zagreb:
JAZU, 1962).

бом и одводећи дио хришћанског становништва са собом. Што због страха од турске одмазде, што због позива да населе празне дијелове сјеверне Далмације које су Млечани заузели, из ових крајева започињу значајна хришћанска – католичка и православна – миграцијска кретања ка Далмацији.⁴⁵

У својој студији о презименима далматинских Срба, Александар Бачко наводи презиме Челебићанин из Звјеринца на Далматинском Косову, које је посебно занимљиво као примјер за разматрање миграцијских кретања из Ливањског поља. Бачко тврди да је овај род старином из Челебића у Ливањском пољу, те да су се највјероватније у Далмацију населили крајем 1689. године, када је у Дрнишки крај насељено око 120 породица из Ливна и Јања.⁴⁶

Карловачки мир (1699) на неко вријеме стабилизовао је стање у овом турском пограничном подручју. Занимљива и илустративна прича о миграцијским кретањима у Ливањском пољу је биљешка коју доноси Петрић о томе како након Карловачког мира „*pustu Cetinu naseliše uskoci iz Bosne, među kojima bijaše i hrišćana. Kršćani se namjestiše u Varošu (Vrlici) i okolici,*

territories. Major upheaval erupted in 1686, when *Uskok* detachments led by Stojan Janković carried out raids in the areas around Livno, Duvno, Glam-oč and Rama, burning many settlements and plundering everything in their path, while also taking a significant portion of the Christian population with them. Partly out of fear of Ottoman retaliation and partly in response to calls to settle the depopulated parts of northern Dalmatia recently seized by the Venetians, significant Christian – Catholic and Orthodox – migration movements began from these regions toward Dalmatia.⁵⁰

In his study on the surnames of Dalmatian Serbs, Aleksandar Bačko mentions the surname Čelebićanin from Zvjerinac in Dalmatian Kosovo, which is particularly interesting as a case study for examining migration movements from the Livno Field. Bačko asserts that this family originates from Čelebić in the Livno Field, adding that they most likely settled in Dalmatia at the end of 1689, when around 120 families from Livno and Janj were settled in the Drniš area.⁵¹

The Treaty of Karlowitz (1699) temporarily stabilized the situation in this volatile border area. An interesting and illustrative source regarding migration movements in the Livno Field is one recorded by Petrić, stat-

45 Mario Petrić, „Geografski i historijski pregled”, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja, sveska XV-XVI, Etnološka i folkloristička ispitivanja u Livanjskom polju*, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1961), 27; Burek, *Kameno Hlivno*, 98–104.

46 Александар Бачко, *Породице Далматинских Срба*, (Београд: УГ Српски деспот, 2008), 461.

50 Mario Petrić, „Geografski i historijski pregled”, u *Glasnik Zemaljskog muzeja, sveska XV-XVI, Etnološka i folkloristička ispitivanja u Livanjskom polju*, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1961), p.27; Burek, *Kameno Hlivno*, p.98-104.

51 Aleksandar Bačko, *Pородице Далматинских Срба*, (Београд: УГ Српски деспот, 2008), p.461.

a hrišćani oko vrela Cetine".⁴⁷ У овом контексту, наведени *кршћани* су били католици, а *хришћани* православци. Ово је посебно занимљиво имајући у виду да ће знатан дио Ливањског поља у каснијем 18. и 19. вијеку насељавати управо православци и католици из околине Сиња, Врлике и Цетине, о чему више говоримо у наредним поглављима.

Нова исељавања из околине Ливна и Дувна у правцу Далмације покреће још један млетачко-турски рат (1714–1718).⁴⁸ Са млетачким ширењем у Далмацији и протјеривањем Турака из посљедњих личких утврда током ових ратова, истовремено долази и до миграције дијела муслиманског становништва са ових простора ка различитим дијеловима Босне. Након Пожаревачког мира 1718. године, граница између Млетака и Османског царства стабилизовала се у Далмацији, формирајући у великој мјери данашњу границу између Босне и Хрватске. Стабилност се поново вратила у пограничне просторе Босне и Далмације.

Пожаревачки мир је створио предуслове за поновно успостављање трговинских веза између Босне и Далмације. Велики дио ове трговине, још од средњег вијека, ишао је управо преко Ливна, Пролога и Сиња ка Сплиту. Петрић примјећује, на основу својих те-

ing that after the Treaty of Karlowitz, "the deserted Cetina was settled by Uskoks from Bosnia, among whom were also Hrišćani. The Kršćani settled in the Varoš (Vrlika) and the surrounding area, while the Hrišćani settled around the source of the Cetina".⁵² In this context, the term *Kršćani* referred to Catholic Christians and *Hrišćani* to Orthodox Christians. This is particularly interesting considering that a significant portion of the Livno Field would, later in the 18th and 19th centuries, be settled by Orthodox and Catholic populations precisely from the area around Sinj, Vrlika and Cetina - a topic we will discuss further in the following chapters.

Another wave of emigration from the Livno and Duvno areas toward Dalmatia was triggered by yet another Venetian–Ottoman war (1714–1718).⁵³ With the Venetian expansion in Dalmatia and the expulsion of the Ottomans from the last fortresses in Lika during these wars, a migration of part of the Muslim population from these areas toward various parts of Bosnia also began. After the Treaty of Požarevac of 1718, the border between Venice and the Ottoman Empire stabilized in Dalmatia, largely forming what is today the border between Bosnia and Croatia. Wider stability also returned to the border regions of Bosnia and Dalmatia following the Treaty of Požarevac.

47 Petrić, „Geografski i historijski pregled”, 27–28.

48 Petrić, „Geografski i historijski pregled”, 28.

52 Petrić, "Geografski i historijski pregled", p.27-28.

53 Petrić, "Geografski i historijski pregled", p.28

ренских истраживања поријекла становништва Ливањског поља, да у овим мирнијим приликама, у деценијама након Пожаревачког мира, долази до континуиране миграције дијела становништва Далмације, прије свега Цетинске крајине, ка Босни, прије свега Ливањском пољу. Иако писани извори не садрже посебна свједочења о овим миграцијама, она се јасно виде из усменог предања о поријеклу становништва Ливањског поља које је Петрић забиљежио. Имајући у виду да су ове миграције, по свему судећи, биле континуиране током дугог временског периода и нису се дешавале искључиво као посљедица ратова, није изненађујуће да о њима нема много писаних извора. Петрић износи мишљење да је један од мотивишућих фактора за сеобе био тежак живот у Далмацији, која је одувijek оскудијевала плодном земљом, док је простор испражњеног Ливањског поља нудио боље прилике за живот. Но Петрић наводи и чињеницу да је Ливањско поље било и логична дестинација за пребјег свих оних који би долазили у сукоб са млетачким, а касније и аустријским властима.⁴⁹

Међутим, 17. и 18. вијек познати су и по периодичним епидемијама куге у дијеловима Босне, укључујући и ливањски крај, које су додатно доприносиле како исељавању из ових крајева, тако и њиховој

The Treaty of Požarevac created the conditions for the re-establishment of trading ties and routes between Bosnia and Dalmatia. A large part of this trade, since the Middle Ages, had passed precisely through Livno, Prolog, Sinj and onward to Split. Based on his field research into the origins of the present population of the Livno Field, Petrić observes that in these calmer times, in the decades following the Treaty of Požarevac, there was also a continuous migration of a portion of the population from Dalmatia - especially the Cetina region - into Bosnia, particularly to the Livno Field. Although written sources do not provide much specific testimony about these migrations, they are clearly evident through oral traditions regarding the origins of the Livno Field population, which Petrić recorded. Given that these migrations were, by all accounts, continuous over a long period of time and did not occur as a result of war, it is not surprising that few written records exist. Petrić suggests that one motivating factor for migration into Bosnia was the difficulty of life in Dalmatia, which had always lacked fertile land, while the relatively depopulated Livno Field offered better living conditions. Petrić also notes the fact that the Livno Field was a logical destination for anyone seeking refuge after coming into conflict with Venetian and - later - Austrian authorities.⁵⁴ In the following chapters, we will explore in more detail the origins of the present-day population

49 Petrić, „Geografski i historijski pregled”, 28.

54 Petrić, „Geografski i historijski pregled”, p.28

депопулацији.⁵⁰ Познато је да су велика исељавања из Ливањског поља подстакнута епидемијама куге, која је посебно снажно харала ливањским крајем 1772. године, као и од 1814. до 1818. године. Свака од ових епидемија – која би изазивала смрт и исељавање – била је потом праћена и новим валом досељавања – било доласком новог становништва или повратком старог (избјеглог пред кугом), а посебно након епидемије од 1814. до 1818. године.⁵¹

У даљим поглављима детаљније ћемо се бавити поријеклом данашњег становништва ливањских села, на основу истраживања Марија Петрића објављеног у *Гласнику Земаљског музеја* 1961. године, у специјалном издању посвећеном етнолошким и фолклористичким истраживањима у Ливањском пољу. Петрић доноси најдетаљнију и најсвеобухватнију студију о поријеклу овог становништва, али са неколико мањкавости. Једна је, свакако, то што студија не обухвата поријекло становништва самог града Ливна. Друга се односи на утврђивање „старосједилачких“ родова у Ливањском пољу. Како је Бурек примијетио, комбинујући усмено предање и писане изворе,

of the Livno settlements, based on the research of Mario Petrić.

However, the 17th and 18th centuries were also marked by periodic plague outbreaks in parts of Bosnia, including the Livno region, which further contributed both to emigration from these areas and to their depopulation.⁵⁵ It is known that major emigrations from the Livno Field were prompted by outbreaks of plague, which struck the Livno region with particular severity in 1772 and again from 1814 to 1818. Each of these plague epidemics - which caused death and emigration - was then followed by a new wave of settlement, either through the arrival of new inhabitants or the return of the old ones (who had fled from the plague), especially after the 1814–1818 epidemic.⁵⁶

In the following chapters we will deal in more detail with the origins of the present-day population of the area around Livno, based on the research of Mario Petrić, published in the *Gazette of the National Museum [Glasnik Zemaljskog muzeja]* in 1961, in a special issue dedicated to ethnological and folkloristic studies in the Livno Field. Petrić provides the most detailed and comprehensive study of the origins of this population, though with a few shortcomings. One is certainly that the study

50 Види: Богумил Храбак, *Кужне редње у Босни и Херцеговини: 1463–1800*, (Бања Лука: Историјски зборник 2/2, 1981), 26–37.

51 Mario Petrić, „Porijeklo stanovništva”, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, sveska XV–XVI, Etnološka i folkloristička ispitivanja u Livanjskom polju, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1961), 35.

55 See: Bogumil Hrabak, *Kužne rednje u Bosni i Hercegovini: 1463–1800*, (Banja Luka: Istorijski zbornik 2/2, 1981), p.26–37.

56 Mario Petrić, „Porijeklo stanovništva”, u *Glasnik Zemaljskog muzeja*, sveska XV–XVI, Etnološka i folkloristička ispitivanja u Livanjskom polju, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1961), p.35.

Петрић као референтну тачку користи попис католичког становништва који је 1741. саставио бискуп Драгичевић: католички родови коју су се нашли на овом попису, а постојали и 1961. године, сматрају су старосједиоцима, у комбинацији са усменим предањем.⁵²

Овакав приступ је, међутим, проблематичан. Драгичевић је 1741. године пописао 3326 католика у ливањском крају.⁵³ Насупрот томе, према једном другом извјештају, 1704. године на простору ливањске католичке жупе живјело је тек око 400 католика.⁵⁴ Поређењем ових података јасно је да је већина оних који су се нашли на Драгичевићевом попису из 1741. године морала бити досељена, те је врло упитно третирају их као „старосједиоце“ без додатних података – чак и ако се може разумно претпоставити да су многи од католичких родова досељених између 1704. године и 1741. године заправо били „повратници“ у своја стара насеља. Истовремено, Петрић биљежи да се код великог броја православних родова досељених из Далмације „и *narodnoj predaji... često spominje bježanje u Dalmaciju za vrijeme kuge, te ponovo vraćanje u stara naselja kad bi prestala epidemija*“.⁵⁵ Међутим, родове са оваквим предањем Петрић

did not examine origins of the population of the town of Livno itself. Another shortcoming concerns the identification of ‘autochthonous’ family and kinship groups in the Livno Field. As Burek observed, by combining oral tradition and written sources, Petrić uses the census of the Catholic population compiled by Bishop Dragičević in 1741 as a reference point - those Catholic family groups (surnames) that appeared in this census and were still present in 1961 were considered autochthonous, or indigenous, in combination with oral tradition.⁵⁷

This approach is certainly problematic. Dragičević recorded 3,326 Catholics in the Livno region in 1741.⁵⁸ However, according to another report, in 1704 there were only about 400 Catholics living in the area of the Livno Catholic parish.⁵⁹ Comparing this data makes it clear that most of those who appeared in Dragičević’s 1741 census must have been settlers, and that it is very questionable to treat them as ‘indigenous’ or ‘autochthonous’ without additional supporting evidence, even if it may be reasonably assumed that many of the Catholic family groups or clans who settled between 1704 and 1741 were in fact ‘returnees’ to their old settlements. At the same time, Petrić notes that among a large number of Orthodox clans settled from Dalmatia, “*in oral tradition... flight to Dal-*

52 Burek, *Kameno Hlivno*, 231.

53 Burek, *Kameno Hlivno*, 231.

54 Burek, *Kameno Hlivno*, 113; Perković, Tomislav, *Stanovništvo Livanjskog polja u 18. i 19. stoljeću*, (Livno: Matica Hrvatska, 2003), 113–114.

55 Petrić, „Porijeklo stanovništva”, 37.

57 Burek, *Kameno Hlivno*, p.231.

58 Burek, *Kameno Hlivno*, p.231.

59 Burek, *Kameno Hlivno*, p.113; Tomislav Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja u 18. i 19. stoljeću*, (Livno: Matica Hrvatska, 2003), p.113–114.

није сврставао у старосједилачке већ, како наводи, само оне мало-бројне чије је породично предање говорило да никада, ни привремено, нису напуштали Ливањско поље. Анализирајући Петрићеву методологију и његову забиљешку о привременом склањању у Далмацију за вријеме куге и накнадном повратку у стара насеља, можемо претпоставити да знатно већи број данашњих православних родова из Ливањског поља – прије свега оних чије поријекло се наводи као далматинско – суштински припада старосједилачком или старијем становништву овог краја него што је то приказано у Петрићевој студији.

Трагови у камену

Како је већ наведено, у Ливањском пољу је евидентиран велики број средњовјековних некропола и камених стећака, који могу датирати најкасније из 15. вијека. Након тога, наша, али и друга теренска истраживања Ливањског поља биљеже значајан број споменика који су најчешће у облику надгробних крстова са натписима, а који датирају тек с краја 18. вијека, како на православним тако и на католичким гробљима. Тек врло ријетки хришћански споменици и натписи датирају из периода између ових временских раздобља, тј. из 16. и 17. вијека, иако је неспорно присуство хришћанског

matia 'during times of plague' is often mentioned, as well as a return to the old settlements once the epidemic ceased".⁶⁰ However, clans with such oral traditions were not recorded by Petrić as autochthonous but, rather, as he states, only those few whose family tradition claimed that they had never, not even temporarily, left the Livno Field. By analyzing Petrić's methodology and his note about families temporarily taking refuge in Dalmatia during times of plague and returning to old settlements afterward, we may conclude that a significantly larger number of today's Orthodox families in the Livno Field - especially those whose origin is identified as Dalmatian - essentially belong to the older population of this region than is presented in Petrić's study on the origins of the population of this area.

Set in Stone

As already noted, a large number of Medieval necropolises and stone *stećci* have been recorded in the Livno Field, which can be dated to the period no later than the 15th century. After that period, our own and other field research in the Livno Field record a significant number of monuments - now most often in the form of tomb crosses with inscriptions - only toward the end of the 18th century, both in Orthodox and Catholic cemeteries. Only a very small number of Christian monuments

⁶⁰ Petrić, "Poriijeklo stanovništva", p.37

становништва у овом периоду. О разлозима оваквог стања можемо изнијети само претпоставке. Присуство простих, усправних каменних надгробника, без обраде или са минималном обрадом и евентуално урезаним малим крстом, говоре о томе да хришћанско становништво у овом периоду није могло или није смјело подизати веће и трајније споменике, а можда није посједовало ни елементарну писменост за остављање већег броја надгробних натписа. Могуће је да су на недостатак споменика утицале и константне миграције и сеобе становништва у овом периоду које смо већ описали.

Један интересантан примјер могућег гробља из овог (недостајућег) периода можемо наћи одмах изван оgrade данашњег православног гробља у селу Сајковић. Са десне стране улаза у гробље налази се неколико десетина каменних надгробника – само један је мало финије клесан и на њему се налази усамљени, уклесани крст. Локално предање је сачувало и сјећање на то да је баш ту постојало и једно старије црквиште. Данас се тек по неколико лијепо клесаних каменних дијелова може наслутити да је овдје некада била црква, али других трагова више нема (види: Сајковић). Сличних аморфних, усправних надгробних каменова има и на старом православном гробљу у Застинју, баш у близини мјеста гдје се налазио већ

and inscriptions can be dated to the intervening period (i.e., the 16th and 17th centuries), although the presence of a Christian population during that time is clear. The explanation for this state of affairs can only be guessed at. The presence of simple, upright stone grave markers - unworked or only minimally worked, sometimes bearing a small carved cross - suggests that the Christian population during this period either could not, or was not permitted to, erect larger and more permanent monuments, and perhaps also lacked the basic literacy necessary to leave a greater number of inscribed gravestones. It is also possible that the lack of monuments was influenced by constant migrations and movements of the population during this time.

An interesting example of a possible cemetery from this (missing) period can be found just outside the walls of the present-day Orthodox cemetery in the village of Sajković. To the right of the cemetery entrance, there are several dozen stone grave markers - only one of which is somewhat more finely carved, bearing a lone, engraved cross. Local oral tradition has preserved the memory that an older church once stood there, although today, apart from a few pieces of well carved stone, there are no visible traces of the church (see: Sajković). Similar amorphous upright stone grave markers can also be found in the old Orthodox cemetery in Zastinje, near the spot where the already mentioned

споменути натпис Достинје из 17. вијека. Нажалост, дио одговора на питање зашто су тако ријетки споменици из периода прије краја 18. вијека лежи и у причи о судбини споменика Достинје, који је уништен 1984. године, и на чијем мјесту се данас налази споменик Анђе Бошковић из Застинја. Уништавање старих споменика да би се створио простор за нове, нажалост, траје и до данашњих дана.

Стабилизација прилика након Пожаревачког мира, поновно насељавање Ливањског поља, па чак и економски успон овог краја, вјероватно су неки од разлога зашто на православним и католичким гробљима на подручју Ливна проналазимо знатан број надгробних крстова са натписима већ у другој половини 18. вијека. Када су у питању ћирилични натписи, свакако је највише таквих споменика сачувано и пронађено на православном гробљу у Застинју. Миграције православног и католичког становништва у Ливањско поље не доводе само рурално сељачко становништво. Ливно и Ливањско поље одувјек су били важна успутна станица за трговину између Босне и Далмације. Каравански правци су, још од средњег вијека, водили од Ливна преко Пролога и Сињака Сплиту. Након 1718. године, ове трговачке везе се поново успостављају. У трговину ће, крајем 18. и почетком 19. вијека, све више бити укључени хришћани, а у контексту

17th century inscription of Dostinja was located. Unfortunately, part of the answer to the question of why monuments from before the end of the 18th century are so rare lies in the story of the fate of the Dostinja's monument itself, which was destroyed in 1984, and in its place today stands the monument of Anđa Bošković from Zastinje. The destruction of old monuments to make way for new ones unfortunately continues to this day.

The stabilization of circumstances after the Treaty of Požarevac, the resettlement of the Livno Field and even the economic rise of this region are likely among the reasons why, in the Orthodox and Catholic cemeteries in the Livno area, we find a considerable number of tomb crosses with inscriptions from the second half of the 18th century onwards. When it comes to Cyrillic inscriptions, by far the greatest number of such monuments have been preserved and found in the Orthodox cemetery in Zastinje. The migrations of Orthodox and Catholic populations into the Livno Field did not bring only rural peasant settlers. Livno and its surrounding plain have always been an important stopover point for trade between Bosnia and Dalmatia. Since the Middle Ages, caravan routes have led from Livno, through Prolog and Sinj, toward Split. After 1718, these trade connections were re-established. By the late 18th and early 19th centuries, Christians - and in the context of Livno, particularly Orthodox Serbs - became

Ливна посебно православни Срби, било као трговци или као кирици-је које су превозиле робу између Босне и Далмације.

Ћирилица као народно писмо

У главном дијелу ове књиге објављени су резултати теренског истраживања ћириличног наслеђа уклесаног на споменицима широм Ливањског поља. Међутим, свједочанства о употреби ћирилице у ливањском крају такође налазимо у појединим писаним изворима, скоро у континуитету од средњег вијека. Употребом ћирилице у писаном наслеђу у овом крају (коју у неким објављеним радовима назива ћирилицом, а у другима босанчицом) до сада се највише бавио ливањски хроничар и професор Стипо Манђерало. У својој књизи *Pismo za puk i gospodu*, у којој је сабрао дугогодишњи рад на прикупљању богатог ћириличног наслеђа ливањског краја, Манђерало каже да је ово писмо:

„stoljećima bilo pravo narodno pismo. Pisali su njome gospoda, trgovci i običan puk. Svjedoče o tome sačuvani natpisi na srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima, pisma feudalne gospode za osmanske uprave, sačuvani upisi u katoličkim matičnim knjigama (i frataru i popova glagoljaša) i nadgrobni natpisi po livanjskim katoličkim i pravoslavnim grobljima iz 18. i 19. stoljeća, sačuvani dijelovi trgovačke poslovne korespondencije i dokumenti iz trgovačkih raču-

increasingly involved in trade, either as merchants or as *kiridžije* (carters, teamsters) who transported goods between Bosnia and Dalmatia.

Cyrillic as the People's Script

The central part of this book presents the results of field research on the Cyrillic heritage carved into monuments throughout the Livno Field. However, evidence of the use of the Cyrillic script in the Livno region can also be found in various written sources, almost continuously since the Middle Ages. The use of Cyrillic (referred to in some of his published works simply as *Cyrillic*, and in others as *Bosančica*) in written sources from this area has so far been most thoroughly studied by professor Stipo Manderalo, a dedicated chronicler of Livno's history. In his book *Pismo za puk i gospodu* [A Script for the Common Folk and the Nobility], which brings together many years of work on collecting the rich Cyrillic heritage of the Livno region, Manderalo states that this script:

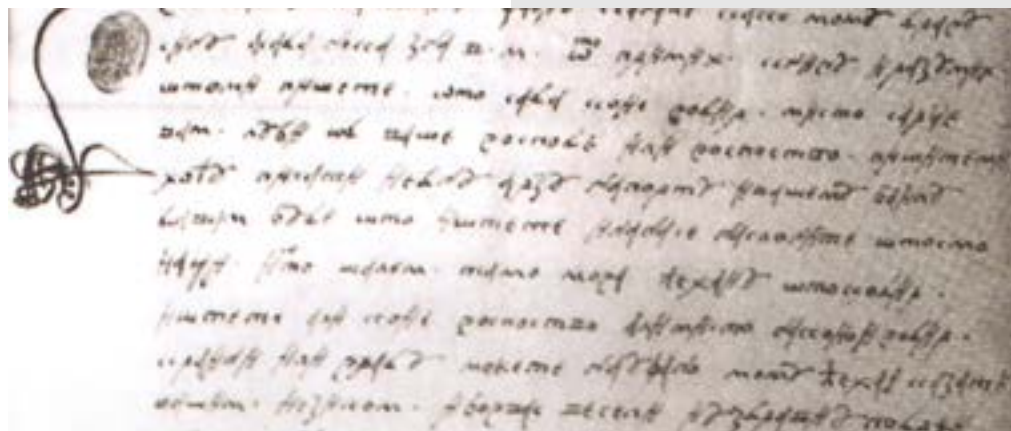
“for centuries was the true script of the people. It was used by nobles, merchants and common folk alike. This is evidenced by preserved inscriptions on medieval tombstones, letters of feudal lords during Ottoman rule, surviving entries in Catholic parish registers (both by friars and Glagolitic priests) and funerary inscriptions found in Livno's Catholic and Orthodox cemeteries from the 18th and 19th centuries, as well as surviving fragments of business correspondence and

novodstvenih knjiga. Njome su se služili još u prvoj polovini 19. stoljeća poneki jedva priučeni težaci po livanjsim selima.”⁵⁶

У наведеној књизи, Манђерало нам доноси три драгоцјена писма писана ћирилицом из 1558. године, по свему судећи настала у канцеларији клишког санџакбега у Ливну, у кореспонденцији са представником млетачке морнарице на далматинском приморју. Прво потписује Ферхат-бег Соколовић, санџак-бег клишки, хрватски, ливањски и приморски - како себе назива. Писмо је упућено Фабију Каналу, млетачком поморском капетану.⁵⁷

documents from merchants' accounting books. As late as the first half of the 19th century, some barely literate peasants in Livno's villages still used it.”⁶¹

In the aforementioned book, Manderalo presents three invaluable letters written in Cyrillic in 1558, which were, by all indications, produced in the scribes offices' of the Sanjak-bey of Klis in Livno, as part of correspondence with a representative of the Venetian navy on the Dalmatian coast. The first letter is signed by Ferhat-bey Sokolović, the Sanjak-bey of Klis, Croatia, Livno and the Littoral – as he referred to himself. The letter is addressed to Fabio Canal, a Venetian naval captain.⁶²

Слика 2: Писмо Ферхат-беја Соколовића кајетану Фабију Каналу, 1558. године⁵⁸

Picture 2: Letter of Ferhat-bey Sokolović to Captain Fabio Canal, 1558⁶³

56 Stipo Manderalo, *Pismo za puk i gospodu: prilozi proučavanju bosančice, važnog i zanimljivog slavenskog pisma*, (Sarajevo-Zagreb: Buybook, 2015), 13.

57 Ова писма је у свом раду анализирао и: Lejla Nakaš, „Hrvatsko-bosanska ćirilična korespondencija”, *Filologija* 62/2014, 161–182.

58 Факсимил преузет из: Manderalo, *Pismo za puk i gospodu*, 34, уз наведену сигнату-

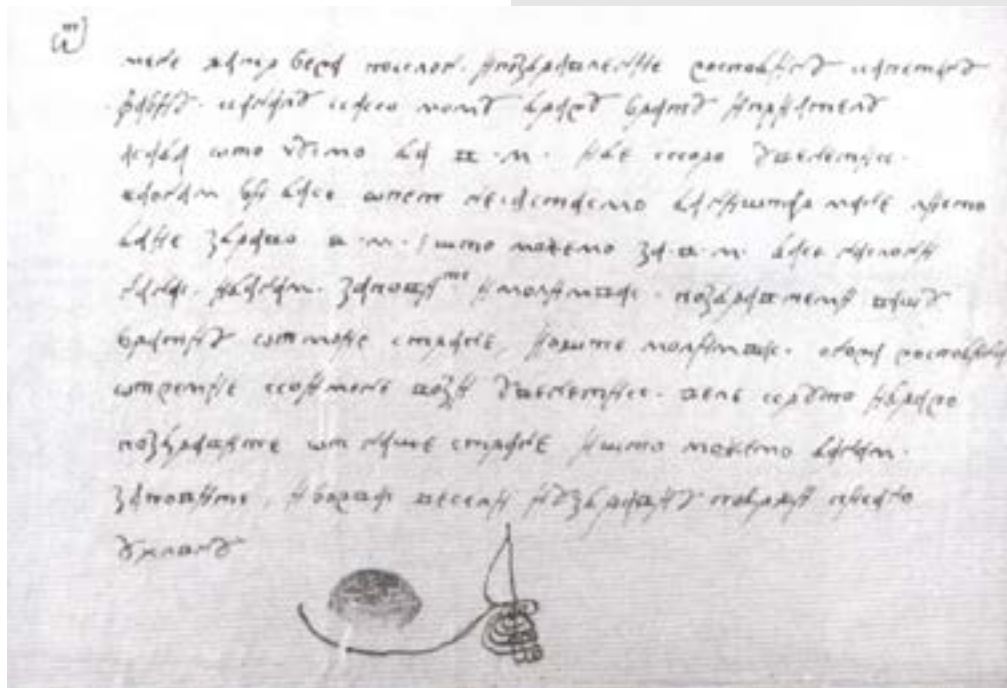
61 Stipo Manderalo, *Pismo za puk i gospodu: prilozi proučavanju bosančice, važnog i zanimljivog slavenskog pisma*, (Sarajevo-Zagreb: Buybook, 2015), p.13.

62 These same letters have been analysed in another paper: Lejla Nakaš, „Hrvatsko-bosanska ćirilična korespondencija”, *Filologija* 62/2014, p.161-182

63 Facsimile of document taken from: Manderalo, *Pismo za puk i gospodu*, p.34 with

Друго писмо исте године упућује Џафер-бег, нећак наведеног санџак-бега, Фабију Каналу.

Another letter was sent by Džafer-bey, the nephew of the mentioned Sanjak-bey, to Fabio Canal in the same year.

Слика 3: Писмо Џафер-беја кајейшану Фабију Каналу 1558. године⁵⁹

Picture 3: Letter of Džafer-bey to Captain Fabio Canal, 1558⁶⁴

Треће писмо из овог низа, у одсуству Ферхат-бега, Насуф-ћехаја упућује у августу исте године Фабију Каналу.

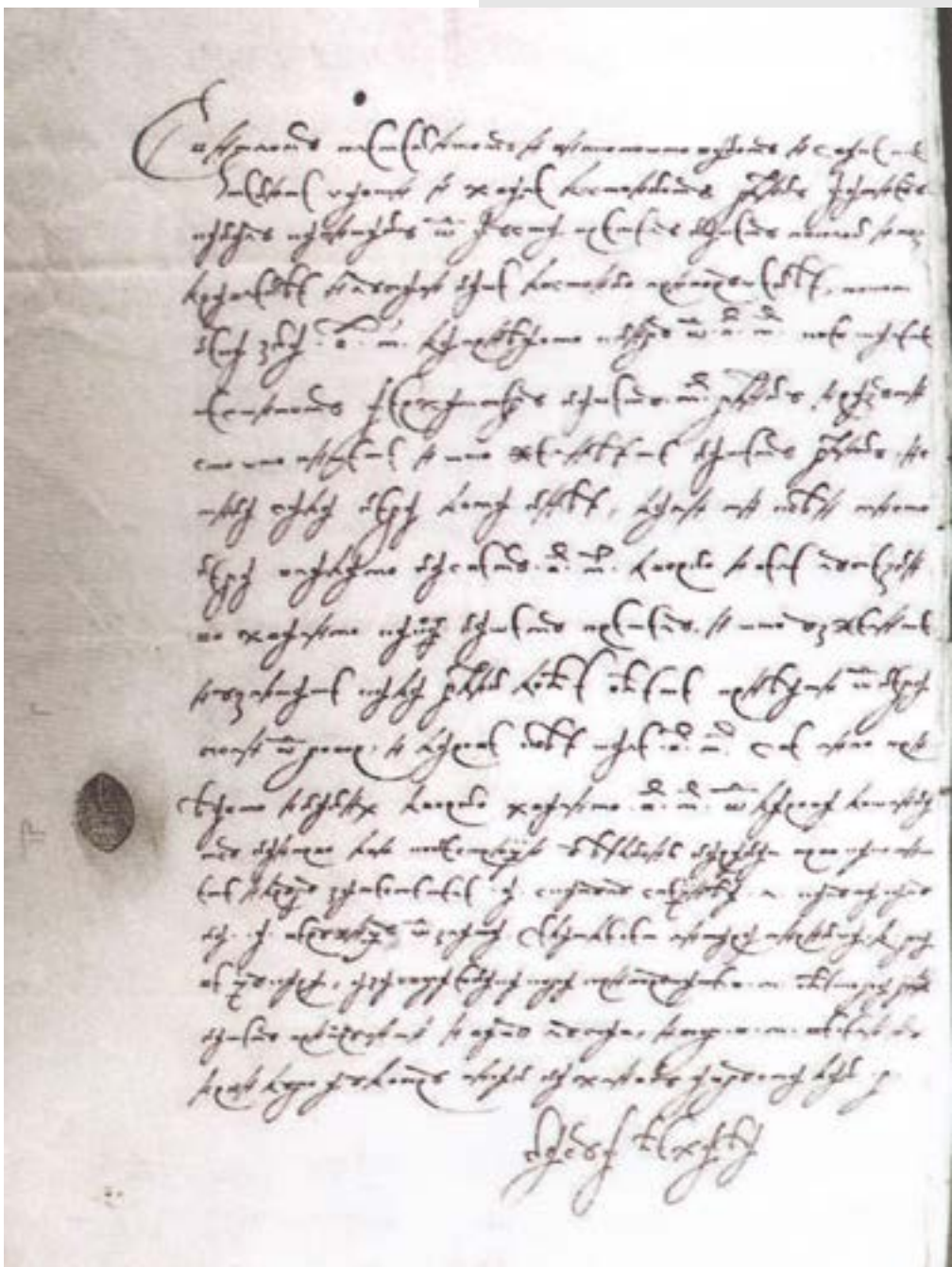
The third letter in this series was sent, in the absence of Ferhat-bey, by Nasuf-ćehaja to Fabio Canal in August of the same year.

ру ХАЗУ, ћир. VI-7.

⁵⁹ Факсимил преузет из: Manderalo, *Pismo za puk i gospodu*, 35, уз наведену сигнатуру ХАЗУ, ћир. VI-13.

the indicated signature of HAZU, Cyrillic VI-7.

⁶⁴ Facsimile of document taken from: Manderalo, *Pismo za puk i gospodu*, p.35, with the indicated signature of HAZU, Cyrillic VI-13.

Слика 4: Писмо Насуф-ѣхажу каѳеѣшану
Фабију Каналу, 1558. ѿгдине.⁶⁰

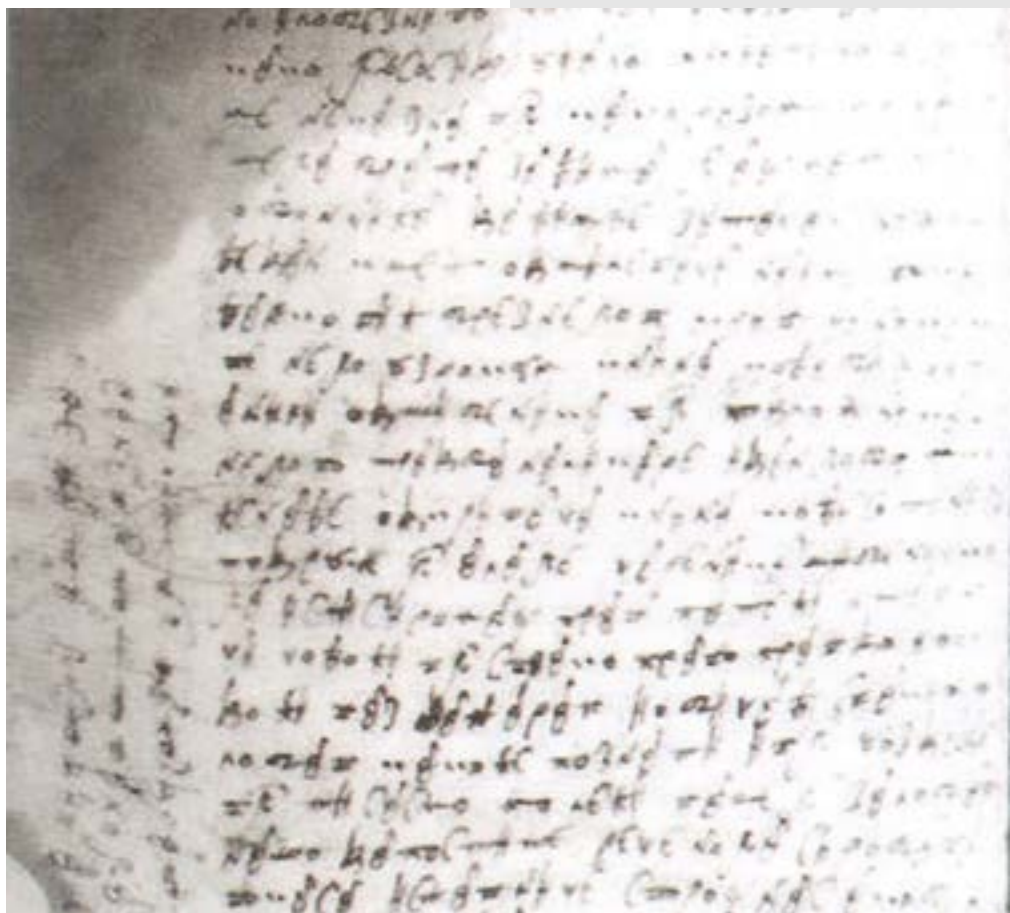
Picture 4: Letter of Nasuf-čehaja to Cap-
tain Fabio Canal, 1558⁶⁵

60 Факсимил преузет из: Manderalo, *Pismo za ruk i gospodu*, 36, уз наведену сигнатуру ХАЗУ, ћир. VI-8.

65 Facsimile of document taken from: Manderalo, *Pismo za ruk i gospodu*, p.36, with the indicated signature of HAZU, Cyrillic VI-8.

Ћириличким писмом служили су се и угледни ливањски бегови Љубунчићи који су, осим у Ливну, своје посједе имали и у околини Обровца, Скрадина и Книна у Далмацији. Манђерало нам тако доноси писмо писано ћирилицом, које је Мехмед-ага Љубунчић, као скрадински капетан, писао шибенском капетану.

The distinguished Livno beys of the Ljubunčić family also used the Cyrillic script. In addition to their estates in Livno, they owned land in the areas around Obrovac, Skradin, and Knin in Dalmatia. Mandžeralo thus brings us a letter, written in Cyrillic, which Mehmed-aga Ljubunčić, serving as the captain of Skradin, wrote to the Captain of Šibenik.

Слика 5: Писмо скрадинског кайеџана Мехмед-аге Љубунчића шибенском кайеџану, 1639. године.⁶¹

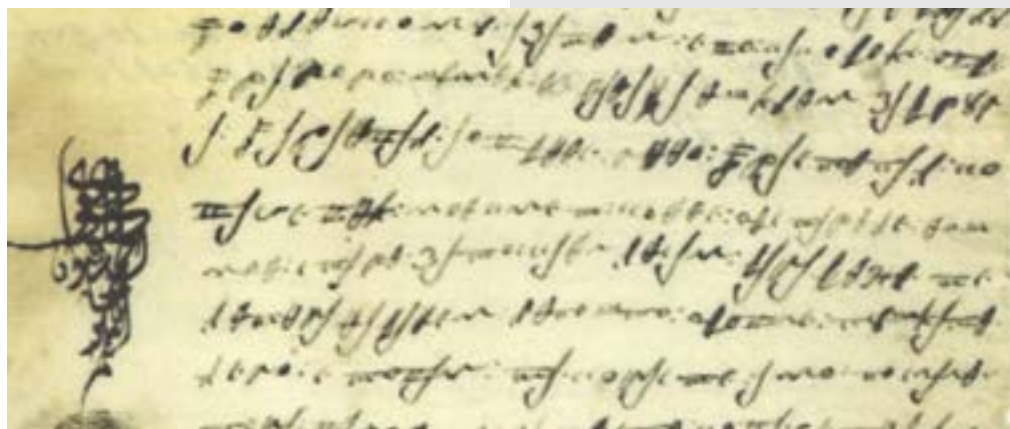
Picture 5: Letter of Mehmed-aga Ljubunčić, the Captain of Skradin, to the Captain of Šibenik, 1639⁶⁶

61 Факсимил преузет из: Mandžeralo, *Pismo za puk i gospodu*, 38.

66 Facsimile of document taken from: Mandžeralo, *Pismo za puk i gospodu*, p.38.

Кириличким писмом су се служили и познати ливањски бегови Фирдуси. Тако је сачувано и једно писмо писано кирилицом, које ливањски капетан Ахмед-бег Фирдус 1751. године шаље гвардијану Фојничког самостана, а које је први пут објавио Владимир Ђоровић у *Гласнику земаљској музеја* 1909. године. Ахмед-бег Фирдус пише да писмо упућује „мому љубицаљу гвардијану фојничком“, тражећи од њега да умјесто новопостављеног фра Ловре Шимића из Јајца у Ливно врати фра Стипана Ковачића, за кога каже да је „мој кмет, који је од старијине још мој стари“.⁶²

The Cyrillic script was also used by the beys of the well-known Firdus family of Livno. Thus, one letter has been preserved, written in Cyrillic and sent by Ahmed-bey Firdus, the captain of Livno, to the guardian of the Franciscan monastery in Fojnica in 1751. This letter was first published by Vladimir Ćorović in the *Glasnik Zemaljskog muzeja* [Gazette of the National Museum] in Sarajevo in 1909. In the letter, Ahmed-bey Firdus writes that he is sending it to “my friend, the Guardian of Fojnica,” asking him to return to Livno Fra Stipan Kovačić - about whom he says that he is “my serf, who has belonged to my family since olden times” - instead of the newly appointed Fra Lovro Šimić from Jajce.⁶⁷

Слика 6: Писмо Ахмед-беја Фирдуса фојничком гвардијану 1751. године.⁶³

Picture 6: Letter of Ahmed-bey Firdus to the Guardian of Fojnica, 1751⁶⁸

62 Manderalo, *Pismo za puk i gospodu*, 40–41.

63 Факсимил преузет из: Manderalo, *Pismo za puk i gospodu*, 41; препис и факсимил истог писма објавио је претходно Владимир Ђоровић у свом раду: Vladimir Ćorović, „Nekoliko fojničkih pisama”, *Glasnik zemaljskog muzeja*, knjiga 21/3, 1909, 483–4 и табла II.

67 Manderalo, *Pismo za puk i gospodu*, p.40–41.

68 Facsimile of document taken from: Manderalo, *Pismo za puk i gospodu*, p.41; a transcription and facsimile of the same letter were previously published by Vladimir Ćorović in his work: Vladimir Ćorović, “Nekoliko fojničkih pisama” *Glasnik zemaljskog muzeja* 1909, knjiga 21/3, p.483–4 and Plate II.

Један занимљив ћирилични запис оставио је „јереј Илија от Поља Ливањскога” 15. јануара 1728. године у једном Тетројеванђељу, које је, према истом запису, припадало Храму Благовештења Пресвете Богородице „*ва пределех Клишких*”. Тачну локацију овог храма није успио да утврди свештеник и историчар Светозар Ст. Душанић, који је овај запис пронашао и објавио. Међутим, у запису се наводи да је Тетројеванђеље овој цркви даровао кнез Радосав Трновац, заповједник снага босанских, који је, по свему судећи, из Биначког краја у источној Босни. Имајући у виду да је у то вријеме клишки санџак био увелико сведен на своје босанске предјеле након млетачко-турских ратова, сва је вјероватноћа да се ова црква налазила у Ливањском пољу, баш како потпис јереја Илије и сугерише.⁶⁴

64 Види: Светозар Ст. Душанић, „Мелетије Митрополит Босне и Клиса јесен 1714. 4. јануар 1741.”, *Црква 1985: Календар Српске православне Патријаршије*, 1985, 69–74.

An interesting Cyrillic inscription was left by “priest Ilija of the Field of Livno” dated January 15, 1728, in a *Tetraevangelion* (Book of Gospels) which, according to the same inscription, belonged to the Church of the Annunciation of the Most Holy Theotokos “*in the regions of Klis*”. The exact location of this church could not be determined by the historian and priest Svetozar St. Dušanić, who discovered and published this inscription. However, the note states that the *Tetraevangelion* was donated to this church by knez⁶⁹ Radosav Trnovac, commander of the Bosnian forces, who, by all accounts, came from the Birač region in eastern Bosnia. Considering that at that time the Sanjak of Klis had been largely reduced to its Bosnian territories after the Venetian–Turkish wars, it seems most likely that this church was located in the Livno Field, just as the inscription of priest Ilija suggests.⁷⁰

69 A local chieftain.

70 See: Svetozar St. Dušanić “Meletije Mitropolit Bosne i Klisa jesen 1714.-4. januar 1741.”, *Crkva 1985: Kalendar Srpske pravoslavne Patrijaršije*, 1985, p.69-74.

Першое сїе Тетрѣвангелїе ѿ хрѣ
 блгоуспешїа прїтїе бѹи а хрѣ ѿрѣзанѣ
 се на прїлѣха клишкїи, прїложи хрѣ
 равѣ днѣ Радосава Троноа, иже нѣтъ
 заповѣдїи плѣхѣ бѣаскїихѣ, зовотїи
 страна вѣраскїихѣ, и се свои бл҃гочинїи
 ѿрастїи Тѣодѣно и Марко за свой мѣстїи
 спомѣ. Бѣ да и прѣтїи по рѣ. Ако би е
 кто покхсїѹ ѿнимїи сїю клисѣ ѿ мнѣ
 ретїи цркїи да мѣ е сѹпарницѣ
 (тѣа бѣа на яторѣ пришапїю.
 се же бѣа лѣтѣ Гнѣ хрѣ ѿ кѣ
 мѣа іанхарїа еї, тогда сѣхѣ на
 паширѣ и мѣзѣлїхѣ Боснїи и клисѣ
 сїѣ Мелетїю Умїлїи копнѣ, родомѣ
 и прѣлѣ захлѣикѣ, зовѣща Полїа Тацка
 бѣохранїиїе насѣ (а мѣбѣркїе, плѣмѣ
 златопѣѣнїткого. Тогда парохїални
 епископїи бѣше іереи Илїа
 ѿ полїа Лїпаского.

Слика 7: Запис јереја Илије из
 Ливањској поља на Тетрјеванђељу
 Благовѣшћенској храма из Клишких
 ѱрепјела, 1728. јодине.⁶⁵

65 Овдје због читљивости дајемо факс-
 мил преписа овог записа који је сачинио
 свештеник Светозар Ст. Душанић и обја-
 вио заједно са сликом оригинала у свом
 чланку: Душанић, „Мелетије Митрополит
 Босне и Клиса”, 72-73.

Picture 7: Inscription of priest Ilija
 from the Livno Field on the Tetraevan-
 gelion of the Church of the Annuncia-
 tion from the regions of Klis, 1728.⁷¹

71 Here, for the sake of readability, we pro-
 vide a facsimile of the transcription of this re-
 cord, which was made by the priest Svetozar
 St. Dušanić and published together with an
 image of the original in his article: Dušanić
 "Meletije Mitropolit Bosne i Klisa", p.72-73.

Кириличко писмо је било у широкој употреби и међу босанским фрањевцима и „поповима глагољашима” све до 19. вијека. О томе Манђерало наводи следеће:

„Još početkom 17. stoljeća bosanski franjevci njome su u Mlecima i svoje knjige stampali. Njihovo starješinstvo od njih izričito zahtijeva da se služe bosančicom. Tako ih provincijal Bosne srebrene 1737. godine obavezuje da se i javno i privatno moraju služiti tim ćiriličkim pismom. Definitorij franjevačke Provincije 1778. godine od svojih članova traži da crkvene službene dopise na materinskom jeziku pišu bosančicom. Neke njihove starješine naglašavaju da je i sramota velika ne znati služiti se tim svojim domaćim drevnim pismom. I oni koji su stjecajem okolnosti bili prisiljeni prihvatiti latinicu iskazuju žal za bosančicom, koju napuštaju. Tako i ugledni prosvjetitelj biskup fra Augustin Miletić (1773-1831) žali što su se ‘...izgubila i bacila stara vlastita slova našeg Iliričkoga Illiti Slovinskoga Jezika. Usilovan sam u rukopisu i u štivanju služitise Latinskim slovima, s kojima nije moguće niki reči našega jezika upisati ne stavivši više slova zajedno’. Zadnji put je Definitorij za bosančicu intervenirao 1801. godine, ali se ona pred naliotom latinice morala povući već u prvom deceniju 19. stoljeća. Glavni razlog što je franjevci napuštaju jest njihovo školovanje u hrvatsko-ugarskim zemljama (od druge polovice 18. stoljeća). Tokom školovanja mogli su se služiti svojim materinskim jezikom, ali ne i pisati bo-

The Cyrillic script was also in widespread use among Bosnian Franciscans and Catholic ‘Glagolitic priests’ up until the 19th century. On this subject, Manderalo notes the following:

“At the beginning of the 17th century, Bosnian Franciscans were using it to print their books in Venice. Their superiors explicitly required them to use Bosančica. Thus, in 1737, the Provincial of Bosna Srebre⁷² obliged them to use that Cyrillic script both publicly and privately. In 1778, the Definitory [Council] of the Franciscan Province demanded that its members write official Church correspondence in their native language using Bosančica. Some of their superiors emphasized that it was a matter of shame not to know how to use that ancient native script. Even those who, due to circumstances, were forced to adopt the Latin script expressed regret over abandoning Bosančica. For instance, the distinguished Enlightenment bishop Fra Augustin Miletić (1773–1831) lamented that ‘...the old native letters of our Illyrian, that is, Slavic language have been lost and cast aside. I am compelled, in writing and reading, to use Latin letters, with which it is impossible to write certain words of our language without combining several letters together’. The Definitory last intervened on behalf of Bosančica in 1801, but it had to yield to the advance of the Latin script already in the first decade of the 19th century. The main reason the Franciscans abandoned

72 The Provincial is the head of Bosna Srebre⁷², the Province of the Franciscan Order of the Roman Catholic Church in Bosnia.

sančicom nego latiniciom (koncem toga stoljeća prestaje i tiskanje njihovih djela bosančicom). Nešto dulje i dosljednije na upotrebi bosančice ustrajavali su popovi glagoljaši. Splitski nadbiskup je za njihovu izobrazbu 1750. godine osnovao sjemenište u Priku kod Omiša (bečka vlada ga je ukinula 1821). U sjemeništu je bosančica bila službeno pismo.”⁶⁶

У својој темељној анализи католичких матичних књига крштених, вјенчаних и умрлих, Манђерало је још једном утврдио да су уписи у матичне књиге у 18. вијеку махом уношени ћирилицом. Тек почетком 19. вијека почињу да доминирају уноси на латиници, мада је и тада још увијек присутан немали број уноса ћирилицом. Посљедњи ћирилички унос у Матици крштених жупе Ливно забиљежен је 1837. године, унијет руком дон Јозе Ивковића.⁶⁷

Осим свјетовних и црквених власти, Манђерало проналази и доста примјера локалног становништва које је користило предреформску ћирилицу почетком 19. вијека. Тако Манђерало пажњу посвећује једној *љекаруши*, коју је, по свему судећи, почетком 19. вијека у Челебићу ћирилицом преписао извесни Јадре Додиг.⁶⁸ Међу документима које је сакупио и објавио налази се и трговачка кореспонденција и записи из трговачких

it was their education in Croatian-Hungarian lands (from the second half of the 18th century onward). During their studies, they were allowed to use their native language but not to write in Bosančica—only in Latin script (by the end of that century, printing of their works in Bosančica also ceased). The Glagolitic priests persisted somewhat longer and more consistently in using Bosančica. In 1750, the Archbishop of Split founded a seminary in Priko near Omiš for their education (the Viennese government closed it in 1821). In that seminary, Bosančica was the official script.”⁷³

In his thorough analysis of Catholic parish registers of baptisms, marriages and deaths, Manderalo once again confirmed that the entries in the parish books during the 18th century were mostly written in Cyrillic. Only at the beginning of the 19th century did entries in the Latin script begin to dominate, although even then a considerable number of entries in Cyrillic were still present. The last Cyrillic entry in the Baptism Register of the parish of Livno dates from 1837 and was written by the hand of don Jozo Ivković.⁷⁴

In addition to the secular and ecclesiastical authorities, Manderalo also found many examples of local inhabitants who used the pre-reform Cyrillic script at the beginning of the 19th century. Thus, Manderalo draws attention to a *“ljekaruša”* (a folk medical manuscript or herbal) which, by all indications, was copied in Čelebić

66 Manderalo, *Pismo za puk i gospodu*, 8.

67 За детаљан преглед видјети: Manderalo, *Pismo za puk i gospodu*, 47–61.

68 Више о овој занимљивој књизи и њеном садржају видјети у: Manderalo, *Pismo za puk i gospodu*, 85–148.

73 Manderalo, *Pismo za puk i gospodu*, p.8.

74 For a detailed overview see: Manderalo, *Pismo za puk i gospodu*, p.47-61.

рачуноводствених књига писани предреформском ћирилицом, међу њима и документи који су припадали члановима познате српске трговачке породице Кујунџић из Ливна.⁶⁹

Вријеме промјена

Захваљујући важности Ливна на трговачком путу из Босне ка Далмацији, крајем 18. и почетком 19. вијека у самом Ливну стасава мала, али економски све јача заједница хришћанских трговаца – како православних Срба тако и католика Хрвата – која ће касније, током 19. вијека, играти важну улогу у политичким и друштвеним дешавањима у Босни.

Душан Карањац је почетком 20. вијека забиљежио једно занимљиво сјећање старца Тоше Којдића из Ливна, које говори о доласку православне свештеничке породице Којдић у Ливно, неке од чијих чланова срећемо и као потписнике епитафа на православном гробљу у Застинју. Оно свједочи о напорима тадашњих свештеника да прошире писменост међу градским становништвом:

„Око 1700. године дошао је у Ливно неки ђоџ Никола Којда из села Осџрошца, код Гламоча. Од овога ђоџа Којде основала се цијела ђородица, која се ђо њему и ђрозвала ‘Којдићи’, из којих су највише ђоџејцали хришћански

in the early 19th century by a certain Jadre Dodig.⁷⁵ Among the documents he collected and published are pieces of commercial correspondence and records from merchants’ accounting books written in the pre-reform Cyrillic script, including documents belonging to members of the well-known Kujundžić Serbian merchant family from Livno.⁷⁶

An Era of Change

Owing to Livno’s importance on the trade route from Bosnia to Dalmatia, a small but economically increasingly strong community of Christian merchants - both Orthodox Serbs and Catholic Croats - emerged in Livno at the end of the 18th and the beginning of the 19th century. This community would later, during the 19th century, play an important role in political and social developments in Bosnia.

At the beginning of the 20th century, Dušan Karanjac recorded an interesting oral historical account of Toša Kojdić, a local Serb elder from Livno, which tells of the arrival of the Kojdić family of Orthodox priests in Livno - some of whose members we also encounter as signatories of epitaphs in the Orthodox cemetery in Zastinje. This account bears witness to the efforts of the priests of that time to spread literacy among the town’s pop-

69 Види: Manderalo, *Pismo za puk i gospodu*, 197–221.

75 For more on this interesting book and its contents see in: Manderalo, *Pismo za puk i gospodu*, p.85-148.

76 See: Manderalo, *Pismo za puk i gospodu*, p.197-221.

свештеници, који су један друго на-
сљеђивали у својој 'нурији' ливанској.
Шта је овај ђој Никола свршио – не
зна се, – но биће јосијурно, да је оно –
што и већина свештеника у оно ври-
јеме – један друго учио – и спремао
у звању. Добро се сјећам, да су мени
моји сѣари пријовиједали, како би
он скупио мало дјеце, – те их блаџа-
ном и негјељом обучавао у буквару, а
особијно их је учио молијве наизусѣ.
Који је јод слуја био код њеја, није ни
један оџишао, да није умио барем сво-
је име зајисаѣи. Како је њеја – њејов
оџац можда изучио за свештени-
ка, шако је и он своја сина Јову, који
се збиља и зајоји. Пој Јово исѣо је
шако радио као и њејов оџац – ђој
Никола; – врло је радо обучавао дјецу
у буквару и у часловцу.⁷⁰

О бројности хришћанског ста-
новништва у Ливну у 18. вијеку
мало знамо. Посјетивши Ливно,
фра Иван Франо Јукић биљежи да
су 1845. године у самом граду жи-
вјели само Турци, а да је у пред-
грађу било 300 турских кућа са
осам џамија, 150 католичких кућа
и 100 православних домова. Црка-
ва – православних или католичких
– у граду Ливну није било, али је
православно становништво кори-
стило једну мању цркву од камена
и дрвене грађе, која се налазила у
Застину (данас западно предгра-
ђе Ливна), за своја богослужења.⁷¹

70 Душан Ј. Караџац, „Прилог историји
школства у Босни и Херцеговини. Српска
конфесионална школа у Ливну”, *Школски*
вјесник, Сарајево, мај 1909, 185.

71 Душан Ј. Кашић, *Српска православна*
црква Успенија пресвете Богородице у Ливну

ulation.

“Around the year 1700, a certain priest
named Nikola Kojda came to Livno from
the village of Ostrožac near Glamoč.
From this priest Kojda a whole family
was founded, which was named ‘Kojdić’
after him, from which came most of the
[Orthodox] Christian priests, who suc-
ceeded one another in their Livno par-
ish. What [education] this priest Nikola
finished - is not known - but it is almost
certain that it was - the same as most
priests of that time - they taught one
another - and prepared each other for
their vocation. I clearly remember, that
my elders used to tell me, how he would
gather a few children - and on feast days
and Sundays would teach them from the
bukvar⁷⁷, especially making them learn
prayers by heart. Whoever was a serv-
ant of his, not one left, without at least
learning how to write his own name.
Just as his father had perhaps trained
him to be a priest, so he, in turn, trained
his own son Jovo, who indeed became a
priest. Priest Jovo worked in the same
way as his father, priest Nikola; - he
gladly taught children from the bukvar
and the časlovac (Book of Hours).⁷⁸

We know little about the size of the
Christian population in Livno in the
18th century. When visiting Livno,
Fra Ivan Frano Jukić recorded that in
1845 only Turks lived in the town it-
self, while on the outskirts there were
300 Turkish houses with 8 mosques,

77 A form of textbook used to teach the read-
ing and writing of letters.

78 Dušan J. Karanjac, “Prilog istoriji školstva
u Bosni i Hercegovini. Srpska konfesionalna
škola u Livnu”, *Školski vjesnik*, Sarajevo, maj
1909, p.185.

У до сада објављеној литератури сматрало се да се радило о скромном објекту, без црквеног инвентара и уређења, можда чак и обичној појати која је служила као богослужбени простор. Међутим, рачун о црквеним приходима и расходима за 1842. годину (писан предреформском ћирилицом), који је објавио Манђерало, јасно свједочи о оправкама вршеним те године на часној трпези, проскомидикону, дверима и унутрашњости цркве, сугеришући да је већ тада била и стара и опремљена као црква.⁷² У свом раду, Марко Катић је пак примијетио да стара сребрна петохљебница, која припада данашњем ливањском православном храму, носи натпис на коме пише да је направљена 1844. године и приложена Храму Успења Пресвете Богородице у Ливну – дакле 15 година прије изградње данашњег великог Храма Успења Пресвете Богородице у граду Ливну.⁷³ По свему судећи, петохљебница је морала бити направљена баш за богослужбене потребе ове старе цркве у Застинју, за коју се може закључити да је била посвећена истом празнику као и данашња црква која је саграђена 1859. године у самом граду Ливну. Карањац спомиње да

1859–1979, (Ливно: Српска православна црквена општина, 1979), 4.

72 Manderalo, Stipo, *Lučonoše: prilozi proučavanju livanjskog školstva*, (Sarajevo-Zagreb: Buybook, 2019), 26.

73 Марко Катић, „Православна црква у Ливну и њене две најстарије иконе”, Саопштења XLIX, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 2017, 285-302.

150 Catholic houses, and 100 Orthodox homes. There were no churches - neither Orthodox nor Catholic - in the town of Livno, but the Orthodox population used a small church made of stone and wood, located in Zastinje (today on the western suburbs of Livno), for their religious services.⁷⁹ In the historical works published until now, it was generally believed that this was a modest structure, lacking church furnishings and interior decoration. However, the annual accounting report on parish incomes and expenses for the year 1842 (written in pre-reform Cyrillic), published by Manderalo, clearly testifies to repairs carried out that year on the Holy Altar, the Prothesis table, the Royal Doors and the church interior, suggesting that by 1842 the church was already old and properly equipped as a church.⁸⁰ In his study, Marko Katić also noted that the old silver *petohlebnica* (Litiya plate or five-bread vessel) belonging to today's Orthodox Church in Livno bears an inscription stating that it was made in 1844 and was donated to the Church of the Dormition of the Most Holy Theotokos in Livno - fifteen years before the construction of the present Church of the Dormition in the town.⁸¹ Judging

79 Dušan Lj. Kašić, *Srpska pravoslavna crkva Uspenija presvete Bogorodice u Livnu 1859-1979*, (Livno: Srpska pravoslavna crkvena opština, 1979), p.4.

80 Stipo Manderalo, *Lučonoše: prilozi proučavanju livanjskog školstva*, (Sarajevo-Zagreb: Buybook, 2019), p.26.

81 Marko Katić, „Pravoslavna crkva u Livnu i njene dve najstarije ikone”, Saopštenja XLIX, Republički zavod za zaštitu spomenika kul-

је ливањска православна заједница посједовала и један чадор, који је освјештао владика, и који је дуго служио као нека врста покретне богомоље.

Забилежено је да је 1853. године у селу Видошима постављен камен темељац за градњу прве католичке цркве у Ливањском пољу. Сљедеће године почела је и изградња католичке цркве и самостана на Горици, за коју је дозвола добијена од турских власти 1852. године.⁷⁴ Православна црквено-школска општина у Ливну добија султанов ферман којим се дозвољава градња православне цркве 1857. године, а сама градња започета је у априлу 1858. године и била завршена након нешто више од годину дана.⁷⁵ Звоник цркве дозидан је тек 30 година касније, за вријеме аустроугарске управе.

У Ливну је 1820. године отворена и једна од првих српско-православних конфесионалних школа у тадашњој Босни.⁷⁶ Током 1847. године саграђена је и нова школска зграда уз дозволу турских власти.⁷⁷ Коначно, 1874. године српски трговци у Ливну подижу велелепну нову школску зграду⁷⁸,

by everything, the *petohlebnica* must have belonged to this old Orthodox church in Zastinje, which was clearly dedicated to the same feast at the present church built in 1859. Karanjac mentions that the Orthodox community of Livno also possessed a tent, which had been consecrated by a bishop and long served as a kind of portable church.

It is recorded that in 1853 the foundation stone was laid in the village of Vidoši for the construction of the first Catholic church in the Livno Plain. The following year, construction began on the Catholic church and monastery on Gorica, for which permission had been obtained from the Turkish authorities in 1852.⁸² The Orthodox church and school congregation (*Pravoslavna crkveno-školska opština*) in Livno received a *ferman* (decree) from the Sultan in 1857 granting permission for the building of an Orthodox church in the town. Construction began in April 1858 and was completed a little over a year later.⁸³ The church bell tower was added some 30 years later, during the period of Austro-Hungarian rule.

In 1820, one of the first Serbian Orthodox confessional schools in Bosnia was opened in Livno.⁸⁴ In 1847, a new school building was constructed

74 Burek, *Kameno Hlivno*, 186.

75 Damir Tadić, „Austrijska (-Ugarska) konzularna agencija i vicekonzulat u Livnu (1851.-1880.)”, *Cleuna*, 5/2023, 140–141.

76 Војислав Божићевић, *Писменост у Босни и Херцеговини*, (Сарајево: Веселин Маслеша, 1975), 172.

77 Караџац, „Прилог историји школства”, 191.

78 Кашић, *Српска православна црква*, 14–15.

ture, Beograd 2017, p.285-302.

82 Burek, *Kameno Hlivno*, p.186.

83 Damir Tadić, „Austrijska (-Ugarska) konzularna agencija i vicekonzulat u Livnu (1851.-1880.)”, *Cleuna*, 5/2023, p.140-141.

84 Vojislav Bogičević, *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1975), p.172.

у којој се данас налази Гимназија Ливно. Прва католичка конфесионална школа у Ливну отворена је 1849. године у привременој цркви, званој кули, на Горици.⁷⁹

О важности Ливна у 19. вијеку свједочи и чињеница да је Аустрија 1851. године у овом граду отворила своју Конзуларну агенцију, која је укинута након Аустроугарског освајања Босне и Херцеговине. Један од познатијих аустријских конзула у Ливну, од 1853. до 1855. године, био је Шпиро Рајковић, дубровачки Србин.⁸⁰ Како је Рајковић био од велике помоћи српској заједници у Ливну, Ливањски Срби су му на православном гробљу у Застинју подигли један од већих и љепших споменика.

Нове прилике у ливањском крају најавио је Херцеговачки устанак из јула 1875. године, који се брзо проширио и на предјеле Босанске Крајине. У Ливањском пољу је постојала ливањско-пролошка чета, састављена од око 400 устаника, Срба и Хрвата, под вођством фра Боне Шарића, фра Стипе Крешића и српског трговца из Ливна Нике Буре. Нико Буро се већ 1875. године придружио босанским устаницима у Црним Потоцима, учествујући у многим ратним дејствима, а у септембру 1877. године бива изабран за члана *Привремене народне босанске владе*, проглашене од стране

with the permission of the Turkish authorities.⁸⁵ Finally, in 1874, Serbian merchants in Livno erected a magnificent new school building, which today houses the Livno Gymnasium.⁸⁶ The first Catholic confessional school in Livno was opened in 1849 in a temporary church known as the '*kula*' (tower) on Gorica.⁸⁷

The importance of Livno in the 19th century is also evidenced by the fact that Austria opened its Consular Agency in the town in 1851, which was abolished after the Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina. One of the better-known Austrian consuls in Livno, serving from 1853 to 1855, was Špiro Rajković, a Serb from Dubrovnik.⁸⁸ Since Rajković was of great assistance to the Serbian community in Livno, the Serbs of Livno erected for him one of the larger and more beautiful monuments in the Orthodox cemetery in Zastinje.

A new state of affairs in the Livno region was heralded by the Herzegovina Uprising of July 1875, which quickly spread to parts of Bosanska Krajina as well. Some 400 insurgents operated in the Livno Plain, known as the Livno-Prolog detachment and made up of Serbs and Croats led by Fra Bono Šarić, Fra Stipe Krešić and Niko Buro, a Serbian merchant from Livno. Niko Buro joined the Bosnian insurgents in Crni Potoci as early as 1875, taking part in many military operations and

85 Karanjac, "Prilog istoriji školstva", p.191.

86 Kasić, *Srpska pravoslavna crkva*, p.14-15.

87 Manderalo, *Lučonoše*, p.16.

88 Tadić, "Austrijska (-Ugarska) konzularna agencija", p.112-113.

79 Manderalo, *Lučonoše*, 16.

80 Tadić, "Austrijska (-Ugarska) konzularna agencija", 112-113.

устаничке скупштине. Јово Ерцег Скобла, угледни српски трговац из Ливна, такође је био један од виђенијих устаничких вођа у Босанској Крајини, одлазећи током устанка и у Србију ради набавке наоружања. На устаничкој скупштини одржаној у Тишковцу 29. септембра 1877. године изабран је за замјеника предсједника *Привремене народне босанске владе*. Један од виђенијих устаничких вођа био је и Симо Чавка, рођен у Ливну.⁸¹

Након неуспјеха овог устанка и одлуке Берлинског конгреса да дозволи Аустроугарској окупацију Босне и Херцеговине, аустроугарске трупе кренуле су са запосједањем Босне 28. јула 1878. године. Међутим, Ливно се показало као један од центара јачег отпора муслиманског становништва, те је град заузет од стране аустријске војске тек 28. септембра 1878. године. Док је муслиманско становништво пружило отпор аустроугарским трупама, хришћани су их дочекали са извјесним олакшањем, али и помијешаним осјећањима, прије свега међу српским првацима, који су се током устанка надали уједињењу са Србијом.

За првог градоначелника Ливна након аустроугарске окупације Босне постављен је, 30. октобра 1878. године, угледни српски тр-

81 Бошко Бранковић, „Савременици војводе Пере Креце”, *Животопис: Биљешке из Устанка 1875–1878*, приредили Радован Пилиповић и Бошко Бранковић, (Београд–Дрвар: Удружење Дрварчана, 2018), 119–140.

in September 1877 he was elected a member of the *Provisional People's Government of Bosnia* proclaimed by the rebels' assembly. Jovo Erceg Skobla, a prominent Serb merchant from Livno, was also one of the leading insurgent commanders in Bosanska Krajina, traveling to Serbia during the uprising to procure arms. At the insurgent Assembly held in Tiškovac on September 29, 1877, he was elected Vice-President of the rebel *Provisional People's Government of Bosnia*. Another notable insurgent leader was Simo Čavka, a native of Livno.⁸⁹

After the failure of this uprising and the decision of the Berlin Congress to allow Austria-Hungary to occupy Bosnia and Herzegovina, Austro-Hungarian troops began their advance into Bosnia on July 28, 1878. However, Livno proved to be one of the centres of stronger resistance from the Muslim population and the town was captured by the Austrian army only on September 28, 1878. While the Muslim population resisted the Austro-Hungarian forces, the Christians received them with a certain sense of relief - but also with mixed feelings, especially among the Serbian leaders who, during the uprising, had hoped for unification with Serbia.

On October 30, 1878, the prominent Serb merchant Lazar Kujundžić was appointed the first mayor of Livno following the Austro-Hungarian occupa-

89 Boško Branković, „Savremenici vojvode Pere Krece”, *Životopis: Bilješke iz Ustanaka 1875–1878*, priredili Radovan Pilipović i Boško Branković, (Beograd-Drvar: Udruženje Drvarčana, 2018), p.119-140.

говац Лазар Кујунџић.⁸² Први аустроугарски попис становништва из 1879. године забиљежио је да је котар Ливно (заједно са Граховом) имао 25.057 становника, од чега 3835 муслимана, 11.010 католика и 10.212 православаца. У самом граду живјело је 2394 муслимана, 1425 католика и 778 православаца.⁸³ Док је аустроугарска владавина Босном и Херцеговином довела до знатног развоја на многим пољима – посебно у градовима – нове власти биле су истовремено посвећене сузбијању националних осјећања, посебно међу Србима. У борби за црквено-школску аутономију, која је букнула међу српским становништвом 1896. године, знатну улогу играли су водећи Ливањски Срби, на челу са Костом Кујунџићем, уз српске прваке из Сарајева и Мостара.⁸⁴

Успони и падови 20. вијека

Двадесети вијек донијеће ливањском крају нове успоне и падове. Сарајевски атентат, у коме је млад Гаврило Принцип из Граховског села Обљаја убио аустроугарског надвојводу Франца Фердинанда,

82 Damir Tadić, „Livno u oku kamere Franca Laforesta”, *Cleuna*, 5/2023, 167.

83 Попис становништва: Главни преглед пољичкој раздиелења Босне и Херцеговине, 1879, 4.

84 Опширније о борби за црквено-школску аутономију коју су водили Срби у Босни и Херцеговини видети у: Божо Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, (Сарајево: Веселин Маслеша, 1982).

tion of Bosnia.⁹⁰ The first Austro-Hungarian census, conducted in 1879, recorded that the Livno district (together with Grahovo) had 25,057 inhabitants - of whom 3,835 were Muslims, 11,010 were Catholics, and 10,212 were Orthodox Christians. In the town itself, there were 2,394 Muslims, 1,425 Catholics, and 778 Orthodox Christians.⁹¹ While Austro-Hungarian rule in Bosnia and Herzegovina led to significant progress in many areas - especially in urban development - the new authorities were simultaneously committed to suppressing national sentiments, particularly among the Serbs. In the struggle for ecclesiastical and educational autonomy that erupted among the Serb population in 1896, an important role was played not only by Serbian leaders from Sarajevo and Mostar, but also by leading Serbs from Livno, headed by Kosta Kujundžić.⁹²

The 20th Century: Highs and Lows

The twentieth century would bring new highs and lows for the Livno region. The Sarajevo assassination - in which the young Gavrilo Princip from the village of Obljaj near Grahovo killed

90 Damir Tadić, „Livno u oku kamere Franca Laforesta”, *Cleuna*, 5/2023, p.167.

91 Population census: *Glavni pregled političkog razdielenja Bosne i Hercegovine*, 1879, p.4.

92 For more details about the struggle for ecclesiastical and educational autonomy waged by the Serbs in Bosnia and Herzegovina, see: Božo Madžar, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1982).

покренуо је лавину догађаја која је довела до избијања Првог свјетског рата. Становници Ливањског поља били су регрутовани у аустроугарску војску и ратовали на бојиштима од Италијанских Алпа на западу до Галиције на истоку. Један број њих придружио се и српској војсци као добровољци, учествујући у ослобађању земље и стварању нове Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.⁸⁵

Међуратни период Краљевине Југославије остао је у генерално свјетлијем сјећању међу српским становништвом у овим крајевима него међу хрватским. За разлику од Првог свјетског рата, када су Ливњаци гинули далеко од куће, Други свјетски рат донио је велика страдања прије свега на самом простору Ливна и Ливањског поља. Нове усташке власти током 1941. године започеле су кампању масовног истребљења ливањских Срба, када је током јула и августа те године побијено око 1600 српских цивила.⁸⁶ Велики број становника сва три народа погинуо је у борбама – прије свега у партизанским и усташким формацијама – али и од посљедица ратних дјешавања која су погодила цивилно становништво без изузетка.

Нова Југословенска држава, успо-

85 Бранко Докић, Радован Јовић, *Ливањски Срби: Просвјетно-духовна заоставштина*, (Бања Лука: УГ Слово, 2017), 80.

86 Види: Будо Симоновић, *Оињена Марија Ливањска*, (Београд: Вести, 2008, 4. изд.), 80–83.

the Austro-Hungarian Archduke Franz Ferdinand - set off a chain of events that would lead to the outbreak of the First World War. The inhabitants of the Livno Plain were conscripted into the Austro-Hungarian army, fighting and dying on battlefields ranging from the Italian Alps in the west to Galicia in the east. Some of them would join the Serbian Army as volunteers, taking part in the liberation of the country and the creation of the new Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes.⁹³

The interwar period of the Kingdom of Yugoslavia would generally be more positively remembered among the Serb population of these regions than among the Croats. Unlike the First World War, the Second World War brought great suffering, especially to the area of Livno and the Livno Plain itself. In 1941, the new Ustaša authorities began their campaign of mass extermination of the Serbs of Livno, during which, in July and August of that year, around 1,600 Serbian civilians were killed.⁹⁴ A large number of people from all three ethnic groups fell in battle - primarily as part of Partisan or Ustaša formations - but also as a result of wartime destruction that struck the civilian population without distinction.

The new Yugoslav state established after the Second World War brought with it new challenges and dynamics.

93 Branko Dokić, Radovan Jović, *Livanjski Srbi: Prosvjetno-duhovna zaostavština*, (Banja Luka: UG Slovo, 2017), p.80.

94 See: Branko Dokić, Radovan Jović, *Livanjski Srbi: Prosvjetno-duhovna zaostavština*, (Banja Luka: UG Slovo, 2017), p.80-83.

стављена после Другог свјетског рата, носила је нове изазове и динамике. Ово је период нових миграција из Ливањског поља – како у друга мјеста Босне и Херцеговине, тако и у друге републике Југославије, али и у иностранство у потрази за послом. Истовремено, у самом граду Ливну долази до прилива становништва из сусједних мањих мјеста. Када је у питању ћирилично наслеђе овог краја, вриједи примјетити да током друге половине 20. вијека по први пут у православним гробљима ливањског краја видимо све већи продор латиничног писма на надгробним споменицима.

Распад Југославије донио је ливањском крају нова ратна дејства и разарања. Линије разграничења пресецаће само Ливањско поље током грађанског рата од 1992. до 1995. године. Након рата, српска села Доњег ливањског поља остаће пуста. У наредним годинама само мањи број њихових становника вратиће се да обнови своје домове. Тешка економска ситуација у годинама које ће услједити довела је до нових емиграција сва три народа из Ливањског поља, у нади да ће их туђе сунце негде другдје љепше гријати него оно које сија из плавог неба над Ливањским пољем. Но ако нас је историја нешто научила, то је да су досадашње миграције многе људе одводиле из Ливањског поља, али увијек некога и доводиле – било његове *сјап*е или неке *нове* становнике.

This was a period of renewed migration from the Livno Plain - both to other parts of Bosnia and Herzegovina and to other republics of Yugoslavia, as well as abroad, in search of employment. At the same time, the town of Livno itself experienced an influx of people from neighbouring smaller settlements. With regard to the Cyrillic heritage of this region, it is worth noting that during the second half of the 20th century, for the first time, one can observe an increasing use of the Latin script on tombstones in the Orthodox cemeteries of the Livno area, whose inscriptions are a central theme of this book.

The breakup of Yugoslavia brought fresh waves of war and destruction to the Livno region. During the civil war of 1992–1995, the lines of conflict cut straight across the Livno Plain. In the aftermath, the Serbian villages of the lower Livno Plain lay deserted. In the years that followed, only a few of their inhabitants returned to rebuild their homes. The harsh economic reality of the post-war period prompted new migrations of all three ethnic groups from the Livno Plain, as people sought places where the sun might shine more kindly upon them than the one shining from the blue skies over the Livno Plain. Yet if history has taught us anything, it is that past migrations have taken many away from the Livno Plain, but also brought someone to it as well – whether they be its old inhabitants, or new ones.

ГРАД ЛИВНО И ЗАСТИЊЕ

Село Застинје лежи западно од града Ливна, на старом путу који је некада водио ка Гламочу. Како се налази иза првих стијена, односно „стина“, тако је од мјеста „(и)за стина“ настало име Застинје. Некада одвојено од града, данас је ово насеље практично западно предграђе Ливна. Са градом Ливном га је увијек спајала чињеница да се у њему налази православно гробље на коме се сахрањују и православни становници из града. У Застинју постоји и гробље на коме се сахрањује муслиманско становништво овог села.

Аустроугарски попис из 1895. године наводи да је у граду Ливну живјело 2047 муслимана, 966 православних, и 1.976 католичких становника. Истовремено, у Застинју је живјело 127 православаца, 41 католик и 23 муслимана.¹ На попису из 1991. године, у Ливну је живјело 3899 Муслимана, 3504 Хрвата, 1556 Срба, 946 Југословена и 175 осталих. У Застинју је на истом попису било 422 Срба, 312 Хрвата, 108 Муслимана и 45 Југословена.

Када је ријеч о српским, хрватским и бошњачким родовима из града Ливна, велика је штета што најтемељније истраживање поријекла становништва Ливанског краја, које је спровео Марио Петрић 1961. године, није обухватило и становништво

1 Главни резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 22. априла 1895., (Сарајево: Земаљска Влада за Босну и Херцеговину, 1896), 454-455.

THE TOWN OF LIVNO AND ZASTINJE

The village of Zastinje lies west of the town of Livno, on the old road that once led toward Glamoč. Since it is located behind the first rocks/cliffs, or *stine*, the name Zastinje developed from the phrase '*iza stina*' ('*behind the cliffs*'). Once separate from the town, today this settlement is practically the western suburb of Livno. It has always been connected to the town of Livno by the fact that it contains the Orthodox cemetery where Orthodox residents from the town are also buried. There is also a cemetery where the Muslim inhabitants of this village are buried.

The Austro-Hungarian census of 1895 states that 2,047 Muslims, 966 Orthodox Christians, and 1,976 Catholic inhabitants lived in the town of Livno at the time. At the same time, Zastinje had 127 Orthodox, 41 Catholic and 23 Muslim inhabitants. According to the 1991 census, Livno had 3,899 Muslims, 3,504 Croats, 1,556 Serbs, 946 Yugoslavs and 175 others. In Zastinje, the same census recorded 422 Serbs, 312 Croats, 108 Muslims, and 45 Yugoslavs.¹

When it comes to the Serb, Croat, and Bosniak families from the town of Livno, it is a great pity that the most thorough study of the origins of the population of the Livno region

1 *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895.*, (Sarajevo: Zemaljska Vlada za Bosnu i Hercegovinu, 1896), p.454-455.

самог града Ливна. Тиме је пропуштена прилика да се истражи поријекло једног немалог броја градских родова сва три народа које не проналазимо међу становништвом ливањских села.

Код **српских** родова који су живјели у самом граду Ливну, додатно отежавајући фактор за истраживање њиховог поријекла је чињеница да су многе старе градске породице нестале у усташким покољима 1941. године, док су друге током и након Другог свјетског рата избјегле из Ливна. Дјелимичну реконструкцију српских родова који су живјели у граду, предграђима и Застинју до 1945. године ипак можемо извршити укрштањем следећих извора: студије Стипа Манђерала о споменицима на гробљу у Застинју до краја прве половине 19. вијека; натписима на осталим споменицима на гробљу у Застинју; Шематизаму Митрополије Дабробосанске из 1882. године; записима Душана Карањца о историји српске конфесионалне школе у Ливну; списку жртава Другог свјетског рата из града Ливна. Свеобухватну реконструкцију **бошњачких** родова из града Ливна направио је Ахмет Бурек, док се код Томислава Перковића може пронаћи реконструкција свих **хрватских** родова из Ливањског краја са градом Ливном. На крају, Бурек је покушао направити и реконструкцију свих – бошњачких, српских, хрватских, јеврејских и других – родова за које се зна да су живјели на простору Ливна и

- conducted by Mario Petrić in 1961 - did not examine the population of the town of Livno itself. As a result, the opportunity was missed to investigate the origins of a considerable number of urban families from all three ethnic groups who do not appear among the populations of the villages of Livno villages.

For the **Serb** families which lived in the town of Livno itself, an additional factor complicating the study of their origins is the fact that many old urban families perished in the Ustaša massacres of 1941, while others fled Livno during and after the Second World War. A partial reconstruction of the surnames of Serb families who lived in the town, its suburbs, and Zastinje up to 1945 can nevertheless be made by cross-referencing the following sources: Stipo Manderalo's study of the monuments in the Zastinje cemetery up to the end of the first half of the 19th century; the inscriptions on the remaining monuments in the Zastinje cemetery itself; the 1882 *Šematizam* (Directory) of the Metropolitanate of Dabar-Bosnia; Dušan Karanjac's writings on the history of the Serb Orthodox confessional school in Livno; and the list of victims from the town of Livno in the Second World War. A comprehensive reconstruction of the surnames of **Bosniak** families from the town of Livno was produced by Ahmet Burek, while in the work of Tomislav Perković one can find a reconstruction of all known surnames of **Croat**

Ливањског поља.²

Српски родови из града Ливна и (мањим дијелом) Застинја досељени до 1941. године су (* су обиљежени родови које срећемо у Ливну, али којих нема међу православним становништвом у селима Ливањског поља): **Анђићи*** (славе Св. Николу); **Арнаути** (једни славе Ђурђевдан, други Св. Николу); **Бабићи*** (славе Св. Николу); **Ба(ј)иле** (славе Ђурђевдан); **Балов*** (према Манђералу, највише их је било око Сплита и Дрниша); **Балтићи*** (славе Св. Луку); **Барзут*** (из Херцеговине, од њих ће настати Кујунџићи); **Басор*** (према Скарићу, старином из Сјенице, у Босни присутни од 16. вијека³); **Бароши**; **Беаре*** (највјероватније из Далмације, било их је у Зелову код Сиња, славе Ђурђевдан); **Белензаде*** (славе Св. Јована); **Бесаре** (славе Ђурђевдан); **Билбије***; **Благојевићи***; **Бокићи*** (може бити и Борићи или Богићи); **Бошков***; **Буделићи***; **Будимлићи***; **Буничевићи*** (славе Св. Николу); **Буро*** (славе Ђурђевдан); **Бужанини***; **Важићи*** (вјероватно из Дувна, славе Св. Јована); **Велемири*** (са Купреса); **Видовићи** (славе Часне Вериге); **Вулете** (славе Ђурђевдан); **Вуливићи***; **Вулићи**; **Гаврићи*** (славе Св. Јована); **Гвозденовићи***; **Глигићи*** (некада Лалићи, са Дал-

families from the Livno region, including the town of Livno. Finally, Burek has attempted to compile an exhaustive study of all the known families and their surnames, which spans Bosniaks, Croats, Serbs, Jews and others.²

Serb family groups from the town of Livno and (to a lesser extent) the village of Zastinje which were present here before 1941 include (* marks those families present in Livno and Zastinje who are not found in the villages of the Livno plain among the Orthodox population, while the patron saint different families celebrate is given in brackets where known): **Andić*** (St. Nicholas); **Arnaut** (one group celebrates St. George, the other St. Nicholas); **Babić*** (St. Nicholas); **Ba(j)ilo** (St. George); **Balov*** (according to Manderalo, this family was most numerous around Split and Drniš); **Baltić*** (St. Luke); **Baroš**; **Barzut*** (from Hercegovina, they would later become Kujundžić); **Basor*** (according to Skarić, the family hails from Sjenica, present in Bosnia from the 16th century³); **Beara*** (most probably from Dalmatia, lived in Zelovo near Sinj, celebrate St. George); **Belenzada*** (St. John); **Besara** (St. George); **Bilbija***; **Blagojević***; **Bokić*** (or, possibly,

2 Burek, *Kameno Hlivno*; Ahmet Burek, *Prezimena Livna i Livanjskog polja*, (Fojnica: Štamparija Fojnica, 2019); Tomislav Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja u 18. i 19. stoljeću*, (Livno: Matica Hrvatska, 2003).

3 Владислав Скарић, „Поријекло православног народа у сјеверозападној Босни”, Гласник земаљског музеја, 30/1918, 219-265.

2 Burek, *Kameno Hlivno*; Ahmet Burek, *Prezimena Livna i Livanjskog polja*, (Fojnica: Štamparija Fojnica, 2019); Tomislav Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja u 18. i 19. stoljeću*, (Livno: Matica Hrvatska, 2003).

3 Vladislav Skarić, ”Poriјeklo pravoslavnog naroda u sjeverozapadnoj Bosni”, *Glasnik zemaljskog muzeja*, 30/1918, p.219-265.

матинског Косова, славе Ђурђевдан); **Градине*** (славе Св. Јована); **Грубори***; **Гусаковски***; **Добријевићи***; **Добрице** (славе Аранђеловдан); **Дувњаци**; **Дулаши***; **Ђурани** (славе Св. Јована); **Ђурићи***; **Ерцеџи** (једни славе св. Луку, други св. Николу); **Ждере** (славе Св. Јована); **Загорци** (славе Св. Николу); **Зиројевићи**; **Законовићи** (славе Лазареву суботу); **Згага*** (вјероватно из Скопалске долине); **Зелковићи***; **Зубићи*** (вјероватно са Купреса); **Зуканова*** (славе Св. Николу); **Иветићи** (славе Св. архиђ. Стефана); **Ивице***; **Ињици** (славе Св. Василија); **Јагодићи** (славе Св. Николу); **Јањићи** (једни славе Ђурђевдан, други Аранђеловдан); **Јашићи*** (славе Св. ев. Матеја); **Јездићи***; **Јефтановићи*** (славе Св. Николу); **Јовановићи*** (некада свештеничка породица позната и као Јовановић-Зечевић, једни славе Св. Василија, други Ђурђевдан, трећи Св. Николу према Шематизму из 1882.год.); **Јокићи*** (славе Ђурђевдан); **Јоксимовићи***; **Калабе** (славе Св. Стефана); **Кисе** (славе Ђурђевдан); **Ковачевићи** (славе Петровдан); **Ковљенићи** (из Застинја); **Козомаре** (славе Св. Јована); **Којда/Којдићи/Кондићи*** (из Гламоча, некада свештеничка породица, славе Ђурђевдан); **Коњик** (славе Ђурђевдан); **Краварушићи** (славе Св. Јована); **Кујунџићи*** (некада Барзут, поријеклом из Херцеговине, славе Св. Николу); **Кукрике*** (свештеничка породица, славе Св. ап. Тому); **Лакићевићи/Лакишевћи*** (вјероват-

Borić or Bogić); **Boškov***; **Budelić***; **Budimlić***; **Buničević*** (St. Nicholas); **Buro*** (St. George); **Bužanin***; **Colja*** (St. John); **Cvijetić** (Holy Archangel Michael); **Cvjetković*** (St. Basil); **Crnogorac** (from Zastinje, came from Čelebić, celebrate Holy Archangel Michael); **Čevap**; **Ćurković**; **Čančar**; **Čangal*** (St. George); **Čulić** (St. George); **Dobrica** (Holy Archangel Michael); **Dobrijević***; **Dulaš***; **Duvnjak**; **Đuran** (St. John); **Đurić***; **Erceg** (one group celebrates St. Luke, the other St. Nicholas); **Gavrić*** (St. John); **Gligić*** (previously Lalić, from Dalmatian Kosovo, celebrate St. George); **Gradina*** (St. John); **Grubor***; **Gvozdеновић***; **Gusakovski***; **Injac** (St. Basil); **Ivetić** (St. Stephan archdeacon); **Ivica***; **Jagodić** (St. Nicholas); **Janjić** (one group celebrates St. George, the other Holy Archangel Michael); **Jašić*** (Holy Evangelist Matthew); **Jeftanović*** (St. Nicholas); **Jezdić***; **Jokić*** (St. George); **Joksimović***; **Jovanović*** (family of Orthodox priests, also known as Jovanović-Zečević, one group celebrate St. Basil, the other St. George, a third St. Nicholas according to the 1882 Šematizam); **Kalaba** (St. Stephan archdeacon); **Kiso** (St. George); **Kojda/Kojdić/Kondić*** (from Glamoc, a family of Orthodox priests, celebrate St. George); **Konjik** (St. George); **Kovačević** (Petrovdan); **Kovljenić**; **Kozomare** (St. John); **Kravarušić** (St. John); **Kujundžić*** (previous surname Barzut, from Herzegovina, celebrated St. Nicholas); **Kukrika*** (fam-

но из Црне Горе); **Лалићи** (са Далматинског Косова, славе Ђурђевдан); **Лелек/Љељак*** (славе Ђурђевдан); **Ловрени** (из самог Застинја, дошли из Гламоча, славе Ђурђевдан); **Лола***; **Љубоје** (славе Св. ап. Марка); **Љубојевићи***; **Маљковићи** (једни су из Прова, славе Јовандан); **Маргетићи*** (вјероватно из Имотске крајине); **Марићи** (славе Ђурђевдан); **Марица** (вјероватно из Гламоча); **Марјановићи*** (славе Св. Јована); **Мачићи*** (из Мостара); **Меселџије*** (славе Св. Јована); **Мијатовићи*** (славе Св. Јована); **Милановићи*** (славе Ђурђевдан); **Милетићи***; **Миливојевићи***; **Миличевићи***; **Милиџан/Милићан***; **Митранићи** (славе Ђурђевдан); **Митровићи** (славе Ђурђевдан); **Михаљице**; **Мојићи*** (некада Љубојевићи); **Наерловићи*** (славе Св. Јована); **Ненадићи** (славе Ђурђевдан); **Новаковићи*** (из Призрена, славе Св. Стефана); **Никићи*** (из Вуковског на Купресу, славе Ђурђевдан); **Оканлићи*** (славе Ђурђевдан); **Павловићи** (једни славе Ђурђиц, други Св. Николу); **Пантовићи**; **Паројчићи** (из Црног Луга, славе Св. Николу); **Пажини** (из Застинја, дошли из Пирагића доца-Губера, старином из Црне Горе, славе Ђурђевдан); **Пејићи***; **Петровић**; **Покрајци**; **Поповићи*** (славе Михољдан); **Пуцари**; **Пушкари-Пушкаревићи*** (славе Св. Јована); **Радете** (славе Св. Архиђ. Стефана); **Радиновићи***; **Радићи** (славе Св. Ап. Тому); **Радоја**; **Радумило*** (славе Ђурђевдан); **Ратковићи*** (Херцеговци, славе

ily of priests, celebrate Holy Apostle Thomas); **Lakićević/Lakišević*** (most probably from Montenegro); **Lalić** (from Dalmatian Kosovo, celebrate St. George); **Lelek/Ljeljak*** (St. George); **Lola***; **Lovren** (from Zastinje itself, migrated from Glamoč, celebrate St. George); **Ljuboja** (Holy Apostle Mark); **Ljubojević***; **Mačić*** (from Mostar); **Maljković** (St. John); **Margetić*** (most probably from Imotski); **Marić** (St. George); **Marica** (most probably from Glamoč); **Marjanović*** (St. John); **Meseldžija*** (St. John); **Mihaljica**; **Mijatović*** (St. John); **Milanović*** (St. George); **Miletić***; **Miličević***; **Milidžan/Milićan***; **Milivojević***; **Mitranić** (St. George); **Mitrović** (St. George); **Moić***; **Naerlović*** (St. John); **Nenadić** (St. George); **Nikić*** (from the Kupres village of Vukovsko, celebrate St. George); **Novaković*** (from Prizren, celebrate St. Stephan); **Okanlić*** (St. George); **Pantović**; **Parojčić** (from Crni Lug, celebrate St. Nicholas); **Pavlović** (one group celebrate Đurđić, the other St. Nicholas); **Pažin** (from Zastinje, came here from Piragića Dolac in Guber, originally from Montenegro, celebrate St. George); **Pejić***; **Petrović**; **Pokrajac**; **Popović*** (St. Kyriak); **Pucar**; **Puškar-Puškarević*** (St. John); **Raco** (St. John); **Radeta** (St. Stephan archdeacon); **Radić** (Holy Apostle Thomas); **Radinović***; **Radoja**; **Radumilo*** (St. George); **Rašković***; **Ratković*** (from Herzegovina, celebrate St. John); **Ristić***; **Rorak*** (St. George); **Rosić** (St. John);

Св. Јован); **Раце** (славе Св. Јована); **Рашковићи***; **Ристићи***; **Рорак*** (славе Ђурђевдан); **Росићи** (славе Св. Јована); **Савићи** (славе Св. архиђ. Стефана); **Самарцији*** (славе Св. Николу); **Секула-Секулићи***; **Сердаревићи***; **Симићи** (славе Св. Василија); **Скако-Скакићи*** (славе Св. Јована); **Скобла*** (славе Аранђеловдан); **Сочивица*** (вјероватно из Имотског а старином из Херцеговине, славе Св. Јована); **Станишићи*** (некада Лакићевић/Лакишевић, славе Св. Николу); **Ста(н)ковићи***; **Стевићи**; **Стојановићи** (славе Аранђеловдан); **Стричевићи*** (славе Ђурђевдан); **Сундечићи**; **Ташевићи***; **Тица*** (славе Св. Стефана Дечанског); **Тодоровићи*** (славе Св. Јована); **Томашевићи***; **Томићи** (славе Св. Димитрија); **Томовићи*** (славе Св. Јована); **Тузлићи*** (славе Ђурђевдан); **Ђевап**; **Ђурковићи**; **Ућукало*** (славе Св. Јована); **Цвијетићи** (славе Аранђеловдан); **Цвјетковићи*** (славе Св. Василија); **Црногорци** (из самог Застинја, дошли из Челебића, славе Аранђеловдан); **Чангал*** (славе Ђурђевдан); **Чанчар**; **Чулићи** (славе Ђурђевдан); **Цоља*** (славе Св. Јована); **Шешуми*** (славе Ђурђевдан); **Шормази**; **Шутићи*** (славе Св. Ап. Тому).

Неки од српских родова који су дошли у Ливно након Другог свјетског рата и сахрањивали се на гробљу у Застинју: **Бобушићи**; **Богдановићи** (Братач код Невесиња); **Боговци**; **Борковићи**; **Бошковићи** (славе Св. Николу); **Бошњаци**; **Буловићи** (из Горњих Рујана); **Вранићи**; **Вујичићи**;

Samardžić* (St. Nicholas); **Savić** (St. Stephan archdeacon); **Sekula-Sekulić***; **Serdarević***; **Simić** (St. Basil); **Skako-Skakić*** (St. John); **Skobla*** (Holy Archangel Michael); **Sočivica*** (most probably from Imotski, originally from Herzegovina, celebrate St. John); **Sta(n)ković***; **Stanišić*** (previously Lakićević/Lakišević, celebrate St. Nicholas); **Stević**; **Stojanović** (Holy Archangel Michael); **Stričević*** (St. George); **Sundečić**; **Šešum*** (St. George); **Šormaz**; **Šutić*** (Holy Apostle Thomas); **Tašević***; **Tica*** (St. Stephan of Dečani); **Todorović*** (St. John); **Tomašević***; **Tomić** (St. Demetrius); **Tomović*** (St. John); **Tuzlić*** (St. George); **Ućukalo*** (St. John); **Važić*** (probably from Duvno, celebrate St. John); **Velemir*** (from Kupres); **Vidović** (celebrate the feast of the Veneration of the Chains of Apostle Peter); **Vuleta** (St. George); **Vulivić***; **Vulić**; **Zagorac** (St. Nicholas); **Zakonović** (Lazarus Saturday); **Zeljковић***; **Zgaga*** (most probably from the Skopaljska valley between Bugojno and Gornji Vakuf); **Zirojević**; **Zubić*** (most probably from Kupres); **Zukanova*** (St. Nicholas); **Ždero** (St. John).

Some of the **Serb** families who migrated to Livno after the Second World War and whose families are buried in the Orthodox cemetery in Zastinje include: **Bobušić**; **Bogdanović** (from Bratač near Nevesinje); **Bogovac**; **Borković**; **Bošković** (St. Nicholas); **Bošnjak**; **Bulović** (from Gornji Ružani); **Crnčević** (from Glamoč, St.

Вукота (из околине Новог Града); **Грковићи** (из Гацка у Херцеговини, славе Ђурђевдан); **Давидовићи**; **Деспенић**; **Ђерман**; **Ерцези**; **Зелени** (из Дувна); **Јовичићи**; **Јолићи**; **Јурићи**; **Канлићи** (из Малована на Купресу); **Кнежићи**; **Ковачићи** (једни са Купреса, други са Гламоча); **Копање**; **Кузмани**; **Миленковићи**; **Марићи**; **Миљковићи**; **Мирнићи**; **Нинковићи** (из Гламоча); **Ољаче**; **Пајчини** (из Прова); **Перовићи** (из Црне Горе); **Петровићи**; **Пивачи**; **Попарићи**; **Прпе** (из Грахова-Тичева); **Радак**; **Радуловићи**; **Станивуковићи**; **Станојевић**; **Субашић**; **Танчић** (Богатић у Србији); **Томићи** (из Радановаца, славе Лазареву суботу); **Урошевићи** (из Ваљева у Србији); **Цветковићи** (из Пуковца код Ниша, некада Динићи, славе Св. Николу); **Црнчевићи** (из Гламоча, славе Св. Јована); **Чакари**; **Шоботе**.

Хрватски родови из Застинја су: **Билићи** (из Студенаца у Далмацији); **Кудрићи**; **Теклићи** (дошли из Грбореца, поријеклом из Врлике); **Томаси** (из Еминова села код Дувна); **Џал** (из Корићине код Гламочног поља).

Бошњачки родови из Застинја су: **Бобани** (непознато поријекло); **Јахјафендићи** (старосједиоци).

О православном гробљу у Застинју

Православно гробље у Застинју посебно се издваја по клесарском умијећу и умјетничком љепотом надгробних крстова који се на

John; **Cvetković** (from Pukovac near Niš, former surname Dinić, celebrate St. Nicholas); **Čakar**; **Davidović**; **Despenić**; **Đerman**; **Erceg**; **Grković** (from Gacko in Herzegovina, celebrate St. George); **Jolić**; **Jovićić**; **Jurići**; **Kanlić** (from the Kupres village of Malovan); **Knežić**; **Kopanja**; **Kuzman**; **Kovačić** (one group from Kupres, the other from Glamoč); **Marić**; **Milenković**; **Miljković**; **Mirnić**; **Ninković** (from Glamoč); **Oljača**; **Pajčin** (from Provo); **Perović** (from Montenegro); **Pivač**; **Poparić**; **Prpa** (from Grahovo – Tičevo); **Radak**; **Radulović**; **Stanivuković**; **Stanojević**; **Subašić**; **Šobot**; **Tančić** (Bogatić in Serbia); **Tomić** (from Radanovci, Lazarus' Saturday); **Urošević** (from Valjevo in Serbia); **Vranić**; **Vujičić**; **Vukota** (from Novi Grad); **Zelen** (from Duvno).

Croat families from Zastinje include: **Bilić** (from Studenci in Dalmatia); **Džal** (from Korićina near Glamoč); **Kudrić**; **Teklić** (migrated from Grborezi, originally from Vrlika); **Tomas** (from Eminovo Selo near Duvno).

Bosniak families from Zastinje include: **Boban**; **Jahjafendić** (native to area).

The Orthodox cemetery in Zastinje

The Orthodox cemetery in Zastinje stands out especially for the stonemasonry skill and artistic beauty of the tombstone crosses found there. It is also distinguished by the number of

њему налазе. Истиче се и по броју старих сачуваних крстова, посебно оних са краја 18. и почетка 19. вијека. Најстарији сачуван гроб данас је онај гдје је сахрањен Саво Бужанин, који се упокојио 1752. године. Велики број надгробних натписа писан је старом ћирилицом, где је често коришћен и систем писања бројева година словима све до половине 19. вијека. Ти натписи нам свједоче о знаменитим Србима који су некада живјели у овом граду – градоначелницима, конзуларним агентима, свештеницима, трговцима, занатлијама... Анализа натписа на надгробним споменицима открива и нове податке о миграцијским кретањима у овом крају. Наиме, по свему судећи, већина градских родова 18. и 19. вијека није ка граду Ливну мигрирала из околних села, нити преко тих села, већ директно из других средина. Парцијални подаци о поријеклу оних који су сахрањени на гробљу, као и њихова сама презимена, указују на то да је међу српским родовима у граду Ливну (и Застинју) било нешто више директних придошлица из Херцеговине, Црне Горе и Старе Србије него међу сеоским становништвом Ливањског поља које је, како је Петрић утврдио, доминантно мигрирало из Далмације и – у мањој мјери – Босне. На споменицима су остали записани и поједини детаљи о земљотресима и епидемијама заразних болести.

old preserved crosses, particularly those from the late 18th and early 19th centuries. The oldest currently preserved grave in this cemetery is that of Savo Bužanin from 1752. Many of them are inscribed in old, pre-reform Cyrillic, where a system of writing the numbers of the year using letters was often used up until the mid-19th century, while years were stated according to the Byzantine tradition – from the time of the creation of the world. Its inscriptions testify to notable Serbs who once lived in this town—mayors, consular agents, priests, merchants, craftsmen... An analysis of the tombstone inscriptions can also shed new light on migration movements in this region. Namely, it appears that most urban families of the 18th and 19th centuries did not migrate to the town of Livno from the surrounding villages, nor via those villages, but directly from other regions. Partial data on the origins of those buried in the cemetery, as well as their very surnames, indicate that among the Serb families in the town of Livno (and Zastinje) there were somewhat more direct newcomers from Herzegovina, Montenegro, and Old Serbia than among the rural population of the Livno plain, whose population, as Petrić established, predominantly migrated in the past from Dalmatia and - to a lesser extent - Bosnia. Certain details about earthquakes and epidemics of infectious diseases also remain recorded on the monuments.

ꙗꙋꙋ ꙗꙋꙋ ꙗꙋꙋ
 са овѣмъ изд
 ѹблѣненѣмъ
 словѣмъ на хрѣ
 стовѹ распятїѹ наше ѹт
 ѣхе са означенѣмъ које ов
 де лежи тѣло ѡнѣ радиѣ
 ко се пресели ѹ вѣчност 24 јун
 ѡнѣ 1873 и за живота своѣмъ оград
 ѡнѣ себѣ гробъ, и подїгнѹ крестъ.

Са овим издубљеним словима
 на Христову Распећу наше утјехе,
 са означеним који овдје лежи тје-
 ло Илије Радића који се пресели у
 вјечност 24. јуна 1873. и за живота
 огради себи гроб и подигну крст.

With these carved letters on Christ's
 Crucifixion, our consolation, with the
 mark of who lies here the body of Ilija
 Radić who departed into eternity on
 24 June 1873 and during his life en-
 closed his own grave and erected this
 cross.

ОВДЕ
 ОВДЕ ПОЧИВАЮ ОСТАТ
 ЦИ СПИРЕ РАЙКОВИЋА
 РОЂЕНОГ ДУБРОВЧАНИ
 НА Ц. К. КОНЗУЛАРНОГЪ
 АГЕНТА ПРЕС(Е)ЛИ СЕ У ВЋЕЧ
 НОСТ 23 АВГУ
 СТА 1855 ГОД
 ИЕ У СЕЛУ ЗАЯР
 ИГІ, НА ТУГУ І Ж
 АЛОСТ НЋГОВ
 Е СУПРУГЕ І ПЕ
 ТЕРО НЕЯКЕ Д
 ЋЦЕ ВЋЕЧНО
 МУ БЛАЖЕН
 СТВО І ПОКОИ.

HERE,
 HERE REST THE REMAI
 NS OF SPIRO RAIKOVIĆ
 BORN OF DUBROVN
 IK I.[MPERIAL] R.[OYAL] CONSULAR
 AGENT WHO DEPARTED INTO ETE
 RNITY ON 23 AUGU
 ST 1855
 IN THE VILLAGE OF ZAJA
 RUGA, TO THE SORROW AND G
 RIEF OF HIS WIFE
 S WIFE AND FI
 VE SMALL C
 HILDREN. MAY ETERNAL
 BLESSEDNESS AND
 PEACE BE HIS.

Спиридон Шпиро Рајковић, православни Србин из Дубровника, је човјек који је стекао ту част да му српска заједница у Ливну подигне један од импозантнијих надгробних крстова након његове смрти. Рајковић (1812-1855) се у Сарајево преселио 1836. године, гдје постаје трговац и апотекар, као и управитељ неколико српских школа. Био је и шурак Јована Мариновића, блиског сарадника Илије Гарашина, и дио његове пропагандне мреже у тадашњој Турској Босни. У марту 1853. бива постављен за Аустријског конзуларног агента у Ливну, одакле је извјештавао Аустријске власти о политичким дешавањима у овом крају. Уз његову иницијативу и помоћ, у Ливну је основана Српска православна црквено-школска општина и школски фонд. Упамћен је као човјек који је много помогао српским правцима у Ливну. Бјежећи од епидемије колере, 1855. године се склонио у Зајаругу код Гламоча, гдје га ова болест проналази.

Spiridon (Špiro) Rajković, an Orthodox Serb from Dubrovnik, was a man honoured by the Serbian community in Livno with one of the most impressive tombstone crosses after his death. Rajković (1812–1855) moved to Sarajevo in 1836, where he became a merchant and apothecary, as well as the administrator of several Serbian schools. He was also the brother-in-law of Jovan Marinović, a close associate of Ilija Garašanin, and a part of his propaganda network in Ottoman Bosnia. In March 1853 he was appointed the Austrian consular agent in Livno, from where he reported to the Austrian authorities on political events in the region. Through his initiative and assistance, the Serbian Orthodox church-school municipality and a school fund were established in Livno. He was remembered as a man who greatly helped the Serbian leaders in Livno. Fleeing a cholera epidemic in 1855, he took refuge in Zajaruga near Glamoč, where the disease eventually caught up with him.

ОВЂЕ ПОЧИВАЈУ ЗЕМНИ ОС
ТАТЦИ ТОМЕ МИТРАНИЋА
ОЦА ТОДИНА КОЈИ СЕ ПРЕ
СЕЛИ У ВЈЕЧНОСТ 10/7 1880 И
САВЕ И ТОМЕ СИНОВА ТОДЕ
И МАРЕ МИТРАНИЋА КОЈИ
ПРЕМИНУШЕ 27/12 1882 И
21/12 1884
ОВАЈ СПОМЕ=
НИК ПОДИЖЕ ТОДЕ И МАРА
МИТРАНИЋ.

HERE REST THE EARTHLY RE
MAINS OF TOMA MITRANIĆ
FATHER OF TODE WHO DE
PARTED INTO ETERNITY 10/7 1880 AND
OF SAVA AND TOMA SONS OF
TODE AND MARA MITRANIĆ WHO
DIED ON 27/12 1882 AND
21/12 1884
THIS MONU
MENT WAS ERECTED BY TODE AND
MARA
MITRANIĆ.

ЗДѢ ПОЧИВАЕЪ
 РАБЪ БОЖІИ МИХАИЛО
 МИЛИЃАНЪ БѢДНІИ
 ВѢЧНАА РАДОСТЬ (И) БЛАЖЕ
 НИ ПОКОН ПРЕСТАВИ СЕ
 ЛѢТА ГОСПОДНА 1857
 МІСЕЦА ІУНА ДЕНЬ 7
 ТО МѢ ОГРАДИ ГРОБЪ И МЕТ
 НУХ КРЕСТЪ СЪПРѢГА ЕГО
 МІТРА БОГЪ ПОМИЛОВАО.

Овдје почива слуга Божји Михаило Милићан. Буди њему вјечна радост и блажени покој. Престави се љета Господњег 1857, мјесеца јуна 7. дан. То му огради гроб и метну крст супруга његова Митра. Бог помиловао.

Here rests the servant of God Mihailo Milićan. May eternal joy and blessed peace be his. He presented himself in the year of our Lord 1857, on the 7th day of the month of June. His grave was enclosed and a cross erected by his wife Mitra. God have mercy.

Сѣоменик Рада Миљуша:

ИХЦЈ Овде почива Раде Миљуш
†1910 и Стака 1923. Овај споменик
подиже својим родитељим кћер
Милица Стричевић са дјецом 1958.

Monument of Rade Miljuš:

J[esus] C[hrist] E[mperor] [of the]
J[udeans] Here rests Rade Miljuš
†1910 and Staka 1923. This monu-
ment was erected to her parents by
their daughter Milica Stričević with
children 1958.

СО СВЕТИМІ

ПОКОН:

ЗДЕ: ПОЧИНАЕТЬ:

РАБЪ: БОЖИ: СТОЛАНЬ:

ЕРЦЕГЪ: ВѢЧНАА: ЕМУ

РАДОСТЬ: А БЛАЖЕНИ

ПОКОН: ТО МУ: ОГРАДИ:

СИМО: ИЛИЈА:

БОГЪ: ПОДН

ЛОВО: ПОНО:

ВНШЕ: МЦА

МАРТА: АІ

НА 1814

Са светима покој. Овдје почива слуга Божји Стојан Ерцег. Вјечна њему радост, а блажени покој. То му огради Симо и Илија. Бог помиловао. Поновише мјесеца марта 11, на 1814.

Rest with the saints. Here rests the servant of God Stojan Erceg. Eternal joy and blessed peace be his. His grave was enclosed by Simo and Ilija. God have mercy. Restored on 11 March 1814.

СО СВЕТИДИН
 ПОКОН ЗДЕ ПОУН
 БЛЕТ РАБ (Б)ОЖИ МАРН
 А В(Е)ТНА НО(Н) РАДОСТЪ
 А БЛАЖЕНИ ПОКОН
 Н ОГРАДИ ЗЕТН(Ъ)
 НА 1811.

Са светима покој. Овдје почива
 слуга Божји Марија. Вјечна јој ра-
 дост, а блажени покој. И огради зе-
 тић (?) на 1811.

Rest with the saints. Here rests the
 servant of God Marija. Eternal joy and
 blessed peace be hers. Her grave was
 enclosed by her son-in-law (?) in 1811.

✠✠✠

ПОЧИВА РАБЪ БОЖ
И НИКОЛА ДУЛАШ В(Є)ЧН
А МЪ РАДОСТЪ А БЛАЖЕНИ
ПОКОН А ТО МЕТНЪ І НАЧИНН
Ѡ(А)ЦЪ ЪЗРО Ѡ Р(О)ЖЕС(Т)ВА ХТВА
НА 1794.

1794. Почива слуга Божји Никола Дулаш. Вјечна му радост, а блажени покој. А то метну и начини отац Ђуро од Рождества Христова на 1794.

У овом натпису јавља се двојако назначење године: старим системом (у врху) и арапским бројевима (на завршетку). Штета је што се писар – клесар није потписао, јер натпис изражава додир са црквеним и другим књигама. Слово Ж у ријечи „блажени“ је изведено управо у варијанти која се често виђа на хартији током XVII и XVIII вијека, али и у натписима широм Балкана.

1794. Here rests the servant of God Nikola Dulaš. Eternal joy and blessed peace be his. And this was placed and made by his father Đuro from the birth of Christ 1794.

In this inscription, the year is indicated in two ways: using the old system (at the top) and Arabic numerals (at the end). It is a pity that the scribe - stonemason did not sign it, because the inscription reflects a connection with Church and other books. The letter Ж (Ž) in the word “блажени” (“blessed”) is rendered in precisely the variant often seen on paper during the 17th and 18th centuries, as well as in inscriptions throughout the Balkans.

ЇНЦЇ
ОВДЕ ПОД ОВОМ ПЛОЧОМ
ПОЧИВА РАБ БОЖЇИ НИКО
АЦІ СТАНИШИЋ. КОИ СЕ
ПРЕСЕЛИ У ВЇЕЧНОСТ
14 АПРИЛА 1888 А СВ=
ОГА ЖИВОТА 83 ГО
БУДИ МУ
ВЇЕЧНАЇА
ПАМЇАТ.

На овом споменику видимо уписану почасну хаџијску титулу (АЦИ). Нико Станишић, као и други чланови ове и других истакнутих српских породица из Ливна, су били поклоници Гроба Господњег у Јерусалиму и других мјеста у Светој земљи. Ливањске хаџије даривале су храм Успења Пресвете Богородице са четири велика „Јерусалима“, великих и вриједних хаџијских икона које су се доносиле са поклоничких путовања у Свету земљу.

J[esus] [the] N[azarean] E[mperor] [of the] J[udeans]
HERE UNDER THIS SLAB
RESTS THE SERVANT OF GOD NIKO
ADŽI STANIŠIĆ. WHO
PASSED INTO ETERNITY
ON APRIL 14 1888 OF H
IS LIFE 83 YE
MAY HIS
MEMORY
BE ETERNAL.

On this monument we see the honorary pilgrim's title - hadži. Niko Stanišić, like other members of this and other prominent Serb families from Livno, was a pilgrim to the Holy Sepulchre in Jerusalem (the Lord's tomb) and other places in the Holy Land. The pilgrims (hadžije) of Livno donated to the Church of the Dormition of the Most Holy Mother of God four large 'Jerusalems' - large and valuable 'pilgrim's icons' that were brought back from pilgrimages to the Holy Land.

Ї ѿ ѿ ѿ

ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РАБЪ
 БОЖИ ЛАЗО ТАШЕВИЧЪ
 ВЕЧНА МУ РАДОСТЪ А БЛА
 ЖЕНЪ ПОКОИ И ТО МЕЊА
 МУ ОТАЦЪ АЛЕКСА
 И ТО МА(Н)СТОРИ БУРО ЛАКИЧЕВЪ
 НА 1799.

1799. Овдје почива слуга Божји Лазо Ташевић. Вјечна му радост, а блажени покој. И то мења му отац Алекса. И то мајстор Буро Лакићев на 1799.

1799. Here rests God's servant Lazo Tašević. Eternal joy and blessed peace be his. This was placed by his father Aleksa. And that be mason Đuro Lakićev in 1799.

(а) ѿ к
на 18^г преста
вн се мѣца декембра
зде потнѣае
тѣ сщенопрезвѣтер
ованѣ конда ве
(тна) мѣ паметѣ
(а)блажени покон
то (ѿ)гради синѣ ...

...

1820 на 18. престапи се мјесеца децембра. Овдје почива свештенопрезвитер Јован Конда. Вјечна му памет, а блажени покој. То му огради син ...

In 1820, on the 18th day of the month of December he presented himself. Here rests the priest-presbyter Jovan Konda. Eternal memory to him, and blessed repose. This was enclosed for him by his son ...

Некада Конде, понекада Којде, па касније Којдићи или Кондићи су најстарија позната свештеничка породица, која служи у Ливну од 1700. године. Фра Иван Франо Јукић биљежи у Ливну 1845. године Јована Конду. Свештенопрезвитер Јован Конда који се упокојио 1820. године је до сада био непознат у лози Ливањских свештеника из ове породице. Душан Карањац биљежи да је први свештеник из ове породице који је са Гламоча дошао у Ливно око 1700. године, Никола Којда, имао сина свештеника Јована. Мала је вјероватноћа да је ово исти Јован, а пре ће бити да се ово име смјењивало у овој породици преко више генерација.

Sometimes Konda, at other times Kojda, and later Kojdić or Kondić are the oldest known priestly family serving in Livno since the year 1700. Fra Ivan Frano Jukić records a Jovan Konda in Livno in 1845. The priest-priester Jovan Konda, who reposed in 1820, has until now been unknown in the lineage of Livno's Orthodox priests from this family. Dušan Karanjać notes that the first priest in this family who came from Glamoč to Livno around 1700, Nikola Kojda, had a son, the priest Jovan. It is unlikely that this is the same Jovan, and it is more probable that this name was repeated within the family across several generations.

на аѡдї
 со светїмн
 ѡпокоїи зде
 погїнаєтъ
 рабѣ божїи мѡїло
 самарѣнцѣ вѣтна мѡ
 радостѣ а блаженн
 покоїи то мѡ
 ѡградїи гро
 бѣ: сїнѣ ѣдро
 бог(ъ) га помїи
 локо ѡ прес
 тавїи се: мїц
 а феѡарїа
 денѣ: 12.

На 1814. Са светим упо
 кој. Овдје почива слуга
 Божји Мијаило Самар
 цић. Вјечна му радост,
 а блажени покој. То му
 огради гроб син Ђуро.
 Бог га помиловао. И пре
 стави се мјесеца фебруа
 ра, дан 12.

In the year 1814. With the
 saints may he rest. Here
 rests the servant of God
 Mijailo Samardžić. Eter
 nal joy to him, and bless
 ed repose. His grave was
 enclosed by his son Đuro.
 May God have mercy on
 him. And he presented
 himself in the month of
 February, on the 12th day.

на 29
 марта 1798
 здн починаетъ
 рабъ божн стипа
 нъ будимлић екм(е)кн
 я богъ да га прости и
 помилуе и
 то мѣ
 тнѣ крст
 ѣ кѣмъ лѣка
 кѣм(н)я.

На 29. марта 1798. Овдје почива
 слуга Божји Стипан Будимлић ек-
 мечија, Бог да га прости и поми-
 лује. И то му метну крст кум Лука
 Кујунџија.

On March 29, 1798. Here rests the
 servant of God Stipan Budimlić baker,
 may God forgive him and have mercy
 on him. And this cross was placed for
 him by his *kum* Luka Kujundžija.

Я ѿ ПС

ПРЕСТАВИ СЕ

ЗДЕ ПОЧИНАЕТЪ РАБЪ

БОЖИ СТАРАЦЪ СПАСОЕ

ЛАКИЧЕВИЊЪ ВѢЧНА МѢ

РАДОСТЬ А БЛАЖЕНН ПО

КОН ТО МАЇСТЪ СИНЪ БУРО

И СИМО И ПОДПИСА

РАБЪ ГРЕШНИ СТАНКО КОДИЊ

НА Я ѿ ПС

1786. престапи се. Овдје почива
слуга Божји старац Спасоје Лаки-
чевић. Вјечна му радост, а блажени
покој. То мајстор син Ђуро и Симо.
И подписа раб гријешни Станко
Кодић на 1799.

In 1786 he presented himself. Here
rests the servant of God the elder Spa-
soje Lakičević. Eternal joy to him, and
blessed repose. This [was made] by
the mason [his] son Đuro and Simo.
And it was inscribed by the sinful
servant Stanko Kодић in 1799.

ѿ · ѿ · ѿ · ѿ
 ово мајсторъ
 сѣнь раде сѣнь ѿ ово
 ѿ сѣ хрѣстосъ
 ѿ ово писа
 капеланъ попъ
 нѣ ка
 станко конда

М[јесто]· Л[обање]· Р[ај]·
 Б[ијаше]· Ово мајстор син
 Раде син Јово. Исус Хри-
 стос. Ово писа капелан поп
 Станко Коида на 1818. од
 Рождества Христова. Овдје
 почива слуга Божји Тривун
 Кукрика. Вјечна му радост,
 а блажени покој. Престави
 се 1802.

на 1818
 ѿ ѿ · ѿ · пре
 ставѣ се
 1802
 зде по
 чиваетъ
 рабъ бо
 жн · трѣ
 вѣнъ · кѣ
 крѣпка · вѣ
 чна мѣ · ра
 достъ а бл
 аженн · по
 кон.

P.S.B.P. - [The] P[lace] [of the]
 S[kull] [Has] B[ecome] P[ar-
 adise]. This [was made by]
 mason son Rade son Jovo. Je-
 sus Christ. This was written
 by the chaplain priest Stanko
 Koida in the year 1818 from
 the Birth of Christ. Here
 rests the servant of God Triv-
 un Kukrika. Eternal joy to
 him, and blessed repose. He
 presented himself in 1802.

ЗДѢ ПОЧН
 ВЛЕТЪ РАБ
 БОЖИ СТИ
 ПАНЪ БАСОРЪ ВЕГ
 НА МЪ РАДОС
 ТЪ А БЛАЖЕНИ
 ПОКОЊ Њ ОГР(А)ДИ
 СЊНЪ НИКОЛА И СИ

Овдје почива слуга Божји
 Стипан Басор. Вјечна му
 радост, а блажени покој. И
 огради син Никола и син
 Божо и син Лазо и брат
 Мијо на 1810. априла 13.
 дан.

НЪ БОЖО И
 СИНЪ ЛАЗО
 И БРАТЪ ДНО
 НА 1810
 МЦА АПР
 НА 13
 ДАНЪ.

Here rests the servant of God
 Stipan Basor. Eternal joy to
 him, and blessed repose.
 And it was enclosed by his
 son Nikola and son Božo and
 son Lazo and brother Mijo in
 1810 on the 13th day of April.

Ї Њ Ц Ї

1850

престави се: године

здѣ почиваетъ рабѣ: божји

сава: јагодићъ: и сѣп

рѣга: его: стана: богъ њ

помилово: бѣди: нѣдѣ вѣчна

радостъ: њ блаженн: покои:

и то нѣдѣ: ог(р)адн гробѣ њ метнѣ

крестъ синови: его: тома

и мѣо њ тодоръ и трипко

1853

јануара 18.

1850. престапи се године. Овдје почива слуга Божји Сава Јагодић и супруга његова Стана. Бог их помилово. Буди им вјечна радост и блажени покој. И то им ограда гроб и метну крст синови њихови Тома и Мијо и Тодор и Трипко 1853, јануара 18.

In the year 1850 he passed away. Here rests the servant of God Sava Jagodić and his wife Stana. May God have mercy on them. May they have eternal joy and blessed repose. And their grave was enclosed and a cross was placed by their sons Toma and Mijo and Todor and Tripko 1853, on January 18.

ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ
 РАБ БОЖІЙ
 ДРАГОЛО ЛАКІЙ
 ЧЕВНІ ВЕЧНА МЪ
 РАДОСТ А БЛАЖЕНН
 ПОКОЙ. ТО МУ СИН
 МА...АР САТА
 НИША.

Овдје почива слуга Божји Драгој-
 ло Лакичевић. Вјечна му радост, а
 блажени покој. То му син ма[јст]ор
 Станиша.

Here rests the servant of God Drago-
 jlo Lakičević. Eternal joy to him, and
 blessed repose. This [was erected] to
 him [by his] son mason Staniša.

на 1808:

со светнимъ споконъ задъ
почивѣтъ раба божн
а ачелніа вѣчна іоі рад
(о)стѣ а блаженн поко
і бгѣ да є прости і по
днлхє бѣч

На 1808: са светима упоко-
ји. Овдје почива слуга Бож-
ја Анђелија. Вјечна јој ра-
дост, а блажени покој. Бог
да је прости и помилује.
Вјечна радост, а блажени
покој слуги Божјему Павлу.
Бог да га прости и поми-
лује и подигне у рај. И то
му метну крст Јово брат на
1810.

на іо радост
ъ а блаже(ни) по
кон рабѣ
божнецѣ
павла бгѣ
да га прост
н і поднахє
тѣ і дѣже во
ран н то цѣ
цѣ метн
ѣ крстѣ іо
ко б(ра)тѣ на
1810.

In 1808: repose with the
saints. Here rests the servant
of God Anđelija. Eternal joy
to her, and blessed repose.
May God forgive her and
have mercy. Eternal joy and
blessed repose to the serv-
ant of God Pavle. May God
forgive him and have mercy
on him and raise him up into
Paradise. And this cross was
placed for him by his broth-
er Jovo in 1810.

На највишој тачки у гробљу у Застинју, у језгру старог дијела гробља, налазе се споменици славних Ливањских Кујунџића. Најдоминантнији су шест великих крстова од којих пет имају и пратеће камене саркофаге. Три ова крста су, по стилу, евидентно рад чувених Ливањских клесара Баја-Раднића. Изненађујуће је да, иако је Застинјско гробље богато занимљивим надгробним натписима, на овим импозантним споменицима скоро и да нема натписа. Ту је само метална плоча са именом Косте Кујунџића (1847-1925) на једном од споменика, и – много касније уметнута – плоча са именом Анђелке Кујунџић (1885-1966).

At the highest point of the cemetery in Zastinje, in the core of its old section, stand the monuments of the renowned Kujundžić family of Livno. The most prominent are six large crosses, five of which also have accompanying stone sarcophagi. Three of these crosses are, by their style, clearly the work of the renowned Livno stonemasons of the Bajo-Radnić family. It is surprising that, although the Zastinje cemetery is rich in interesting epitaphs, these imposing monuments contain almost no inscriptions. There is only a metal plaque with the name of Kosta Kujundžić (1847-1925) on one of the monuments, and - inserted much later - a plaque with the name of Anđelka Kujundžić (1885-1966).

Одмах поред ових споменика налазе се надгробни крстови Ливањских Барзута, поријеклом из Херцеговине, који су у неком тренутку промијенили презиме у Кујунџић. Ту је и споменик Лазара Кујунџића, првог градоначелника Ливна након успоставе Аустроугарске власти у Ливну 1878. године, једног од покретача изградње православне цркве у Ливну и домаћина Александру Гилџфердингу, руском конзулу и научнику, током његове посјете Ливну 1857. године. И Коста Кујунџић ће бити градоначелник Ливна 1880-1882. године, а од 1896. године један од вођа српског покрета за црквено-школску аутономију. Након Првог свјетског рата, постаће члан Привременог народног представништва Краљевне СХС.

Right next to these monuments are the burial crosses of the Barzut family, originally from Herzegovina, who at some point became known as the Kujundžić family. There is also the monument of Lazar Kujundžić, the first mayor of Livno after the establishment of Austro-Hungarian rule there in 1878, one of the initiators of the construction of the present Orthodox church in Livno, and host to Russian Consul and scholar Aleksandar Giljferding during his visit to Livno in 1857. Kosta Kujundžić would also become mayor of Livno from 1880 to 1882, and from 1896 onward one of the leaders of the Serbian movement for ecclesiastical and educational autonomy. After the First World War, he would become a member of the Provisional National Assembly of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.

:1813:

ноєбра: 20:

со светїмї

Ѹпокон дає

почїнаєть рабъ божїи

стефанъ риститъ вѣчнаа

ему радость а блаже

1813. новембра 20. са светима упокоји. Овдје почива слуга Божји Стефан Ристић. Вјечна њему радост, а блажени покој. И то му ограда гроб овај његова фамилија мјесеца августа 3. 1814.

ни: покои
и то мѡ ѡгр
ади: гробъ
его негова
фамиліа: мѣ
а август
а 3 1814.

1813. November 20. 1813, repose with the saints. Here rests the servant of God Stefan Ristić. Eternal joy to him, and blessed repose. And this grave was enclosed for him by his family on August 3. 1814.

на а ѿ ї
 со светї
 мї упокої зде
 почиаетъ рабъ
 божн нѡво їо
 ксїмовї
 чъ вѣчнаа
 емѡ радос
 ть а блаж
 енї покої то
 мѡ оградї
 гробъ ...
 ...

На 1810. са светима упоко-
 ји. Овдје почива слуга Бож-
 ји Јово Јоксимовић. Вјечна
 њему радост, а блажени
 покој. То му огради гроб ...

In 1810. repose with the
 saints. Here rests the servant
 of God Jovo Joksimović. Eter-
 nal joy to him, and blessed
 repose. This grave was en-
 closed for him by ...

СО СВЯТ(Н)ЛИ (Ъ)ПОК(О)Н
 ЗДЕ ПОЧИВАЕТ РАБО
 БОЖНЕГА НОЎ(А)Н ГВ
 (О)ЗДЕНОВИЊЪ ВЕЧНА МЪ
 РАДОСТ А БЛАЖЕНЪ ПО
 КОН ОГРАДИ(ШЕ) СИН(ОВ)Н
 НА 1811.

Са светима упокоји. Овдје почива
 слуга Божји Јован Гвозденовић.
 Вјечна му радост, а блажен покој.
 Оградише снови на 1811.

Repose with the saints. Here rests
 the servant of God Jovan Gvozdeno-
 vić. Eternal joy to him, and blessed
 repose. His sons enclosed [his grave]
 in 1811.

(ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РАБЪ)
 (БОЖ)НИ: ИЛИЯ: РАТКОВ(НИКЪ)
 (ВЕ)ЧНАЯ: ЕМУ РАДОСТЬ А
 (БЛАЖ)ЕНН ПОКОН ТО МУ ПОНОВ(ИШЕ
 СИН)Ъ: КРЪСТАНЪ И БРАТЪ: СИ(МО БОГЪ И)
 ПОДНЛОКО.

Овдје почива слуга Божји Илија Ратковић. Вјечна њему радост, а блажени покој. То му поновише син Крстан и брат Симо. Бог их помиловао.

Here rests the servant of God Ilija Ratković. Eternal joy to him, and blessed repose. This was renewed for him by his son Krstan and his brother Simo. May God have mercy on them.

СО С(ВЕ)ТНДН ШПОКОН ХРНСТЕ ДХШН РАБА ТВОЕГО Н ДЕЖЕ НЕСТЪ БОЛЕЗНН ПЕЧАЛН НН... ВОЗДНХАННЕ ...

ЗДЕ ПОЧНВАЕТЪ РАБ

БОЖН СТАРАЦЪ Е(ВТН)

МНЕ ЧХ... МНЛЕТН

ВЕЧНА МХ РАДОС А БЛА

ЖЕНН ПОКОН

ТО МХ МЕТ

Овдје почива слуга Божји старац Јевтимије Ђу(рић) Милетић. Вјечна му радост, а блажени покој. То му метну син Јован и Мило и Никола. Бог помиловао и простио гријехе и беззаконије. Од створења свијета 7306, у љето од Рођења по плоти Бога Слова 1798.

НХ (СННЪ) НОВАН

Н МНЛО Н ННКО

ЛА БОГ ПОДН

ЛОВО Н ПРОСТН

О ГРЕХЕ Н БЕЗА

КОННЕ :О: САТРКО

РЕННЯ МНРА

ЉТС БА ЛЕТО

Љ РОЖДЕНСТВА

ПО ПЛОТН БОГ(А)

СЛОВА МНЧН

7000 300 6

ЉТС.

Here rests the servant of God, the elder Jevtimije Ću(rić) Miletić. Eternal joy to him, and blessed repose. This was placed for him by his son Jovan and Milo and Nikola. May God have mercy and forgive sins and transgressions. From the creation of the world 7306, in the summer from the Birth in the flesh of God the Word 1798.

Натпис овог споменика у Застинју исказан је испупченим словима – начином клесања који је најзаступљенији у Мостару и околним предјелима. Овакве натписе налазимо у већем броју у тим дјеловима Херцеговине, виђамо да су израђивани током XVIII и XIX вијека. Пред клесара је овакав тип слова и натписа стављао најтежи задатак и захтијевао је највеће мајсторство. Слова су формирана „одбијањем“ материјала. Оно у чему препознајемо изузетност овог натписа јесте исписивање арапским словима оба броја која означавају године назначене по „византијском“ начину – од створења свијета - и „српском“ начину – од рођења Христа Бога.

The inscription on this monument in Zastinje is executed in letters carved in relief - a carving technique most common in Mostar and the surrounding regions. We see such inscriptions in large numbers in those parts of Herzegovina, produced during the 18th and 19th centuries.

For a stonemason, this type of lettering posed the greatest challenge and required the highest level of craftsmanship. The letters were formed by chipping away the surrounding material. What makes this inscription exceptional is the use of Arabic numerals to write both dates: the one given according to the 'Byzantine' reckoning of time - from the creation of the world - and the 'Serbian' reckoning - from the birth of Christ the God.

Споменик Руже Сердаревић и друге породице. Са друге стране споменика се налази натпис Ми(х)а(и)ла Јездића из 1800. године. Како су гробови Јездића највјероватније били напуштени, евидентно је да су овај гроб присвојили чланови породице Сердаревић која се много касније доселила у Ливно, као и сусједни гроб Јевтимија Милетића.

The monument of Ruža Serdarević and other family members. On the other side of the monument is an inscription of Mi(h)a(i)lo Jezdić from the year 1800. Since the graves of the Jezdić family were most likely abandoned, it is evident that this grave was taken over by members of the Serdarević family, who settled in Livno much later, along with the neighbouring grave of Jevtimije Miletić.

Џ Т Њ = 7308 (1800)

Овај натпис је тешко оштећен. Оштећења су настала управо у његовим дјеловима који експонирају имена. Година је назначена на „византијски“ начин – од створења свијета. Знатно раније, Манђерало је прочитао на овом натпису име Ми(х)а(и)ла Јездића.

This inscription is heavily damaged. The damage occurred precisely in the parts that display the names. The year is indicated in the 'Byzantine' manner - from the creation of the world.

Much earlier, Mandžeralo read the name Mi(h)a(i)lo Jezdić on this inscription.

на 18..

ЗДѢ ПОЧИНКЕЪ (РАБА)

БОЖНА АНГЕЛНА ВѢЧ

НА (Н)ОЇ РАДОСТЪ А БЛА

ЖЕНИ ПОКОИ ...

...

На 18.. Овдје почива слуга Божја
Анђелија. Вјечна јој радост, а бла-
жени покој...

In 18.. Here rests the servant of God
Anđelija. Eternal joy to her, and bless-
ed repose...

ЗДѢ ПОЧИВАЕТЪ РАБА БОЖІІА ЦВІ
 ТА СХПРѢГА ДІАТА ПАЖІНА
 БУДИ ЕЇ ВѢЧНА РАДОСТЪ І БЛА
 ЖЕНІ ПОКОІ ПРЕСТАВІ СЕ ЛѢ
 ТА ГОСПОДНА 1851 І ТО ОГР
 АДІ ГРЕБЪ И МЕТНУ КРЕСТЪ
 СІНЪ БОЖО БОГ(Ъ)А ПОМІЛО
 ВО.

Овдје почива слуга Божја Цвита
 супруга Мијата Пажина. Буди јој
 вјечна радост и блажени покој.
 Престави се љета Господњег 1851.
 И то огради гроб и метну крст син
 Божо. Бог га помиловао.

Here rests the servant of God Cvita,
 wife of Mijat Pažin. May she have
 eternal joy and blessed repose. She
 passed away in the year of our Lord
 1851. And her grave was enclosed and
 a cross placed by her son Božo. May
 God have mercy on him.

СО СВЕТИДИН

УПОКОИ

ЗДЕ ПОЉКАЕТЪ: РАБЪ

БОЖИН ПЕТАРЪ: БЕ

АРА ВЕЧНАА: ЕМЪ: РА

ДОСТЪ ТО М

Ъ: ОГРАДІ БРАТЪ: ЋЖРО
Н ѿВО: БОГЪ Ї ПОДНЛОВО

ПРЕСТАВН СЕ

НА ЖЌГІ МЦА

АПРІЛА ГІ НА (О)ВО

ГА: Г(О)ДІШТА: ЗЕМ(ЛА)

СЕ: ТРЕСЕ 60

Ї ВЕЌЕ ПЪТА.

Са светима упокоји. Овдје почива слуга Божји Петар Беара. Вјечна њему радост. То му ограда брат Ђуро и Јово. Бог их помиловао. Престави се на 1813. мјесеца априла 13. На овог годишта земља се тресе 60 и више пута.

Repose with the saints. Here rests the servant of God Petar Beara. Eternal joy to him. This was enclosed for him by his brother Đuro and Jovo. May God have mercy on them. He presented himself in 1813 in the month of April 13. In that year the earth shook 60 times or more.

на ѿ ѿ ѿ ѿ
 зде почѣна раб божїи
 сїмо бошков вѣчна мѣ ра
 достѣ а блажен покон ѿ то мѣ
 начинїи сїи петар крст ѿ ѿг
 радїи гроба на ѿѿ.

На 1776. Овдје почива слуга Божји
 Симо Бошков. Вјечна му радост,
 а блажени покој. И то му начини
 син Петар крст и огради гроба на
 1800.

In 1776. Here rests the servant of God
 Simo Boškov. Eternal joy to him, and
 blessed repose. And this [cross] was
 made by his son Petar and his grave
 enclosed in 1800.

на Ѣ ѿ ѿ г:
 заде почивае раб
 а божја: старица
 цвѣта сѹпруга крѣстана ратковића
 вѣчнаа їої: радостъ: а блаженн: покої:
 то нсон: поновї: старацъ: крѣстанъ
 н сїнъ сїмо: ї: станко
 богъ н: помиловао.

На 1809. године. Овдје почива слуга Божја старица Цвита супруга Крстана Ратковића. Вјечна јој радост, а блажени покој. То јој понови старац Крстан и син Симо и Станко. Бог их помиловао.

In 1809. Here rests the servant of God, the elder Cvita, wife of Krstan Ratković. Eternal joy to her, and blessed repose. This was renewed for her by the elder Krstan and son Simo and Stanko. May God have mercy on them.

со светѣмъ сп
 окои здѣ почи
 ваєт рабъ бож
 ѣ паво вѣчна м
 ѣ радость ѣ бла
 женѣ покоѣ
 ѣ то мѣ м
 ѣ метнѣ
 крстѣ ѿт
 ацѣ ѣво
 на 1838
 павлови
 чѣ.

Са светима упокоји. Ов-
 дје почива слуга Божји
 Паво. Вјечна му радост
 и блажени покој. И то
 му му (!) метну крст отац
 Јово на 1838. Павловић.

Repose with the saints.
 Here rests the servant of
 God Pavo. Eternal joy to
 him and blessed repose.
 And this cross was placed
 for him by his father Jovo
 in 1838. Pavlović.

Престави се на 1780. Почива слуга Божји Паво Барзут. И то мајстор син Сава и Лазо и Тоша. И подписа јеропрезвитер Станко на 1804.

ПРЕСТАВИ СЕ
НА 1780
ПОЧИВАЕТЪ РАБЪ
БОЖИ ПАВО БАРЗ
УТЪ И ТО МАЈСТ(О)
РЪ СИНЪ САВА И
ЛАЗО И ТОША И
ПОДПИСА ІЕРОПРЕ
ЗВИТЕРЪ СТАНКО
НА 1804.

He presented himself in 1780. Here rests the servant of God Pavo Barzut. And this [was made] by the masons his son Sava and Lazo and Toša. And it was inscribed by the hiero-presbyter Stanko in 1804.

Ї.Ψ.П.Г.

ва њде њсѣса рѣста
 престаѡи се рабѣ божѣ
 ѡанко син нике згаге њ
 ра(сте) во скопола вѣчна мѣ ра
 достѣ подѣнѣвшѣмъ ѡ доми
 раде новаковиѣа њ раде
 зкопа њ метнѣ мѣ крестѣ
 њ доведе свѣштеника њ оп(о)а).

1783. И уме Исуса Христа. Престави се слуга Божји Јанко син Нике Згаге и Расте из Скопола. Вјечна му радост почившем у дому Раде Новаковића. И Раде укопа и метну му крст и доведе свештеника и опоја.

1783. In the name of Jesus Christ. Presented himself the servant of God Janko, son of Niko Zgaga and Rasta from Skopol. Eternal joy to him, who reposed in the home of Rade Novaković. And Rade buried him and placed a cross for him and brought a priest and organized the funeral service.

(Лични крст:)

Ћ Н: Ц: Ћ СУ ОВЊМ ИЗДУБЉЕНИМ СЛОВИМА НА ХРИСТОВУ РАСПЈАТИЈУ НАШЕ УТЈЕХЕ СА ОЗНАЧЕНИМ КОЈЕ ОВДЕ ЛЕЖИ ТЈЕЛО ЈОВЕ ЛАЛИЋА КОИ СЕ ПРЕСЕЛИ У ВЈЕЧНОСТ Д: 20: ЈУЛИЈА 1865: ОВДЕ ЛЕЖИ ТЈЕЛО ЊЕГОВЕ СУПРУГЕ АНЂЕ И ЋЕРИ ЊЕГОВЕ МАРЕ БОГ НАМ ПРОСТИО САГРЕШЕЊА И ОВАЈ КРЕСТ СТАВИ ОТАЦ ЊЕГОВ ГЛИГО БОГ МУ ПРОСТИО САГРЕШЕЊА И ПОТПИСА МУ БРАТ ЊЕГОВ НИКО БОГ ГА ПОМИЛОВАО 11: МАРТА: 1870

И.Н.Ц.Ј. СА ОВИМ ИЗДУБЉЕНИМ СЛОВИМА НА ХРИСТОВУ РАСПЕЋУ НАШЕ УТЈЕХЕ СА ОЗНАЧЕЊЕМ КОЈЕ ОВДЈЕ ЛЕЖИ ТЈЕЛО ЈОВЕ ЛАЛИЋА КОЈИ СЕ ПРЕСЈЕЛИ У ВЈЕЧНОСТ М 20 ЈУЛА 1865. ОВДЈЕ ЛЕЖИ ТЈЕЛО СУПРУГЕ ЊЕГОВЕ АНЂЕ И ЋЕРИ ЊЕГОВЕ МАРЕ БОГ ИМ ОПРОСТИО САГРЕШЕЊА. И ОВАЈ КРЕСТ СТАВИ ОТАЦ ЊЕГОВ ГЛИГО БОГ МУ ОПРОСТИО САГРЕШЕЊА И ПОТПИСА МУ БРАТ ЊЕГОВ НИКО БОГ ГА ПОМИЛОВАО 11 МАРТА 1870.

J[esus] N[azarean] E[mperor] [of] J[udeans] WITH THESE CARVED LETTERS ON CHRIST'S CRUCIFIXION, OUR CONSOLATION, IS INDICATED THAT HERE LIES THE BODY OF JOVO LALIĆ WHO DEPARTED INTO ETERNITY ON JULY 20 1865. HERE LIES THE BODY OF HIS WIFE ANĐA AND HIS DAUGHTER MARA. MAY GOD FORGIVE THEIR SINS. THIS CROSS WAS PLACED BY HIS FATHER GLIGO MAY GOD FORGIVE HIS SINS AND IT WAS INSCRIBED BY HIS BROTHER NIKO MAY GOD HAVE MERCY ON HIM 11 MARCH 1870.

Десни крст:

Ї: Ѡ: Ц: Ї: С҃У ОВЊМ ИЗДУБЉЕНИМ СЛОВЊМА НА ХРЊСТОВ҃У РАСПЈАТЊЈ҃У НАШЕ УТѢКЕ СА ОЗНАЧЕНИМ КОЕ ОВДЕ
ЛЕЖЊ ТѢЛО ГЛЊГЕ ЛАЛЊЌА КОЈ СЕ ПРЕСЕЛЊ У ВѢЧНОСТ Д: 8: јулија 1867 і овај крест ставі покојниј
глѡго за жѡвота свога і потписа му га његов сѡн њѡко бог га помилово: 11: марта: 1870:

И.Н.Ц.Ј. СА ОВИМ ИЗДУБЉЕНИМ
СЛОВИМА НА ХРИСТОВУ РАСПЕЋУ
НАШЕ УТЈЕХЕ СА ОЗНАЧЕЊЕМ КОЈЕ
ОВДЈЕ ЛЕЖИ ТЈЕЛО ГЛИГЕ ЛАЛИЋА
КОЈИ СЕ ПРЕСЈЕЛИ У ВЈЕЧНОСТ
М. 8 ЈУЛА 1867. И ОВАЈ КРСТ СТАВИ
ПОКОЈНИ ГЛИГО ЗА ЖИВОТА СВОГА
И ПОТПИСА МУ ГА ЊЕГОВ СИН
НИКО БОГ ГА ПОМИЛОВАО 11 МАРТА
1870.

J[esus] N[azarean] E[mperor] [of]
J[udeans] WITH THESE CARVED
LETTERS ON CHRIST'S CRUCIFIXION,
OUR CONSOLATION, IS INDICATED
THAT HERE LIES THE BODY OF
GLIGO LALIĆ, WHO DEPARTED INTO
ETERNITY ON JULY 8, 1867. AND THIS
CROSS WAS PLACED BY THE LATE
GLIGO DURING HIS LIFETIME AND IT
WAS INSCRIBED FOR HIM BY HIS SON
NIKO MAY GOD HAVE MERCY ON HIM
11 MARCH 1870.

У овом натпису се види да је пи-
сац епитафа задржао употребу
слова "јат"(ѣ) 1870. године када је
натпис клесан. По наведеном Гли-
ги Лалићу ће, након њега, настати
презиме Ливањских Глигића.

In this inscription, we can see that
the writer of the epitaph preserved
the use of the letter 'jat' (ѣ) in 1870,
when the inscription was carved. It
is from the aforementioned name
of Gliga Lalić that the Gligić family
would take their surname.

Дуп

1780. Овдје почива слуга Божија Мар(ија). Вјечна јој памет, а блажени покој. То би ћер Јездина.

ЗДЕ ПОЧИНАЕТЪ)
РАБА БОЖИЯ МАР(И)А
ВЪСНУ ОН ПАМЕТЪ А (Б)
БЛАЖЕНН ПОКОН
ТО БИ
ЋЕР ЕЗДИ
НА.

1780. Here rests the servant of God Mar(ija). Eternal memory to her and blessed repose. She was the daughter of Jezda.

Може се примијетити да је клесар употрејебио полуглас на завршетку ријечи „памет“, али не и на завршетку ријечи „ћер“. Још једном желимо подвући чињеницу да је тадашње ћирилично писмо и током XVII и XVIII вијека ослобађано полугласничког система који је оптерећивао писање. Уз споменутог Језду из овог натписа, на гробљу у Застинју наилазимо и на презиме Јездић.

It can be noticed that the stonemason used a reduced vowel at the end of the word ‘pamet’ (‘memory’), but not at the end of the word ‘ćer’ (‘daughter’). Once again, we wish to emphasize the fact that the Cyrillic script of that time, even during the 17th and 18th centuries, was being freed from the system of reduced vowels that burdened writing. Along with the mentioned Jezda from this inscription, we also encounter the surname Jezdić in the cemetery at Zastinja.

Споменик са натписом
архимандрита Ђеорђија
(Паликуће)

Monument With the Inscription
of Archimandrite (Abbot)
Đeordije (Palikuća)

✠ ⲁⲩⲡⲓⲛⲁ (1787) ⲗⲁⲉ ⲡⲟⲩⲓⲛⲁ ⲥⲡⲓⲣⲁⲩ ⲁⲣⲓⲙⲁⲛⲉⲣⲓⲛⲁ ⲗⲁⲉⲣⲓⲛⲁ
ⲡⲁⲗⲓⲛⲁⲥⲗⲁ ⲱⲁ ⲡⲣ. ⲓ. ⲁ ⲙⲁⲛⲁⲥⲡⲓⲣⲁ ⲓ ⲡⲣⲉⲥⲡⲁⲩⲓ ⲥⲉ ⲗ ⲁⲟⲙⲱ
ⲛⲓⲕⲟⲗⲉ ⲥⲡⲁⲕⲟⲩⲓⲥⲁ ⲡⲱⲛⲉ ⲥⲱⲗⲉⲗⲓⲛⲁ ⲡⲟⲗ ⲁⲗ ⲗⲁ ⲡⲣⲟⲥⲧⲓ
ⲓ ⲱⲕⲟⲡⲁ ⲗⲁ ⲡⲱⲛⲟ ⲓ ⲛⲓⲕⲟⲗⲁ ⲓ ⲕⲣⲧ ⲙⲱ ⲙⲉⲡⲛⲱⲥⲉ
(110 × 60)

*Црпѣж еѣиѣафа архимандриѣа
Ђеорђија Паликуће ауѣора Сѣиѣа
Манђерала.¹*

*Drawing of the epitaph of Archimandrite
Đeordije Palikuća by Stipo Manderalo.¹*

ⲁⲩⲡⲓⲛⲁ ⲗⲁⲉ ⲡⲟⲩⲓⲛⲁ ⲥⲡⲓⲣⲁⲩ(ⲗ) ⲁⲣⲓⲙⲁ(ⲛ)ⲁⲛⲉⲣⲓⲛⲁ(ⲗ) ⲗⲁⲉⲣⲓⲛⲁ
ⲡⲁⲗⲓⲛⲁⲥⲗⲁ ⲱⲁ ⲡⲣ(ⲉⲑ)ⲛ(ⲛ)ⲁ ⲙⲁⲛⲁⲥⲡⲓⲣⲁ ⲓ ⲡⲣⲉⲥⲡⲁⲩⲓ ⲥⲉ ⲗ ⲁⲟⲙⲱ
ⲛⲓⲕⲟⲗⲉ ⲥⲡⲁⲕⲟⲩⲓⲥⲁ ⲡⲱⲛⲉ ⲥⲱⲗⲉⲗⲓⲛⲁ ⲡⲟⲗ(ⲗ) ⲁⲗ ⲗⲁ ⲡⲣⲟⲥⲧⲓ
ⲓ ⲱⲕⲟⲡⲁ ⲗⲁ ⲡⲱⲛⲟ ⲓ ⲛⲓⲕⲟⲗⲁ ⲓ ⲕⲣ(ⲥ)ⲧ(ⲗ) ⲙⲱ ⲙⲉⲡⲛⲱⲥⲉ.

1787: Овдје почива старац архи-
мандрит Ђеорђије (Паликућа) од
Требиња манастира. И престаи се
у дому Николе Стаковића, Вуке Бу-
делића. Бог да га прости. Укопа га
Вуко и Никола и крст му метнуше.

1787: Here rests the elder Archi-
mandrite Đeordije (Palikuća) of the
Trebinje Monastery. And he present-
ed himself in the home of Nikola
Staković, Vuko Budelić. May God for-
give him. He was buried by Vuko and
Nikola, and they erected his cross.

Приликом наших истраживања
у православном гробљу у Застинју
нисмо успјели пронаћи овај спо-
меник².

During our research in the Ortho-
dox cemetery in Zastinje, we were un-
able to locate this monument².

Његов епитаф помиње Стипо
Манђерало у раду „Гробље у Засти-

Its epitaph is mentioned in Stipo
Manderalo's 1984 study *“The Cemetery
in Zastinje near Livno”*, but it was not

1 Stipo Manderalo, „Groblje u Zastinju kod Livna: Zapisi na spomenicima do polovice XIX vijeka”, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Etnologija, Nova serija, sveska 39/1984, 146.

1 Stipo Manderalo, „Groblje u Zastinju kod Livna: Zapisi na spomenicima do polovice XIX vijeka”, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Etnologija, Nova serija, sveska 39/1984, p.146.

2 Споменик је пронађен након предаје рукописа у штампу.

2 This monument was found after the manu-
script was submitted into print.

њу код Ливна” (1984), али није прочитан у потпуности. Приређивач овог издања натписа није евидентирао дио слова у ријечи „Требиње“. Свакако, овдје је у ријеч о манастиру Требиње – Тврдош. Назив Тврдош за овај знаменити манастир усталио се тек током 19. вијека, по имену села у чијим се окриљу налази, па је сасвим очекивано да се у натпису ово значајно сједиште Српске православне цркве означава као Требињски манастир.

Упокојио се овај припадник светога братства манастира Тврдош у доба када је његов манастир већ један вијек лежао у рушевинама (1787. године). Примили су га у дом Никола Стаковић и Вук Буделић, који су га сахранили и споменик му крсни израдили. У питању је Застинје код Ливна у Босни.

Како се овај Требињац који је потекао из села Мостаћи код Требиња нашао у Ливну?

Архимандрит Ђорђе припада роду који је везан за село Мостаћи. У селу постоје двије цркве: Св. Петка и Св. Климент. Ова друга је од изузетног значаја због свога живописа, натписа из 17. вијека и плаштанице патријарха Арсенија III Чарнојевића, истовјетна оној која се чува у цркви Св. Великомученице Варваре у селу Мокрине код Херцег Новог. Паликуће, браћа Дамјан и Драшко, били су блиски сарадници и повјереници митрополита Саватија Љубибратића у Новоме и значајно су учествовали

read in full. The editor of this edition of the inscriptions did not record part of the letters in the word “Trebinje”. In any case, the monastery of Trebinje–Tvrdoš is meant here. The name ‘Tvrdoš’ for this renowned monastery began to be used only during the 19th century, after the name of the village in whose vicinity it is located, so it is entirely to be expected that in the inscription this important seat of the Serbian Orthodox Church is referred to as the Trebinje Monastery.

This member of the holy brotherhood of Tvrdoš Monastery passed away in 1787, at a time when his monastery had already lain in ruins for a century. He was taken into the home of Nikola Staković and Vuk Budelić, who buried him and erected a stone cross over his grave. This concerns Zastinje near Livno in Bosnia.

How did this man from Trebinje, who came from the village of Mostači near Trebinje, end up in Livno?

Archimandrite Đorđe belongs to a family line connected with the village of Mostači. There are two churches in the village: St. Petka and St. Kliment. The latter is very important because of its frescoes, its 17th-century inscriptions, and the shroud of Patriarch Arsenije III Čarnojević, identical to the one preserved in the Church of St. Barbara the Great Martyr in the village of Mokrine near Herceg Novi. The Palikuća brothers, Damjan and Draško, were close associates and confidants of Metropolitan Savatiје Ljubibratić in Herceg Novi. They

у животу манастира Савина.

Село Мостаћи је блиски сусјед Требињског манастира. Овај непрочитани дио натписа у раду Стипа Манђерала заправо садржи име манастира Требиње, којем је припадао овај угледни калуђер. Братство његово никада није одустало од замисли да се манастир обнови. И у вријеме када су јеромонаси нашли сигурно уточиште у Новом и Паштровићима (а дакако и Дужи-ма), дуго послјеје минирања Тврдоша, они су себе одређивали као требињске архимандрите.

Као и многи други чланови братства, Ђорђије се сигурно налазио у послању у сјеверне земље сабирајући средства за неку обновитељску акцију.

Драгоцјени рад о ћириличким споменицима у Застинју г. Стипа Манђерала

Током наше посјете и истраживања натписа у гробљу у Застинју крај Ливна, није нам пошло за руком да уочимо све споменике који припадају XVIII вијеку, а које је у свом раду објавио и тиме спасио од заборава, уважени г. Стипо Манђерало³.

Од посебног значаја је натпис Достинје из, могуће, XVII вијека, који је, према цртежу г. Манђерала, припадао другој половини тог вијека: Ɑ ѡ ѣ -. Достинја је поменута

played a significant role in the life of the Savina Monastery.

The village of Mostaћи is a close neighbour of the Trebinje Monastery. This unread portion of the inscription in Stipo Manderalo's work actually contains the name of the Trebinje Monastery to which this distinguished monk belonged. Its brotherhood never abandoned the idea of restoring the monastery. Even at the time when its hieromonks had found safe refuge in Herceg Novi and Paštrovići (and of course Duži), long after the demolition of Tvrdoš, they continued to identify themselves as Trebinje archimandrites.

Stipo Manderalo's Valuable Study on the Cyrillic Monuments in Zastinje

During our visit and research of the inscriptions in the cemetery in Zastinje near Livno, we were not able to identify all the monuments from the 18th century which had been published - and thus saved from oblivion - by the esteemed Mr. Stipo Manderalo.³ Of particular significance are the inscriptions of Dosti(n)ja, possibly from the 17th century, which, according to Manderalo's drawing, belonged to the second half of that century: Ɑ ѡ ѣ -. Dosti(n)ja is mentioned as the wife of

3 Manderalo, „Grobље u Zastinju kod Livna“.

3 Stipo Manderalo, „Grobље u Zastinju kod Livna: Zapisi na spomenicima do polovice XIX vijeka“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Etnologija, Nova serija*, sveska 39/1984.

као жена Петра Балова⁴. Овај споменик ливањских Срба директно свједочи о њиховом присуству у овом крају, о чему посредно говоре и помени православног свештенства током наредног вијека.

У овом гробљу раније је било више крских споменика који су подигнути током XVIII вијека. Манђерало је објавио натпис Саве Бужанина из 1752 (тренутно најстарији сачувани споменик у овом гробљу) и Луке Мачића из Мостара (начинио мајстор Богић) из 1755. године. Надаље, Марка Ждера (начинио мајстор Станиша) 1770; Поле (Полексија) из 1775; Јанка сина Нике из 1783, који је преминуо у дому Рада Новаковића који му је метнуо крст и довео свештеника да изврши опјело; Божа мајстора Томашевић (начинио мајстор Јово Јездић) 1783. године⁵. Ови споменици су још увијек сачувани.

Велику важност за историју манастира Требиње (Тврдош) има натпис архимандрита Георгија Паликуће чијим нас је објављивањем задужио г. Манђерало⁶.

Завршници XVIII вијека припадају натписи старца Обрена (Р) адића из 1790. и старице Марте из 1798. године⁷.

Petar Balov.⁴ This monument of the Livno Serbs directly testifies to their presence in this region, about which the mentions of Orthodox clergy in the following century bear indirect witness.

In this cemetery, there was previously a larger number of stone crosses erected as burial monuments during the 18th century. Mandžeralo published the inscription of Sava Bužanin from 1752 (currently the oldest preserved monument in the graveyard) and that of Luka Mačić from Mostar (made by the mason Bogić) from 1755. Furthermore, he published those of Marko Ždero (made by the mason Staniša) from 1770; Pole (Poleksija) from 1775; Janko, the son of Nika, from 1783, who died in the home of Rade Novaković, who erected the cross for him and brought a priest to perform the funeral service; and Božo, the mason Tomašević (made by the mason Jovo Jezdić) from the year 1783.⁵

Of great importance for the history of the Trebinje (Tvrdoš) Monastery is the inscription of Archimandrite Georgije Palikuća, whose publication we owe to Mandžeralo.⁶

The inscriptions of Elder Obren (R) adić from 1790 and the elderly woman Marta from 1798 belong to the final decade of the 18th century.⁷

4 Mandžeralo, „Grobље u Zastinju kod Livna“, 144.

5 Mandžeralo, „Grobље u Zastinju kod Livna“, 145-146.

6 Mandžeralo, „Grobље u Zastinju kod Livna“, 146.

7 Mandžeralo, „Grobље u Zastinju kod Livna“, 147, 149.

4 Mandžeralo, „Grobље u Zastinju“, p.144.

5 Mandžeralo, „Grobље u Zastinju“, p.145-146.

6 Mandžeralo, „Grobље u Zastinju“, p.146.

7 Mandžeralo, „Grobље u Zastinju“, p.147, p.149.

РАПОВИНЕ

Данашње село Раповине смјештено је на изласку из Ливна у правцу Сплита. Под данашњим именом спомиње га католички бискуп фра Аугустин Милетић у свом попису католичког становништва и жупа 1813. године, заједно са сусједним Жабљаком. Милетић наводи да у Раповинама, осим католика, живе и православци и муслимани.¹

О дугом постојању и важности овог мјеста у историји Ливањског краја свједочанство налазимо прије свега на данашњем католичком гробљу у Раповинама. Археолошка истраживања вршена на локалитету некадашње цркве Св. Петра у оквиру гробља, у периоду од 2010. до 2013. године, потврдила су постојање предроманичке цркве на овом мјесту. Једнобродна предроманичка црква саграђена је, претпоставља се, крајем 9. вијека. Археолошка истраживања су утврдила да је била окренута у смјеру исток-запад са полукружном апсидом на источној страни. Од посебне су вриједности откривени остаци камене олтарске преграде, а једна греда са ове преграде, пронађена 1885. године, носи следећи латински натпис о посвети цркве: FERRE DIGNATVS EST AT HONORE(m) BEATI PETRI AP(osto)LI P(ro) REMEDIO ANIME

1 Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja*, 399-400.

RAPOVINE

The present-day village of Rapovine is located on the outskirts of Livno in the direction of the road towards Split. Under its current name it is mentioned by the Catholic bishop Fra Augustin Miletić in his 1813 census of the Catholic population and parishes, together with the neighbouring village of Žabljak. Miletić states that in Rapovine, in addition to Catholics, there also live Orthodox Christians and Muslims.¹

Testimony to the long existence and importance of this place in the history of the Livno region is found primarily in the present-day Catholic cemetery in Rapovine. Archaeological excavations carried out at the site of the former Church of St. Peter within the cemetery between 2010 and 2013 confirmed the existence of a pre-Romanesque church at this location. The single-nave pre-Romanesque church is believed to have been built at the end of the 9th century. Archaeological research established that it was oriented east-west, with a semi-circular apse on the eastern side. Of particular value are the remains of a stone altar screen that were uncovered, with one beam from this screen, discovered in 1885, bearing the following Latin inscription dedicating the church: FERRE DIGNATVS EST AT HONORE(m) BEATI PETRI AP(osto)LI P(ro) REMEDIO ANI-

1 Tomislav Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja u 18. i 19. stoljeću*, (Livno: Matica Hrvatska, 2003), p.399-400.

SVE.² Име ктитора оригиналне цркве није познато. Археолошка истраживања су открила да је црква прошла кроз више фаза реконструкције, укључујући и крајем 15. вијека, када се претпоставља да је претрпјела оштећења током турских освајања, која су проузроковала обнову. Турски дефтери свједоче да је црква била у функцији током 16. и 17. вијека, а све до краја 17. вијека поред цркве се одржавао сајам више пута током године. Након још једне обнове у првој половини 17. вијека, црква је, по свему судећи, порушена и запустјела у периоду између 1686. и 1689. услјед разарајућих упада крајишких чета Стојана Јанковића. Њихови сукоби са Турцима крајем 17. вијека на подручју Ливна и Дувна довели су не само до великих разарања, већ и до миграција становништва ових крајева ка Далмацији.³

Око саме цркве налазе се споменици из касног средњег вијека, а преко њих, у више слојева, гробови и споменици подизани све до данашњег времена. Посебно су занимљива два врло стара и архаична надгробна крста, највјероватније из раног османског пе-

*ME SVE.*² The name of the founder of the original church is unknown. Archaeological research revealed that the church underwent several phases of reconstruction, including at the end of the 15th century, when it is presumed to have been damaged during the Turkish conquests, which necessitated repairs. Ottoman tax registers indicate that the church remained in use during the 16th and 17th centuries, and until the end of the 17th century a fair was held several times a year next to the church. After another renovation in the first half of the 17th century, it appears that the church was finally destroyed and abandoned between 1686 and 1689 as a result of the devastating raids carried out by the Venetian irregulars under the command of Stojan Janković, a Dalmatian Serb. The fighting between Stojan Janković and his frontiersmen with the Turks at the end of the 17th century in the Livno and Duvno regions led not only to major destruction but also to migrations of the population of these areas toward Dalmatia.³

Around the church itself there are monuments from the late Middle Ages, and over them, in several layers, graves and monuments extending up to the present day. Particularly inter-

2 Ову греду са посветом из цркве Св. Петра у Раповинама пронашао је 1885. године фра Анте Брешић у конструкцији једног знатно новијег гроба на овом гробљу. Грета са натписом се чува у Земаљском музеју БиХ у Сарајеву.

3 Marija Marić Baković, Stipo Manderalo, *Rapovine: Groblje i crkva sv. Petra u Rapovinama*, (Livno: Franjevački muzej i galerija Gorica, 2023), 11-85.

2 This beam with the dedication from the Church of St. Peter in Rapovine was found in 1885 by Fra Ante Brešić in the structure of a much more recent grave in this cemetery. The beam with the inscription is kept in the National Museum [Zemaljski muzej] of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo.

3 Marija Marić Baković, Stipo Manderalo, *Rapovine: Groblje i crkva sv. Petra u Rapovinama*, (Livno: Franjevački muzej i galerija Gorica, 2023), p.11-85.

риода. На једном је рељефно исклесана сјекира, док се на другом налази рељефно исклесана фигура човјека који у десној руци држи сјекиру.⁴ Као што су археолошка ископавања открила мноштво римских камених споменика који су донијети са других локалитета и уграђени у зидове оригиналне цркве Св. Петра, тако су и остаци ове цркве и околних средњовјековних гробова разграђивани и уграђивани у новије надгробне споменике, који су у 19. вијеку заузели и рушевине саме цркве. У конструкцији једног таквог гроба, подигнутог највјероватније 1822. године на темељима цркве, пронађена је и поломљена средњовјековна ћирилична плоча, на којој је уклесано да ту лежи „доб(ри)... (Ра)дован...”.⁵

Аустроугарски попис из 1895. године наводи Раповине као један од заселака Жабљака, села у коме је живјело 449 католичких становника, 72 православца и 62 муслимана.⁶ На попису из 1991. године, у Раповинама је живјело 309 Хрвата и 5 Муслимана.

Док су се католици из Раповина, околних села али и града Ливна сахрањивали на католичком гробљу у овом селу, православни становници Жабљака и Раповина су се сахрањивали на православном

esting are two very old and archaic tomb crosses, most likely dating from the early Ottoman period. One has a relief-carved axe, while the other bears a relief-carved figure of a man holding an axe in his right hand.⁴ Just as archaeological excavations uncovered numerous Roman stone monuments that had been brought from other locations and incorporated into the walls of the original Church of St. Peter, so too were the remains of this church and the medieval graves around it dismantled and built into newer surrounding tombstones, which by the 19th century had occupied even the ruins of the church itself. In the construction of one such grave, built (most likely in 1822) on the foundations of the church, a broken medieval Cyrillic slab was found, bearing an inscription stating that “the good... (Ra)dovan...” lies there.⁵

The Austro-Hungarian census of 1895 lists Rapovine as one of the hamlets within the village of Žabljak, a village in which 449 Catholic inhabitants, 72 Orthodox, and 62 Muslims lived.⁶ In the 1991 census, 309 Croats and 5 Muslims lived in Rapovine.

While the Catholics of Rapovine, the surrounding villages, and the town of Livno are buried in the Catholic cemetery in this village, the Orthodox inhabitants of Žabljak and Rapovine are buried in the Orthodox cemetery in

4 Marić Baković, Manderalo, *Rapovine*, 97-99.

5 Marić Baković, Manderalo, *Rapovine*, 93-95.

6 Главни резултати пописа житељства 1895., 458-459.

4 Marić Baković, Manderalo, *Rapovine*, p.97-99.

5 Marić Baković, Manderalo, *Rapovine*, p.93-95.

6 *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895.*, (Sarajevo: Zemaljska Vlada za Bosnu i Hercegovinu, 1896), p.458-459.

гробљу у Губеру.

Српски род (икавци) у Раповинама су: **Арнаути** (дошли из Губера, славе Никољдан).

Хрватски родови у Раповинама су: **Баковићи** (из околине Сиња); **Брале** (из Дицма код Сиња); **Ерцези** (старином из Херцеговине); **Креше** (некада Дриновац, из Дриновца код Љубушког); **Ловрићи** (из околине Сиња); **Маринчићи** (дошли из Доброг); **Чондрићи** (са Свиба у Далмацији); **Џаје** (из Аржана у Далмацији, преко Лиштана); **Шарићи** (из Тијарице у Далмацији).

Бошњачки род у Раповинама су: **Хоџићи** (непознато поријекло).⁷

neighbouring Guber.

The only **Serb** family group (Ikavian speakers) in Rapovine are: **Arnaut** (came from Guber, celebrate St. Nicholas as their patron saint).

The **Croat** family groups in Rapovine are: **Baković** (from the area of Sinj in Dalmatia); **Bralo** (from Dicmo near Sinj, Dalmatia); **Erceg** (originally from Herzegovina); **Krešo** (formerly Drinovac, from Drinovac near Ljubuški, Herzegovina); **Lovrić** (from the area of Sinj, Dalmatia); **Marinčić** (came from Dobro); **Čondrić** (from Svib in Dalmatia); **Džaja** (from Aržano in Dalmatia, via Lištani); **Šarić** (from Tijarice in Dalmatia).

The only **Bosniak** family group in Rapovine are: **Hodžić** (unknown origin).⁷

⁷ Mario Petrić, „Poriijeklo stanovništva”, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja, sveska XV-XVI, Etnološka i folkloristička ispitivanja u Livanjskom polju*, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1961), 60-61.

⁷ Mario Petrić, „Poriijeklo stanovništva”, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja, sveska XV-XVI, Etnološka i folkloristička ispitivanja u Livanjskom polju*, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1961), p.60-61.

"ДОБРИ РАДОВАН"

"THE GOOD RADOVAN"

СЕ ЛЕЖИ ДОБ...
ДОВАНЬ ПЕ...
КОН ЗНДА С(Н ЦЕРКОВЬ)
НА ЧАСТЬ (СВЕТ)
ОМЪ П(ЕТРЪ)
ШЋЕНИ...

ОВДЕ ЛЕЖИ ДОБ(РИ) (РА)
ДОВАН ПЕ...
КОЈИ САЗИДА О(ВУ ЦРКВУ)
НА ЧАСТ (СВЕТ)
ОМУ П(ЕТРУ)...
ШЋЕНИ...⁸

Натпис је објавио уважени Стипо Манђерало⁹. Аутор је пружио палеографску анализу натписа и учинио дјелимичну реконструкцију текста у оквирима могућег,

HERE LIES GOO[D]... [RA]
DOVAN PE...
WHO BUILT TH[IS CHURCH]...
IN HONOUR [OF HO]...
LY P[ETER]...⁸

The inscription was published by the esteemed Stipo Mandžeralo.⁹ The author provided a palaeographic analysis of the inscription and made a partial reconstruction of the text within the bounds

⁸ Фотографија: Андрија Врдољак, уступио Стипо Манђерало.

⁹ Mandžeralo, Stipo, *Pismo za puk i gospodu: prilozi proučavanju bosančice, važnog i zanimljivog slavenskog pisma*, (Sarajevo-Zagreb: Buybook, 2015), 15 - 19.

⁸ Photograph: Andrija Vrdoljak, supplied by Stipo Mandžeralo.

⁹ Stipo Mandžeralo, *Pismo za puk i gospodu: prilozi proučavanju bosančice, važnog i zanimljivog slavenskog pisma*, (Sarajevo-Zagreb: Buybook, 2015), p.15-19.

с обзиром на то да велики дјелови плоче недостају, док овдје доносимо још једну, могућу, реконструкцију текста. Дакако, прва ријеч, која је сачувана само по првом свом слову - Д, може гласити: добри, а може означавати и неку титулу или звање. Име Радован је извјесно. Радован је зидао неку грађевину која може бити црква или гроб, како се катакада назначује у натписима средњег вијека. Али, с обзиром на то да натпис није усјечен на стећку, овдје је вјероватно ријеч о ктиторском натпису.

Овдје бисмо се ограничили на осврт на општи аспект овог изразито уредног (добро организованог у простору) ћириличног натписа и скренули пажњу на упадљиву сличност са натписом свештеника са почетка XIV вијека из Кијеваца у Босни, који је јасно датиран. Дакако, та чињеница не може бити основ да овај писани споменик опредјелимо том вијеку. Међутим, обликом слова (В, Д, У, Ћ) овај натпис заиста може припадати XIV вијеку.

of the possible, given that large portions of the slab are missing, while here we provide another possible reconstruction of the text. Naturally, the first word, preserved only by its first letter *D*, could read *dobri* (good), but it could also indicate some title or rank. The name Radovan is certain. Radovan built some structure, which could be a church or a grave, as is occasionally indicated in medieval inscriptions. However, since the inscription is not carved on a *stećak*, it is probably an endower's inscription in this case.

Here we would limit ourselves to a view of the general aspect of this particularly neat (well-organized in space) Cyrillic inscription and draw attention to its striking similarity with the inscription of a priest from the early 14th century in Kijevci, Bosnia, which is clearly dated. Of course, this fact alone cannot be the reason to assign this written monument to that century. However, based on the shape of the letters (*V, D, U, Ć*), this inscription could indeed belong to the 14th century.

ГУБЕР

Мада данас дјелују као једно насеље, село Губер се дијели на Велики Губер – који је ближи Ливну и смјештен у пољу са десне стране пута који води из Ливна ка Сплиту – и Мали Губер – од моста на Стурби до бријега и смјештен са десне стране пута кад се иде из Ливна. На простору овог села нема евидентираних илирских градина, римских налаза нити средњовјековних некропола. Међутим, мало је вјероватно да овако плодно и богато земљиште које обилује водом у једном сувом крашком пољу није било континуирано насељено. Могуће је да је цијели овај крај некада гравитирао ка много старијем насељу у Раповинама.

Под данашњим именом, село Губер налазимо у *Опширном попису Клишког санџака из 1550. године*, гдје се као друго име наводи и *Баштина Галоп*, са 6 хришћанских кућа.¹

У свом попису католичког становништва из 1813. године, бискуп фра Аугустин Милетић биљежи Губер као самостално насеље у коме живе православни, муслимани и католици.² Шематизам Митрополије дабро-босанске за 1882. годину наводи да је у селу био 31 право-

GUBER

Although today they appear as a single settlement, the village is divided into Veliki Guber - closer to Livno, in the field on the right side of the road leading from Livno toward Split - and Mali Guber, which stretches from the bridge over the Sturba to the hill, also on the right side of the road when coming from Livno. Within the area of this village, no Illyrian hillforts (*gradine*), Roman artefacts, or medieval necropolises have been recorded. However, it is unlikely that such fertile and rich land, abundant in water within an otherwise dry karst field, was not continuously inhabited. It is possible that this entire area once gravitated toward the much older settlement in Rapovine.

Under its present name, the village appears in the detailed tax census of the Sanjak of Klis from the year 1550, where it is also listed with an alternative name - Baština Galop, having 6 Christian households.¹

In his 1813 census of the Catholic population, Bishop Fra Augustin Miletić records Guber as an independent settlement inhabited by Orthodox Christians, Muslims, and Catholics.² The *Schematism of the Metropolitanate of Dabar-Bosna of 1882* states that the village had 31 Orthodox households

1 Fehim Dž. Spaho, Ahmed S. Aličić, Behija Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, (Sarajevo: Orijentalni institut, 2007), 66.
2 Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja*, 400.

1 Fehim Dž. Spaho, Ahmed S. Aličić, Behija Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, (Sarajevo: Orijentalni institut, 2007), p.66.
2 Perković, *Stanovništvo livanjskog polja*, p.400.

славни дом са 221 душом.³ Аустро-угарски попис из 1895. године већ раздваја Губер на Мали и Велики. У Малом Губеру пописано је 210 становника – 114 муслимана, 10 православца и 86 католика – док је у Великом Губеру (са засеоцима *Кошариште* и *Пирагића Долац*) пописано 487 становника – 73 муслимана, 226 православца и 188 католика.⁴ На попису из 1991. године, у Малом Губеру је живјело 530 становника, међу њима 249 Хрвата, 239 Муслимана, 36 Срба, 5 Југословена и један из редова осталих. У Великом Губеру било је 867 становника, од чега 382 Срба, 316 Хрвата, 145 Муслимана, 11 Југословена и 13 осталих.

Православно гробље у Губеру се налази преко пута муслиманског, на узвишењу с лијеве стране главног пута кад се иде из Ливна. У селу постоје и два старија муслиманска гробља, а католици се сахрањују на гробљу у сусједним Раповинама.

Српски родови (икавци) у Великом Губеру су: **Арнаути** (славе Св. Николу; Петрић наводи да су се прије презивали Михаљица, да су дошли из Чапразлија, гдје су стигли из Косора код Врлике; међутим, Бачко наводи да у Косорама постоји род Арнаута док Михаљице не постоје, те се Петрићев навод

with 221 souls³. The Austro-Hungarian census of 1895 already distinguishes between Mali and Veliki Guber. Thus, Mali Guber had 210 inhabitants - 114 Muslims, 10 Orthodox Christians, and 86 Catholics - while Veliki Guber (including the hamlets of Košarište and Piragića Dolac) had 487 inhabitants - 73 Muslims, 226 Orthodox Christians and 188 Catholics.⁴ According to the 1991 census, Mali Guber had 530 residents, including 249 Croats, 239 Muslims, 36 Serbs, 5 Yugoslavs, and one person classified as 'other'. Veliki Guber had 867 residents, of whom 382 were Serbs, 316 Croats, 145 Muslims, 11 Yugoslavs, and 13 others.

The Orthodox cemetery in Guber is located across from the Muslim one, on an elevation to the left of the main road when coming from Livno. There are also two older Muslim cemeteries in the village. Catholics are buried in the cemetery in neighbouring Rapovine.

The **Serb** family groups (Ikavian speakers) in **Veliki Guber** are: **Arnaut** (celebrate St. Nicholas as their patron saint; Petrić states that their former surname was Mihaljica and that they migrated from Čaprazlije, having previously arrived there from Kosori near Vrlika; however, Bačko notes that there is a family named Arnaut in Kosori, while the surname Mihaljica does not exist there, so Petrić's

3 Ђорђе Николајевић, *Шематизам Православне Митрополије и Архидијецезе Дабро-босанске за годину 1882*, (Сарајево: Митрополија дабро-босанска, 1882), 37.

4 *Главни резултати пописа житељства 1895.*, 452-453.

3 Đorđe Nikolajević, *Šematizam Pravoslavne Mitropolije i Arhidijeceze Dabro-Bosanske za godinu 1882*, (Sarajevo: Mitropolija dabro-bosanska, 1882), p.37.

4 *Glavni rezultati popisa žiteljstva 1895.*, p.452-453.

мора узети са резервом⁵); **Бајило** (дио рода Бајило је из Тијарица код Имотског дошао у Губер и Малован на Купресу); **Врућинићи** (дошли на женино имање); **Дувњаци** (дошли са Купреса „на женинство” код Арнаута, славе Ђурђевдан); **Ждере** (Петрић наводи, на различитим мјестима, да су Ждере дошле из Далмације у Рујане, одакле су се даље селили у Срђевиће, па у Смричане, па у Губер, славе Св. Јована); **Илукићи** (поријеклом из Босне, уговорници код Радета, славе Св. Стефана); **Козомаре** (дошли из Богдаша половином 19. вијека); **Јанковићи** (дошли из Јајца, немају везе са Јанковићима из Грбореза); **Лаганини** (славе Св. Николу, некада Милисав, из Еминова Села код Дувна а Петрић биљежи да су некада живјели и у Држанлијама); **Наерловићи** (из Дицма код Сиња, славе Св. Јована); **Никићи** (дошли на женино код Радета, славе Ђурђевдан); **Пажини** (у Пирагића Доцу, старином из Црне Горе, славе Ђурђевдан); **Покрајци** (из Прова, старином из Промине код Дрниша, славе Св. Николу); **Раце** (из околине Задра, славе Св. Јована); **Радете** (предање каже да су старином из Црне Горе, славе Св. Стефана); **Сп реме** (дошли из Копића код Гламоча, старином из Херцеговине, славе Св. Стефана); **Трише** (најстарији род у Губеру према Петрићу, непознато поријекло, славе

claim should be taken with caution); **Bajilo** (one branch of the Bajilo family migrated from Tijarice near Imotski to Guber and to Malovan in Kupres); **Cvetković** (one married into the Pažin family in Piragića Dolac; originally from Pukovac near Niš; formerly Dinić; celebrate St. George, the Pažin family's slava); **Ćebedžija** (came from Herzegovina as tenant-settlers with Milica Naerlović; celebrate St. John); **Duvnjak** (migrated from Kupres, married into the Arnaut family; celebrate St. George – Đurđevdan); **Ilukić** (migrated from Bosnia, tenants with the Radeta family; celebrate St. Stephen); **Janković** (migrated from Jajce; unrelated to the Janković family from Grborezi); **Kozomara** (migrated from Bogdaši mid-19th century); **Laganin** (celebrate St. Nicholas; formerly Milisav; from Eminovo Selo near Duvno, Petrić records that they also once lived in Džanlije); **Naerlović** (from Dicmo near Sinj, Dalmatia; celebrate St. John); **Nikić** (married into the Radeta family; celebrate St. George); **Pažin** (in Piragića Dolac; originally from Montenegro; celebrate St. George); **Pokrajac** (migrated from Provo, originally from Promina near Drniš; celebrate St. Nicholas); **Raco** (from the Zadar area; celebrate St. John); **Radeta** (tradition says they originate from Montenegro; celebrate St. Stephen); **Spremo** (migrated from Kopic near Glamoč, originally from Herzegovina; celebrate St. Stephen); **Triša** (according to Petrić, the oldest family in Guber; origin unknown; cel-

5 Александар Бачко, *Породице Далматинских Срба*, (Београд: УГ Српски деспот, 2008), 36.

Св. Јована); **Ђебеџије** (дошли из Херцеговине као уговорници код Милице Наерловић, славе Св. Јована); **Цветковићи** (један се оженио од Пажина из Пирагића доца, поријеклом из Пуковца код Ниша, некада Динић, славе Ђурђевдан, славу Пажина).

Српски родови (икавци) у Малом Губеру су: **Покрајци** (из Прова, старином из Промине код Дрниша, славе Св. Николу).

На православном гробљу у Губеру сахрањују се и православни Срби из **Жабљака**: **Арнаути** (дошли из Губера, славе Св. Николу); **Бобушићи** (непознато поријекло); **Бошњаци** (дошли из Присоја, славе Аранђеловдан); **Вулете** (непознато поријекло); **Ловрен** (непознато поријекло); **Марићи** (дошли из Доњег Малована на Купресу, славе Ђурђевдан); **Митранићи** (непознато поријекло, славе Ђурђевдан); **Ненадићи** (из Гламоча, славе Св. Николу) и **Раповина**: **Арнаути** – (дошли из Губера, славе Св. Николу).

Хрватски родови у Великом Губеру су: **Баковићи** (из Бајагића код Сиња); **Бараћи** (дошли из Раповина, поријеклом из Главица код Сиња); **Брале** (са Свиба у Далмацији); **Долићи** (из Жировића, у Ливањском пољу прије 1741. год.⁶); **Караџе** (са Цисте у Далмацији);

6 Док је Петрић родове евидентирале у попису бискупа Драгићевића 1741. године третирао као старосједиоце, овдје за такве родове наводимо само да су били присутни прије 1741. године. За ширу расправу видјети поглавље 2 (дио о миграцијама).

еbrate St. John); **Vrućinić** (migrated to Guber through marriage); **Ždero** (Petrić notes, in different places, that the Ždero family group came from Dalmatia to Rujani, from where they later migrated to Srđevići, then to Smričani, and finally to Guber; celebrate St. John).

The **Serb** family groups (Ikavian speakers) in **Mali Guber** are: **Pokrajac** (from Provo, originally from Promina near Drniš; celebrate St. Nicholas).

The Orthodox cemetery in Guber was also the final resting place for Serb family groups from **Žabljak**: **Arnaut** (migrated to Žabljak from Guber; celebrate St. Nicholas); **Bobušić** (origin unknown); **Bošnjak** (migrated from Prisoje; celebrate Holy Archangel Michael – Arandjelovdan); **Lovren** (origin unknown); **Marić** (came from Donji Malovan, Kupres; celebrate St. George); **Mitranić** (origin unknown; celebrate St. George); **Nenadić** (from Glamoč; celebrate St. Nicholas); **Vuleta** (origin unknown) and from **Rapovine**: **Arnaut** (migrated from Guber; celebrate St. Nicholas).

The **Croat** family groups in **Veliki Guber** are: **Baković** (from Bajagić near Sinj, Dalmatia); **Barac** (migrated from Rapovine, originally from Glavice near Sinj); **Bralo** (from Svib in Dalmatia); **Čeko** (origin unknown); **Čondrić** (from Svib in Dalmatia); **Dolić** (from Žirović, in the Livno field before 1741⁵); **Džepina** (origin

5 While Petrić treated family groups listed in Bishop Dragičević's 1741. survey of the Catholic population as 'autochthonous' or 'native' to the Livno Field, we have opted to simply note that they were present here before 1741. See

Милановићи (некада Бота, из Тижарица у Далмацији); **Мостарци** (из околине Мостара); **Ојвани** (дошли из Срђевића); **Петре** (дошли из Смричана); **Станићи** (некада Блажевић); **Чеке** (непознато поријекло); **Чондрићи** (са Свиба у Далмацији); **Цепине** (непознато поријекло); **Шошићи** (из Аржана у Далмацији).

Хрватски родови у Малом Губеру су: **Дероња** (присутни у Ливанском пољу прије 1741. год.); **Долићи** (види В. Губер); **Дриновци** (из Дриноваца код Љубушког); **Иштук** (дошао на жениство код Маркова, поријеклом из Далмације); **Јукићи** (из Бителића код Сиња); **Маркови** (непознато поријекло); **Поповићи** (непознато поријекло); **Станићи** (некада Блажевић); **Ђупе** (некада Дишљен, непознато поријекло).

Бошњачки родови у Великом Губеру су: **Билкићи** (некада Шабановићи); **Диздари** (у Пирагића доцу, дошли из Грбореза); **Јахјафендићи** (у Пирагића доцу, дошли из Застина); **Јандрићи** (непознато поријекло); **Ситнићи** (некада Шехићи, из Д. Рујана).

Бошњачки родови у Малом Губеру су: **Буркићи** (непознато поријекло); **Велагићи** (дошли из Голињева); **Зијадићи** (непознато поријекло); **Зрне** (непознато поријекло); **Милаци** (из Луснића); **Шехићи** (непознато поријекло).⁷

unknown); **Karadža** (from Cista in Dalmatia); **Milanović** (formerly Bota, from Tijarice in Dalmatia); **Mostarac** (from the area around Mostar); **Ojvan** (migrated from Srđevići); **Petro** (migrated from Smričani); **Stanić** (formerly Blažević); **Šošić** (from Aržano in Dalmatia).

The **Croat** family groups in **Mali Guber** are: **Ćupo** (formerly Dišljen, origin unknown); **Deronja** (present in the Livno Field before 1741); **Dolić** (see Veliki Guber); **Drinovac** (from Drinovci near Ljubuški); **Ištuk** (migrated through marriage to the Markov family, originally from Dalmatia); **Jukić** (from Bitelić near Sinj); **Markov** (origin unknown); **Popović** (origin unknown); **Stanić** (formerly Blažević);.

The **Bosniak** family groups in **Veliki Guber** are: **Bilkić** (formerly Šabanović); **Dizdar** (in Piragića Dolac, came from Grborez); **Jahjafendić** (in Piragića Dolac, came from Zastinje); **Jandrić** (origin unknown); **Sitnić** (formerly Šehić, from Donji Rujani).

The **Bosniak** family groups in **Mali Guber** are: **Burkić** (origin unknown); **Milak** (from Lusnić); **Šehići** (origin unknown); **Velagić** (migrated from Golinjevo); **Zijadić** (origin unknown); **Zrno** (origin unknown).⁶

7 Petrić, „Porijeklo stanovništva”, 61-62.

Chapter 2, section on migrations.

6 Petrić, „Porijeklo stanovništva”, p.61-62.

Овдје почива слуга Божји Митар Рацо. Вјечна њему радост и блажени покој. И његов унук, Танасин син Илија. Вјечит(а) им радост и блажени покој. И престаи се године 1831. И то му метну крст син Илија. Бог помилово. Године 1850, априла 13. Годи (згоди) се један дан Воскресеније и Ђурђев дан.

ЗДЕ ПОУИВАЕТЬ РАБ БОЖИ
МИТАРЪ РАЦО ВЪЧНА
ЕМУ РАДОСТЬ И БЛАЖ
ЕНІ ПОК(О)Н І НЕГОВЪ
УНУКЪ ТАНАСИНЪ СИНЪ ІА
ИІА ВЪИТ(А) ІМУ РАДОСТ
И БЛАЖЕНІ ПОКОІ І ПРЕСТАВІ
СЕ ГОДИНЕ 1831 І ТО
МУ МЕТИХЪ КРАСТЬ СІНЪ
І ІІА БОГЪ ПОМІЛОВО
ГОДИНЕ 18500 АПРІЛА
130 ГОДІ СЕ ЕДАНЪ ДЕНЪ
ВОСКРЕСЕНІЕ І ЂУРГЕВЪ
ДАНЪ.

Here rests the servant of God Mitar Racó. Eternal joy to him and blessed repose. And his grandson, Ilija, son of Tanasije. Eternal joy and blessed repose to them. And he presented himself in the year 1831. And his son Ilija erected this cross for him. God have mercy. In the year 1850, on April 13 it so happened on the same day were Easter and St. George's Day.

ИНЦЈ

J[esus] [the] N[azarean] E[mperor] [of
the] J[udeans]

ОВДЕ ПОЧИВА ТИЈЕЛО МИЛЕВА
СУПРУГА ТОМЕ ЖДЕРЕ.

HERE LIES THE BODY OF MILEVA
WIFE OF TOMO ŽDERO

на: 1833

ЗДѢ: ПОКЇВАЕТЪ: РАБА
БОЖІА САВА ВЪѢЧАА
І ВРЖЕ ОІ БРАТЪ КРСЪ
ДАО ДИТАРЪ ВѢЧНА
РАДОСТЪ А БЛАЖЕНІ
ПОКОІ.

1833

Овдје почива слуга Божја Сава
Вујача. И врже јој брат крст: Дајо
Митар. Вјечна радост, а блажени
покој.

1833

Here lies the servant of God Sava Vu-
jača. And her brother erected a cross:
Dajo Mitar. Eternal joy and blessed
repose.

Љ

ЗДЕ ПОЧИВАТЪ
РАБА БОЖНА ІЉ.
КА РАДЕТН:НА ВЕ
ЧНА ЇОН РАДОСТЪ
А БЛАЖЕНИ ПОКОН Н
ОГРАД(Н) СЕ НА ІЉ30

(1)800

Овдје почива слуга Божија Јока Радетина. Вјечна јој радост, а блаже-ни покој. И огради се на 1830.

У Босни и Херцеговини нису че-сти натписи који хране ознаке го-дина исписиване комбиновањем система бројева старог писма и арапских бројева, али се срећу. Тако, на примјер, у гробљу села Миољаче и Лазарићи у Гацку. Ов-дје виђамо такав случај.

(1)800

Here rests the servant of God Joka of Radeta. Eternal joy to her, and blessed repose. And it was enclosed in 1830.

In Bosnia and Herzegovina, inscrip-tions that record dates using a combi-nation of the old script's system of us-ing letters as numbers and Arabic nu-merals are not common, but they do occur. For example, in the cemeteries of the villages Mioljače and Lazarići in Gacko. Here we see such a case.

Споменик Ила сина покојног
Луке Коњика и мајке Саве.

Стоји година престављења:
18:8:78.

Monument of Ila, son of the de-
ceased Luka Konjik and his mother
Sava.

The year in which he dies is given
as 18:8:78.

ГРБОРЕЗИ И КОМОРАНИ

Смјештена једно близу другог, села Грборези и Коморани испреплетена су на бар један необичан начин. Док су се православци из Грбореза сахрањивали у *Јанковом*, односно *Јанковића* гробљу у Коморанима, муслимани из Коморана сахрањивани су на гробљу у сусједним Грборезима. Ту се налази и старо, напуштено католичко *Петрино гробље*. Оно што сва три гробља имају заједничко је да се налазе у простору између два села, што упућује на могућност да су Коморани и Грборези некада били једно насеље са засеоцима. У новије вријеме, католичко становништво има своја гробља у оба села.

Велика средњовјековна некропола стећака, око километар и по западно од данашњих Грбореза, свједочи да је на овом простору постојало насеље и у средњем вијеку, а туда је пролазио и важан пут који је у то вријеме повезивао Ливно и Сплит. Ова некропола је и једна од ријетких у Ливањском пољу на којој су извршена детаљна археолошка ископавања на цијелом простору гробља предвођена Шефиком Бешлагићем и Ђуром Баслером. Ископавања су утврдила да су сахране на овом простору вршене од 10. до 15. вијека, тј. све до османских освајања. У 265 лоцираних гробова, сахрањено је 355 особа; 102 гроба (38%) чине прости укупи у земљу, код 26 укупа (10%)

GRBOREZI AND KOMORANI

Located close to each other, the villages of Grborezi and Komorani are intertwined in at least one unusual way. While the Orthodox residents of Grborezi are buried in the cemetery known as '*Jankovo groblje*' or '*Jankovića groblje*' in Komorani, the Muslims from Komorani are buried in the cemetery in neighbouring Grborezi. There is also the old, abandoned Catholic '*Petrino groblje*' cemetery. What all three cemeteries have in common is that they are located in the area *between* the two villages, which suggests that Komorani and Grborezi may once have been a single settlement with outlying hamlets. In more recent times, the Catholic population has its own cemeteries in both villages.

A large medieval necropolis of *stećci*, about a kilometre and a half west of present-day Grborezi, clearly indicates that a settlement existed in this area in the Middle Ages. An important road that at the time connected Livno and Split also passed through here. This necropolis is one of the few in the Livno Plain where detailed archaeological excavations of the entire cemetery were carried out, led by Šefik Bešliagić and Đuro Basler. The excavations established that burials in this area took place from the 10th to the 15th century, that is, up until the Ottoman conquests. In 265 located graves, 355 deceased persons were buried; 102 graves (38%) are simple

коришћено је дрво, док је код 138 гробова (52%) коришћен камен – као ограда, плоча или стећак (пронађено је 86 стећака). Ни на једном стећку или плочи у Грборезима нису нађени натписи нити рељефни украси, што није неуобичајено када су у питању средњовјековни стећци у Ливањском пољу. Бешлагич ипак сматра да „није могуће замислити равна гробља на редове без икаквих надземних ознака као оријентације за укопаванја која се даље настављају”, претпостављајући да су морала постојати спољна обиљежја – можда од дрвета – јер без тога не би било могуће вршити посјете гробљу. Ипак, у 73 гроба је пронађено 146 различитих предмета – међу њима једна дијадема (чест предмет код Руса, али риједак код Јужних и Западних Словена), 57 наушница, 1 огрлица, те мањи број новчића, прстенова, и керамичких посуда.¹ Мање средњовјековне некрополе налазе се на *Пејрином гробљу* (7 стећака) и *Јанковом гробљу* (7 стећака).²

И Грборезе и Коморане под савременим именом налазимо у *Општинском попису Клишког санџака из 1550. године*.³ Преглед Митрополије Дабробосанске за 1887. годину наводи да су православни житељи

earth burials, 26 burials (10%) used wood, while 138 graves (52%) used stone - as an enclosure, slab, or *stećak* (86 *stećci* were found). No inscriptions or relief decorations were found on any *stećak* or slab in Grborezi, which is not unusual for medieval *stećci* in the Livno Plain. Bešlagić nevertheless believes that “it is impossible to imagine flat cemeteries arranged in rows without any above-ground markers as orientation for continued burials”, assuming that external markers must have existed - perhaps wooden ones - adding that without them, visits to the graves would not have been possible. In addition, 146 different objects were found in 73 graves - among them a diadem (a common object among the Russians, but rare among the South and West Slavs), 57 earrings, 1 necklace, and a smaller number of coins, rings, and ceramic vessels.¹ Smaller medieval necropolises are located at *Petrino groblje* (7 *stećci*) and *Jankovo groblje* (7 *stećci*).²

Both Grborezi and Komorani appear under their modern names in the detailed tax census (*defter*) of the Sanjak of Klis from the year 1550.³ The 1887 survey of the Metropolitanate of Dabar-Bosna states that the Orthodox inhabitants of Grborezi and Komorani belonged to the Livno (*Lijevno*) par-

1 Šefik Bešlagić, Đuro Basler, *Grborezi – Srednjovjekovna nekropola*, (Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture, 1964).

2 Anđelko Zelenika, „Stećci Livanjskog područja” u: *Livanjski kraj u povijesti*, ur. Boško Marijan, (Split-Livno: Muzej Hrvatskih arheoloških spomenika, 1994), 92.

3 Spaho, Aličić, Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka*, 66 и 150.

1 Šefik Bešlagić, Đuro Basler, *Grborezi – Srednjovjekovna nekropola*, (Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture, 1964).

2 Anđelko Zelenika, „Stećci livanjskog područja” *Livanjski kraj u povijesti*, ur. Boško Marijan, (Split-Livno: Muzej Hrvatskih arheoloških spomenika, 1994), p.92.

3 Spaho, Aličić, Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka*, p.66 and p.150.

Грбореза и Коморана припадали парохији Лијевањској.⁴ Аустроугарски попис из 1895. године наводи да је у Грборезима живјело 296 становника, међу њима 191 католик, 94 муслимана и 11 православца, док је у сусједним Коморанима живјело 172 становника – 88 муслимана, 72 католика и 12 православца.⁵ На попису из 1991. године, у Грборезима је живјело 860 становника - 553 Хрвата, 303 Муслимана, 2 Срба, 1 Југословен и један из редова осталих. У сусједним Коморанима било је 243 становника - 117 Хрвата, 107 Муслимана, 17 Срба и 2 Југословена.

Једини познати српски род у Грборезима су Јанковићи (икавци), који славе Св. Николу. Петрић наводи да су дошли из Далмације, а натписи на њиховим гробовима свједоче да су овдје били већ у 18. вијеку. Вриједи напоменути да је тумачењем два најстарија натписа на Јанковића гробљу утврђено да је један подигнут особи по имену Јанко Никшић, а да је други свом сину подигао отац Јанко Никша. Овај налаз указује на то да се овај род вјероватно некада презивао Никша, а да је садашње презиме

4 „Преглед протопрезвитеријата, парохија са бројем села, кућа и душа, српско-православног свештенства и описом храмова у Митрополији дабро-босанској у 1887. години”, *Дабро-босански источник за 1887. пренето у Милошернаут, Канонско подручје Епархије бихаћко-петровачке у времену Митрополија дабро-босанској Георгија Николаревића 1886-1896*, (Босански Петровац: Епархија бихаћко-петровачка, 2015), 78.

5 *Главни резултати пописа житељства 1895.*, 450-451.

ish.⁴ The Austro-Hungarian census of 1895 records that Grborezi had 296 inhabitants, among them 191 Catholics, 94 Muslims, and 11 Orthodox, while neighbouring Komorani had 172 inhabitants - 88 Muslims, 72 Catholics, and 12 Orthodox.⁵ In the 1991 census, Grborezi had 860 inhabitants, including 553 Croats, 303 Muslims, 2 Serbs, 1 Yugoslav, and one person classified as ‘other’. In neighbouring Komorani there were 243 inhabitants, of whom 117 were Croats, 107 Muslims, 17 Serbs, and 2 Yugoslavs.

The only known Serb family group in Grborezi are the Janković family (speakers of the Ikavian dialect), who celebrate St. Nicholas as their patron saint. Petrić states that they came from Dalmatia, and the inscriptions on their graves show that they were here as early as the 18th century. It is worth noting that by examining the two oldest inscriptions in the Janković cemetery, it was established that one was erected for a man named Janko Nikša, and that the other was erected by a father, the same Janko Nikša, for his son. This finding suggests that the family's surname was likely once Nikša, and that they later took on the new surname based on this Jan-

4 "Pregled protoprezviterijata, parohija sa brojem sela, kuća i duša, srpsko-pravoslavnog sveštenstva i opisom hramova u Mitropoliji dabro-bosanskoj u 1887. godini", *Dabro-bosanski istočnik za 1887, as reprinted in: Miloš Ernaut, Kanonsko područje Eparhije bihaćko-petrovačke u vremenu Mitropolita dabro-bosanskog Georgija Nikolajevića 1886-1896*, (Bosanski Petrovac: Eparhija bihaćko-petrovačka, 2015), p.78.

5 *Glavni rezultati popisa žiteljstva 1895.*, p.450-451.

настало по овом Јанку (одатле и топоним *Јанково ĩробље* који се некада појављује као *Јанковића ĩробље*). И Шематизам Митрополије Дабробосанске из 1882. године такође наводи род Никша у парохији Лијевањској, који је славили Св. Николу.⁶ Никше се не јављају ни гдје друго у Ливањском пољу, али је једна кућа ове породице постојала у Копићу у Гламочком пољу. Никшић наводи да су Никше из Копића најприје биле у Доцу и Подглавици, а да им је старије поријекло из Црне Горе – од Никшића - и да чувају предање да су дошли „уз Турке”.⁷ Породично предање Никша из Копића спомиње поријекло „*ог Цетињине*”, али и поријекло из Никшића.⁸

Српски родови (икавци) у **Коморанима** су: **Радићи** (дошли „на женинство” из Гламоча 1946. године код Ждера, славе Св. ап. Тому); **Ждере** (Петрић наводи, на различитим мјестима, да су Ждере дошле из Далмације у Рујане, одакле су се даље селили у Срђевиће, па у Смричане, па у Губер, а из Губера у Коморане).

Хрватски родови у **Грборезима** су: **Бадрови** (из Подградине, у Ливањском пољу прије 1741. год.); **Бараћи** (из Турјака код Сиња); **Болотини** (из Аржана у Далмацији); **Брале** (из Дицма код Сиња); **Вр-**

ко (hence the toponym ‘*Janko’s Cemetery*’, which sometimes appears as ‘*Janković’s Cemetery*’). The 1882 survey of the Metropolitanate of Dabar-Bosna also lists the Nikša family group as one of those present in the parish of Livno.⁶ The surname Nikša is not found anywhere else in the Livno Plain, but there was one household of this family in Kopic in the Glamoč Field. Nikić notes that the Nikša from Kopic previously lived in Dolac and Podglavica, and that their older origin is from Montenegro - specifically from the Nikšić area - and that they preserve an oral tradition that they came “*with the Turks*”.⁷ The oral family tradition of the Nikša family from Kopic mentions their origin as being “*from the Cetina*” in Dalmatia, as well as being from Nikšić.⁸

The **Serb** family groups (Ikavian dialect) in **Komorani** are: **Radić** (migrated from Glamoč through marriage to the Ždero family in 1946, celebrate the Holy Apostle Thomas as their family patron saint); **Ždero** (Petrić states, in different places, that the Ždero family group came from Dalmatia to Ružani, from where they migrated on to Srđevići, then to Smričani, then to Guber and from Guber to Komorani).

The **Croat** family groups in **Grborezi** are: **Badrov** (from Podgradina, in the Livno Plain before 1741); **Barać** (from Turjaci near Sinj, Dalmatia); **Bolotin**

6 Николајевић, *Шематизам* 1882, 189.

7 Dušan Nikić, *Glamoč: Naselja i stanovništvo*, (Sarajevo: Geografsko društvo Bosne i Hercegovine, 1989), 289.

8 Према казивању Милоша Никше из Београда.

6 Nikolajević, *Šematizam* 1882, p.189.

7 Dušan Nikić, *Glamoč: Naselja i stanovništvo*, (Sarajevo: Geografsko društvo Bosne i Hercegovine, 1989), p.289.

8 Based on the testimony of Miloš Nikša from Belgrade.

дољаци (из Отока код Сиња); **Вукадини** (из Срђевића, поријеклом из Дувна); **Дероње** (из М. Губера, у Ливањском пољу прије 1741. год.); **Долићи** (у Ливањском пољу прије 1741. год.); **Јукићи** (из Бителића код Сиња); **Копрчине** (из Граба код Сиња); **Котарци** (из Аржана у Далмацији); **Мамићи** (из Зидина, старином из Херцеговине); **Маркови** (из М. Губера, за даље поријекло не знају); **Матићи** (из Лисковаче, даљим поријеклом из Далмације); **Перковићи** (из Мијакова Поља); **Подруг** (из Дицма код Сиња); **Салапићи** (из Оргуза, старином из Клиса у Далмацији); **Судар** (некада Кокановић); **Сучићи** (дошли из Далмације, могуће да су старосједиоци у Ливањском пољу); **Тандара** (од Травника); **Теклићи** (дошли из Коморана, поријеклом из Далмације); **Ђурак** (некада Ђурковић, поријеклом од Дувна); **Чондрићи** (од Свиба у Далмацији).

Хрватски родови у **Коморанима** су: **Врдољаци** (поријеклом из Далмације); **Дриновци** (из Губера, старином из Дриноваца код Љубушког); **Жуљевићи** (из Отока код Сиња); **Перајице** (из Оргуза, поријеклом из Главица код Сиња); **Теклићи** (из Ђаића, поријеклом из Далмације); **Шишке** (из Студенаца у Далмацији).

Бошњачки родови у **Грборезима** су: **Велагићи** (из Голињева); **Камбери** (непознато поријекло); **Милаци** (из Луснића); **Мусићи** (из Кукавице на Купрешком пољу);

(from Aržano in Dalmatia); **Bralo** (from Dicmo near Sinj, Dalmatia); **Ćurak** (formerly Ćurković, from Duvno); **Čondrić** (from Svib in Dalmatia); **Deronja** (from Mali Guber, in the Livno Plain before 1741); **Dolić** (in the Livno Plain before 1741); **Jukić** (from Bitelić near Sinj, Dalmatia); **Koprčina** (from Grab near Sinj, Dalmatia); **Kotarac** (from Aržano in Dalmatia); **Mamić** (from Zidina, originally from Herzegovina); **Markov** (from Mali Guber, earlier origin unknown); **Matić** (from Liskovača, older origins in Dalmatia); **Perković** (from Mijakovo Polje); **Podrug** (from Dicmo near Sinj); **Salapić** (from Orguz, originally from Klis in Dalmatia); **Sudar** (formerly Kokanović); **Sučić** (came from Dalmatia, possibly indigenous to the Livno Plain originally); **Tandara** (from Travnik); **Teklić** (from Komorani, originally from Dalmatia); **Vrdoljak** (from Otok near Sinj); **Vukadin** (from Srđevići, originally from Duvno).

The **Croat** family groups in **Komorani** are: **Drinovac** (from Guber, originally from Drinovci near Ljubuški); **Perajica** (from Orguz, originally from Glavice near Sinj, Dalmatia); **Šiško** (from Studenci in Dalmatia); **Teklić** (from Ćaić, originally from Dalmatia); **Vrdoljak** (originally from Dalmatia); **Žuljević** (from Otok near Sinj, Dalmatia). The **Bosniak** family groups from **Grborezi** are: **Hodžić** (indigenous); **Kamber** (origin unknown); **Milak** (from Lusnić); **Musić** (from Kukavica near Kupres); **Omeragić** (from Pod-

Омерагићи (из Подхума); Хоџићи (старосједиоци).

Бошњачки родови у Коморанима су: Баљци (дошли давно из Бајагића код Сиња); Борићи (из Јабуге код Триља); Грахе (из Таића); Календери (из Ливна, наводе да су старином из Турске); Милаци (из Луснића); Муфтићи (из Забришћа); Нумбеговићи (из Подхума); Шехићи (из В. Губера).⁹

hum); Velagić (from Golinjevo).

The Bosniak families in Komorani are: Baljak (long ago arrived from Bajagić near Sinj, Dalmatia); Borić (from Jabuka near Trilj, Dalmatia); Graho (from Ćaić); Kalender (from Livno, believe their older origin is from Turkey); Milak (from Lusnić); Muftić (from Zabrišće); Numbegović (from Podhum); Šehić (from Veliki Guber).⁹

Доста велики надгробни крст међу старијим споменицима. Поред њега лежи надгробна плоча која може припадати ранијим периодима (XVI – XVII вијек).

A large burial cross among older monuments. Next to it lies a large burial slab which may belong to an earlier period (16th – 17th centuries).

⁹ Petrić, „Porijeklo stanovništva”, 62-63.

⁹ Petrić, “Porijeklo stanovništva“, p.62-63.

Овдје почива слуга Божји Станко Јанков син. Вјечна њему радост, а блажени покој. То му понови отац Јанко Никша, а напусти Никола. Бог их помилово ...

ЗДЕ ПОЧИВАЕ
РАБЪ БОЖИ С
ТАНКО ЈАНКОВЪ
СИНЪ БѢУНАА Є
МЪ РАДОСТЬ А
Б(ЛА)ЖЕНИ ПОКОН
ТО МЪ ПОНОВИ О
ТАЦЪ ЈАНКО НИКША
А НАПУСТИ НИКОЛА
БОГ И ПОМИЛОВО

...

Here rests the servant of God Stanko son of Janko. Eternal joy to him, and blessed repose. This was rebuilt by his father Janko Nikša, and Nikola arranged it. May God have mercy on them ...

ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РА
БЪ БОЖИ АНКО
НИКШИЌА ПРЕС
ТАВИ СЕ НА АУГЪЗ (ИЛИ: АУГ73)

И ТО ДЕТНИ СИНЪ
АНКО И ПЕТАР
И НИКОЛА И ТО ДА
ИСТОРИ КЪРО ТКЛ
... НА 1803.

Овдје пожива слуга Божји
Јанко Никшића. Преста-
ви се на 1797 (или: 1773).
И то метну син Јанко и
Петар и Никола. И то
мајстор Ђуро ... на 1803.

Here rests the servant of
God Janko Nikšića. He pre-
sented himself in 1797 (or:
1773). And this was placed
by his son Janko and Petar
and Nikola. And this ma-
son Đuro ... in 1803.

Код овог натписа, опредељујемо се за годину 1797., која би била исписана по „старом“ начину, иако се у натписима Босне и Херцеговине каткада виђа комбиновање бројева из старог ћириличног система и арапских бројева. Велику тешкоћу донијело је тумачење прве ријечи у трећем реду натписа. Презиме „Никшић“ доноси се искључиво хипотетички, мада у овом гробљу има других споменика који указују на постојање презимена „Никша“, чија би варијације била „Никшић“. Исти проблем постоји и на крају самог натписа где се спомиње „мајстор Ђуро...“ након чега је неколико слова које је данас тешко протумачити са сигурношћу. Обилазећи ове споменике много раније, Стипо Манђерало је протумачио да ту пише „мајстор Ђуро Тулаш“, те сматра да је ово потпис Ђуре Дулаша који се – под тим именом – појављује као клесар на православном гробљу у Застинју.¹

Regarding this inscription, we settle on the year 1797, which would have been written according to the ‘old’ system, although in inscriptions from Bosnia and Herzegovina it is occasionally possible to see a combination of numbers from the old Cyrillic system and Arabic numerals. Interpreting the first word in the third line of the inscription posed a significant problem. The surname ‘Nikšić’ is given hypothetically, although there are other monuments in this cemetery that indicate the existence of the surname ‘Nikša,’ with ‘Nikšić’ being a variant. The same problem exists at the end of the inscription itself, where it mentions ‘mason Đuro...,’ followed by several letters that are today difficult to interpret with certainty. Visiting these monuments much earlier, Stipo Mandžeralo interpreted it as reading ‘mason Đuro Tulaš,’ and he believed this to be the signature of Đuro Dulaš, who - under that name - appears as a stonemason at the Orthodox cemetery in Zastinje.¹

1 Stipo Mandžeralo, *Gospodari kamena: Livanjsko klesarstvo 19. vijeka*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1987), 63.

1 Stipo Mandžeralo, *Gospodari kamena: Livanjsko klesarstvo 19. vijeka*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1987), p.63.

ЗАБРИШЋЕ

Име села, које лежи на путу што из Ливна води ка Сплиту, је вјероватно изведено од назива за стабла бријеста, односно „бриста” у икавском говору. Додавањем ријечи „за” испред „бристи”, добило се Забришће, тј. село (и)за брестове шуме. У *Опширном попису Клишког санџака из 1550. године* име села се управо и наводи као *Забрист*.¹

У селу постоје двије мање некрополе средњовјековних стећака. Бешлагич биљежи да се 6 стећака (4 плоче и 2 сандука) налази поред пута за Држанлије, на њиви Јозе Ковача, и да је један сандук украшен са мотивима крста, полумјесеца и снопова линија. На локалитету *Думанчића Лиске* (на падинама Дебељаче покрај пута за Држанлије) налази се 7 стећака – сандука – од којих један има мотиве крста, полумјесеца, розете и сцене кола.² У данашњем активном католичком гробљу налази се и један врло стари и занимљиви надгробни крст.

Током свог обиласка 1813. године, бискуп фра Аугустин Милетић биљежи да у селу живе католици и муслимани.³ Аустроугарски попис из 1895. године наводи да је у Забришћу живио 251 становник, од чега 246 католика и 5 муслимана.⁴

1 Spaho, Aličić, Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka*, 68.

2 Šefik Bešlagić, *Stećci: Kataloško-topografski pregled*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1971), 282.

3 Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja*, 403.

4 *Главни резултати пописа жишњелсѣва 1895.*, 450-451.

ZABRIŠĆE

The name of the village, which lies on the road from Livno towards Split, is probably derived from the word for elm trees, ‘brest’ or ‘brist’ in the Ika-vian dialect. By adding the word ‘(i) za’ (behind) in front of ‘brist,’ it became ‘Zabrišće,’ meaning the village ‘beyond the elm forest (iza brista)’. In the detailed tax register (defter) of the Sanjak of Klis from 1550, the village is indeed listed as Zabrist.¹

In the village, there are two smaller necropolises of medieval *stećci* (tombstones). Bešlagić notes that six *stećci* (four slabs and two stone sarcophaguses) are located by the road to Držanlije, on Jozo Kovač’s field, and that one chest-shaped tombstone is decorated with motifs of a cross, a crescent and bundles of lines. At the site of *Dumančića Liske* (on the slopes of *Debeljača* by the road to Držanlije), there are seven stone sarcophagus *stećci*, one of which features motifs of a cross, a crescent, a rosette and the scene of dancing.² In the present active Catholic cemetery, there is also a very old and interesting funerary cross.

During his visit in 1813, Bishop Fra Augustin Miletic noted that Catholics and Muslims lived in the village.³ The Austro-Hungarian census of 1895 recorded that 251 inhabitants lived in

1 Spaho, Aličić, Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka*, p.68.

2 Šefik Bešlagić, *Stećci: Kataloško-topografski pregled*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1971), p.282.

3 Perković, *Stanovništvo livanjskog polja*, p.403.

На попису из 1991. године, у Забришћу је живјело 423 становника, од чега 374 Хрвата, 1 Муслиман, 43 Југословена и 5 осталих.

Хрватски родови из Забришћа су: **Брале** (са Свиба у Далмацији); **Брдари** (са Свиба у Далмацији); **Габрићи** (дошли из Застинја, непознато поријекло); **Галићи** (са Свиба у Далмацији); **Гребенари** (из Биле, непознато поријекло); **Дроњићи** (из Биле); **Зороје** (непознато поријекло); **Јурићи** (из Липе, у Ливањском пољу прије 1741. год.); **Касало** (некада Банић, из Пролога, у Ливањском пољу прије 1741. год.); **Кнез** (из Пролога, у Ливањском пољу прије 1741. год.); **Ковачи** (дошли из В. Каблића, поријеклом из Љутог Доца у Херцеговини); **Кржељи** (из Биле, поријеклом из Далмације); **Лозанчићи** (дошли из Поточана, у Ливањском пољу прије 1741. год.); **Теклићи** (из Коморана, поријеклом из Далмације); **Фрањићи** (из Смиричана, непознато поријекло); **Црњак** (дошли из Лиштана, непознато поријекло); **Чеке** (из Чуклића, непознато поријекло); **Шишке** (са Свиба у Далмацији).

Почетком 20. вијека у селу су живјели **Муслимани Муфтићи**, који су се одселили у Коморане.⁵

Zabrisće, of whom 246 were Catholics and 5 were Muslims.⁴ In the 1991 census, Zabrisće had 423 inhabitants, of whom 374 were Croats, 1 Muslim, 43 Yugoslavs, and 5 others.

The Croat families from Zabrisće are: **Bralo** (from Svib in Dalmatia); **Brdar** (from Svib in Dalmatia); **Crnjak** (came from Lištani, origin unknown); **Čeko** (from Čuklići, origin unknown); **Dronjić** (from Bila); **Franjić** (from Smričani, origin unknown); **Gabrić** (came from Zastinje, origin unknown); **Galić** (from Svib in Dalmatia); **Grebenar** (from Bila, origin unknown); **Jurić** (from Lipa, in the Livno Field before 1741); **Kasalo** (formerly Banić, from Prolog, in the Livno Field before 1741); **Knez** (from Prolog, in the Livno Field before 1741); **Kovač** (came from Veliki Kablić, originally from Ljuti Dolac in Herzegovina); **Krželj** (from Bila, originally from Dalmatia); **Lozančić** (came from Potočani, in the Livno Field before 1741); **Šiško** (from Svib in Dalmatia); **Teklić** (from Komorani, originally from Dalmatia); **Zoroja** (origin unknown).

At the beginning of the 20th century, **Muslims** of the **Muftić** family lived in the village, who later moved to Komorani.⁵

5 Petrić, „Porijeklo stanovništva”, 55.

4 Glavni rezultati popisa žiteljstva 1895, p.450-451.

5 Petrić, „Porijeklo stanovništva”, p.55.

Овај крст, висок око 120 цм, са своје источне стране има уклесаних чак 46 крстова, а у самом дну је уклесана фигура човјека који држи крст у руци. Са западне стране је тешко читљив ћирилички натпис у три реда. Обилезећи овај крст 1980-их, Стипо Манђерало је овај натпис протумачио овако:

”.....Н ПАВО ЈУР
(НГ)...МЛ(Ј)Е(?) ПОКЛО
....ПОВ С(?)Е Г(ОПО)Д(Ъ)ОЈ”

Закључио је да је ту, вероватно, сахрањен Паво Јурич, констатујући да је гроб и у то време (1980их) и даље био у власништву породице Јурић из Забришћа.¹

У данашње вријеме натпис је тешко оштећен и нечитак тако да није могуће са сигурношћу тврдити било шта.

1 Stipo Manderalo, „Prilog proučavanju bosančice u Livanjskom kraju”, *Hercegovina* 3/1983, 68.

This cross, around 120 cm tall, has as many as 46 crosses carved on its eastern side, while at the very bottom is a carved figure of a man holding a cross in his hand. On the western side, there is a barely legible Cyrillic inscription in three lines. While examining this cross in the 1980s, Stipo Manderalo interpreted this inscription as follows:

He concluded that Pavo Jurić was probably buried there, noting that the grave was still owned at that time (the 1980s) by the Jurić family from Zabrišće.¹

Today, the inscription is severely damaged and illegible, so it is not possible to assert anything with certainty.

1 Stipo Manderalo, „Prilog proučavanju bosančice u Livanjskom kraju”, *Hercegovina* 3/1983, p.68.

СРЂЕВИЋИ

Срђевићи су развучено село, груписано око неколико засеока које аустроугарска топографска мапа из 1882 биљежи као Будмилић/Будмалић, Срђевићи, Поток, Бужница и Оцак, док аустроугарски попис становништва из 1895 биљежи и засеок Сушњић и Драга.¹ У Опширном попису Клишког санџака из 1550. године село се спомиње као Срђевић, са мезром Шошић, те 5 хришћанских кућа.²

У Срђевићима су лоциране три средњовјековне некрополе стећака. Највећа је она у засеоку Будмалић, у Горњој махали, са 100 стећака. Како Зеленика наводи, међу утонулим стећцима могуће је примјетити 10 сандука. Издваја се један врло занимљив сандук, украшен са двије женске фигуре раширених руку и псом, полумјесеком са бочне стране, крстом на чеоној страни и полумјесеком на четвртој страни. Мања некропола од 15 стећака налази се у католичком гробљу у засеоку Шушњићи и око њега. Иако тешко оштећена, на овој некрополи се издваја један сандук са постољем, без украса. Коначно, источно од засеока Будмалић, на мањем узвишењу поред сеоског пута, налазе се два стећка у виду плоче.³

У селу се налази и врло старо, да-

SRĐEVIĆI

Srđevići is a scattered village, grouped around several hamlets that the Austro-Hungarian topographic map from 1882 records as *Budmilić/Budmalić, Srđevići, Potok, Bužnica, and Odžak*, while the Austro-Hungarian census of 1895 also lists the hamlets of *Sušnjić* and *Draga*.¹ In the detailed tax census (*defter*) of the Sanjak of Klis from the year 1550, the village is mentioned as Srđević, with the *mezra* of *Šošić* and five Christian households.²

Three medieval necropolises with *stećci* are located in Srđevići. The largest is in the hamlet of *Budmalić*, in the *Gornja Mahala*, with 100 *stećci*. As Zelenika notes, among the sunken *stećci* it is possible to observe 10 sarcophaguses. One very interesting sarcophagus stands out, decorated with two female figures with outstretched arms and a dog, a crescent moon on the side, a cross on the front and a crescent moon on the fourth side. A smaller necropolis of 15 *stećci* is located in and around the Catholic cemetery in the hamlet of *Šušnjić*. Although heavily damaged, one sarcophagus with a base, without ornamentation, stands out in this necropolis. Finally, east of the hamlet of *Budmalić*, on a small elevation beside the village road, there are two *stećci* in the form of slabs.³

1 Burek, *Kameno Hlivno*, 267.

2 Spaho, Aličić, Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka*, 389-390.

3 Zelenika, „Stećci Livanjskog područja”, 97.

1 Burek, *Kameno Hlivno*, p.267.

2 Spaho, Aličić, Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka*, p.389-390.

3 Zelenika, “Stećci livanjskog polja”, p.97.

нас напуштено, католичко *Шарића гробље*, на имању Лауша. Манђерало биљежи да је на једном старом крсту у овом гробљу исписано латиничним словима „I.N.R.I. M.L.R.B. N.I.K.A. 1814”, нешто што се иначе налази на православним споменицима (гдје је написано ћирилицом). Додаје да је овај латинични натпис јединствени примјер у Ливањском пољу.⁴ Ту је и старо православно *Ждерино гробље*, на којем се једва препознаје неколико старих крстова. У Срђевићима су данас два активна католичка гробља, у засецима *Будмалић* и *Шушњић*.

У свом попису католичког становништва и жупа из 1813. године, бискуп фра Аугустин Милетић биљежи да у селу *Sargevichi* живе католици, православци и муслимани.⁵ Аустроугарски попис из 1895. године наводи да је у Срђевићима живјело 597 становника, међу њима 575 католика, 17 муслимана и 4 православних.⁶ На попису из 1991. године, у Срђевићима је живјело 1094 становника, скоро сви Хрвати.

Према Петрићу, у селу су некада живјели **Срби** (икавци): **Ждере** (Петрић наводи, на различитим мјестима, да су Ждере дошле из Далмације у Рујане, одакле су се даље селили у Срђевиће, па у Смричане, па у Губер), и **Чарани** (непознато поријекло).

Хрватски родови који данас

4 Manderalo, *Gospodari kamena*, 20.

5 Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja*, 403.

6 Главни резултати пописа житељства 1895., 450-451.

The village also contains the very old, now abandoned, Catholic *Šarić cemetery* (*Šarića groblje*), located on the land of the Lauš family. Manderalo records that one old cross in this cemetery bears the inscription in Latin letters ‘I.N.R.I. M.L.R.B. N.I.K.A. 1814,’ something regularly found on Orthodox monuments (written in Cyrillic), adding that this Latin-script inscription is a unique example in the Livno Field.⁴ There is also the old Orthodox *Žderino cemetery* (*Žderino groblje*), in which only a few old crosses can still be found. Today, the village has two active Catholic cemeteries, in the hamlets of *Budmalić* and *Šušnjić*.

In his 1813 survey of the Catholic population and parishes, Bishop Fra Augustin Miletić records that Catholics, Orthodox Christians and Muslims live in the village of *Sargevichi*.⁵ The Austro-Hungarian census of 1895 states that 597 inhabitants lived in *Srđevići*, among them 575 Catholics, 17 Muslims and 4 Orthodox Christians.⁶ In the 1991 census, *Srđevići* had 1,094 inhabitants, almost all of them Croats.

According to Petrić, the following **Serb** (Ikavian speakers) family groups once lived in the village: **Čaran** (of unknown origin); **Ždero** (Petrić notes, in different places, that the Ždero clan came from Dalmatia to Ružani, from where they migrated on to *Srđevići*, then to *Smričani* and then to Guber).

4 Manderalo, *Gospodari kamena*, p.20.

5 Perković, *Stanovništvo livanjskog polja*, p.403.

6 Главни резултати пописа житељства 1895, p.450-451.

живе у Срђевићима су: **Бадрови** (из Подградине, присутни у Ливањском пољу прије 1741.год.); **Видовићи** (из Доброг, присутни у Ливањском пољу прије 1741. год.); **Врдољаци** (из Далмације); **Букадини** (из Дувна); **Касало** (некада Банић, дошли из Пролога гдје су присутни прије 1741.год.); **Келаве** (из Доброг, поријеклом из Рошког поља); **Кнежевићи** (из Вржерала); **Купрешани** (са Купреса); **Куревије** (непознато поријекло); **Лауш** (из Ћосанлија, присутни у Ливањском пољу прије 1741.год.); **Мамићи** (поријеклом из Груда у Херцеговини); **Матани** (из Оргуза); **Ојвани** (непознато поријекло); **Перише** (присутни у Ливањском пољу прије 1741. год.); **Ђурићи** (из Корита, поријеклом из Херцеговине); **Шарићи** (из Грабовице, поријеклом из Далмације); **Шукани** (некада Ђурчић, из Кола код Дувна).⁷

The Croat family groups who live in Srđevići today are: **Badrov** (from Podgradina, present in the Livno Field before 1741); **Ćurić** (from Korita, originally from Herzegovina); **Kasalo** (formerly Banić, came from Prolog, where they were present before 1741); **Kelava** (from Dobro, originally from Roško Polje); **Knežević** (from Vržerala); **Kuprešanin** (from Kupres); **Kurevije** (origin unknown); **Lauš** (from Ćosanlije, present in the Livno Field before 1741); **Mamić** (originally from Grude in Herzegovina); **Matan** (from Orguz); **Ojvan** (origin unknown); **Periša** (present in the Livno Field before 1741); **Šarić** (from Grabovica, originally from Dalmatia); **Šukan** (formerly Ćurčić, from Kolo near Duvno); **Vidović** (from Dobro, present in the Livno Field before 1741); **Vrdoljak** (from Dalmatia); **Vukadin** (from Duvno).⁷

7 Petrić, „Porijeklo stanovništva”, 54.

7 Petrić, “Porijeklo stanovništva”, p.54.

*Људске фиџуре у динамичној,
разиїраној композицији са
їредимензионисаним рукама.*

*Human figures in a dynamic, lively com-
position with oversized arms.*

ЛИПА

Претпоставља се да је име овог села испод Камешнице везано за истоимено стабло. Први пут се спомиње под именом *Лије* у пописима босанских нахија и тимара почетком 17. вијека.¹ Током своје визитације 1741. године бискуп фра Павао Драгичевић биљежи село Липу заједно са сусједним Чуклићем.²

Остаци двије градине изнад села – *Кнежева градина* и *Анђелића градина* – свједоче о присуству Илира на овом простору.³ По свему судећи ту је било и римско насеље са некрополом, које је можда имало и карактер муниципија. По сеоским њивама налазе се остаци зидова и цигли, а пронађени су и један зидани гроб, поклопац урне и један римски натпис, све из период 1. и 2. вијека.⁴

У оквиру сеоског католичког гробља, које лежи на граници данашњег села Липа и сусједног Чуклића, налази се некропола средњовјековних стећака, као и неколико старих надгробних крстова који вјероватно припадају периоду 16. до 18. вијека. Међу њима је сва-

1 Petrić, „Porijeklo stanovništva”, 33.

2 Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja*, 123.

3 Alojz Benac, *Utvrđena ilirska naselja (I): Delmatske gradine na Duvanjskom polju, Buškom Blatu, Livanjskom i Glamočkom polju*, (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH, 1985), 133-135.

4 I. Marijanović, „Lipa 2”, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, том 3, (Sarajevo: Zemaljski muzej BiH, 1988), 245.

LIPA

Given that ‘lipa’ is the word for a linden tree, it is assumed that the name of this village below the Kamešnica mountain is connected to the tree of the same name. It was first mentioned under the name *Lipe* in the registers of Bosnian *nahijas* and *timars* at the beginning of the 17th century.¹ During his visitation in 1741, Bishop Fra Pavao Dragičević recorded the village of Lipa together with neighbouring Čuklić.²

The remains of two Illyrian hillforts (*gradinas*) above the village - *Kneževa Gradina* and *Anđelića Gradina* - testify to the presence of the Illyrians in this area.³ By all indications, there was also a Roman settlement with a necropolis in Lipa, which may even have had the status of a municipium. Remains of walls and bricks, a tomb built from stone, an urn lid and a Roman inscription, all dating from the 1st–2nd century, have been found in the village’s fields.⁴

Within the village’s Catholic cemetery, which lies on the border between today’s village of Lipa and neighbouring Čuklić, there is a necropolis of medieval **stećci**, as well as several old tombstone crosses that probably date to the 16th–18th centuries. Among

1 Petrić, “Porijeklo stanovništva”, p.33.

2 Perković, *Stanovništvo livanjskog polja*, p.123.

3 Alojz Benac, *Utvrđena Ilirska naselja (I): Delmatske gradine na Duvanjskom polju, Buškom blatu, Livanjskom i Glamočkom polju*, (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH, 1985), p.133-135.

4 I. Marijanović, “Lipa 2”, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, том 3, (Sarajevo: Zemaljski muzej BiH, 1988), p.245.

како највреднији велики стећак са ћириличним натписом Радивоја Илића из Раме, једини познати примјер средњовјековног стећка са било каквим натписом у Ливањском пољу. Марко Вего га датира у период после 1400. године. У свом кратком тексту у Мостарској *Слободи*, Вего нуди и тумачење ко је био Радивој Илић:

„U selu Lipa kod Livna u katoličkom groblju i njegovoj okolini postoji veliko srednjovjekovno groblje sa stećcima raznih oblika. Ima oko 140 stećaka. Među njima u sredini groblja leži poveći stećak u obliku visokog sanduka s ćirilskim natpisom Radivoja Ilića. Natpis glasi: + A se (ovdje) leži Radivoj Ilić, iz Rame Kovač poljanin. Na početku natpisa je lijepo izrađena ljudska ruka do blizu lakta sa ispruženim kažiprstom usmjerenim prema tekstu natpisa.

Pisar je želio kažiprstom upozoriti putnike da se zadrže, pročitaju natpis da bi se sjetili pokojnog Radivoja. Slova su vrlo precizno urezana tako da je teško naći na terenu Bosne i Hercegovine njima ravna. Naročito pada u oči izrada slova i neobično komponovanog.

Natpis mnogo govori za pravnu historiju naših naroda u Bosni. Radivoj je rođen u Rami kod Konjica, i to u selu Kovačpolju gdje je nekad pronađeno više srednjovjekovnih i ostalih natpisa.

Poznato je da su bosanski vladari darivali razne posjede svojim feudalcima, naročito kralj Ostoja. To je doba kada se feudalizam usavršavao do te mjere da je bosanski vladar mogao darivati posjede svojim vjernim feudalcima i višeg reda.

them, the most valuable is certainly the large *stećak* with a Cyrillic inscription of Radivoj Ilić from Rama, the only known example of a medieval stećak with any inscription in the Livno Field. Marko Vego dates it to the period after the year 1400. In his short article in the Mostar weekly newspaper *Sloboda* from 1973, Vego also offers an interpretation of who Radivoj Ilić was:

“In the village of Lipa near Livno, in the Catholic cemetery and its surroundings, there is a large medieval burial ground with *stećci* of various forms. There are about 140 *stećci*. Among them, in the middle of the cemetery, lies a rather large *stećak* in the shape of a tall chest with a Cyrillic inscription of Radivoj Ilić. The inscription reads: + Here lies Radivoj Ilić, from Rama, Kovač Poljanin. At the beginning of the inscription there is a beautifully crafted human hand up to the elbow, with the index finger extended and pointing toward the text of the inscription.

The scribe wanted, with the pointing finger, to warn travellers to stop and read the inscription so that they would remember the deceased Radivoj. The letters are carved very precisely, such that it is difficult to find their equal in the territory of Bosnia and Herzegovina. The craftsmanship of the letters and their unusual composition is particularly striking.

The inscription tells us much about the legal history of our peoples in Bosnia. Radivoj was born in Rama near Konjic, in the village of Kovačpolje, where several medieval and other inscriptions were once found. It is known that Bosnian rulers granted

Zbog toga su se darovani feudalci selili na poklonjena imanja. Čini mi se da je takav slučaj bio i s Radivojem Ilićem koji nije rodom iz okoline Livna. Vrlo je vjerovatno da je Radivoj dobio imanje upravo u Lipi od kralja Ostoje i tamo se preselio i umro.

Ovo se može donekle zaključiti po povelji kralja Ostoje iz 1400. godine kojom je darovao grad Livno sa čitavom župom vojvodi Hrvoju Hrvatiniću i sinu mu knezu Balši. U ovoj velikoj povelji spominje se župan Radivoj kao kraljev izaslanik u Livnu gdje je trebao da se sastane zbor plemenite gospode. Po ovom podatku i po oblikovanju pojedinih slova natpis Radivoja Ilića je napisan poslije 1400. godine.”⁵

Вриједи напоменути да натпис Радивоја Илића спомињу и фра Грго Лозић у својим *Bilješkama*⁶ као и фра Мартин Недић у свом тексту *Starine Bosne*. Уз то, фра Мартин Недић биљежи да су на источној страни гробља у Липи постојале развалине старе цркве, док се миса служила у дрвеној колиби на самом гробљу. Фра Мартин даље

5 Marko Vego, „Istorijska crtica: Ćirilski natpis iz Lipe kod Livna”, *Sloboda*, Mostar, br.42, 8.10.1973, str.7. Вриједи напоменути да се, у нама доступним пријеписима наведене повеље, говори о **жупану Радоју** а не Радивоју. У каснијем тексту у *Ослобођењу*, Вего наводи да му се чини да је Радивоја Илића на простор Липе доселио или краљ Остоја или војвода Хрвоје. Види: Marko Vego, *Simbioza života*, *Oslobođenje* – *Žurnal*, Sarajevo, 26.10.1980.

6 Stipo Manderalo, *Lozićev Ilirski san: „Adnotationes variae – Različite bilješke“ fra Grge Lozića*, (Split-Livno: Zbornik Kačić, 1992), 64. У овој књизи објављен је интегрални текст *Adnotationes Variae-Raznovrsne Bilješke* фра Грге Лозића.

various estates to their feudal lords, especially King Ostoja. This was a period when feudalism had developed to such an extent that the Bosnian ruler could grant estates even to his loyal higher-ranking feudal lords. Because of this, the feudal lords who received such grants would move to the estates given to them. It seems to me that this was also the case with Radivoj Ilić, who was not originally from the Livno area. It is very likely that Radivoj received land precisely in Lipa from King Ostoja, moved there, and died there. This can be inferred, to some extent, from King Ostoja’s charter of 1400 by which he granted the town of Livno with its entire župa to Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić and his son, Prince Balša. In this extensive charter, a župan named Radivoj is mentioned as the king’s envoy in Livno, where an assembly of the noble lords was to convene. Based on this information and on the form of certain letters, the inscription of Radivoj Ilić was written after the year 1400.”⁵

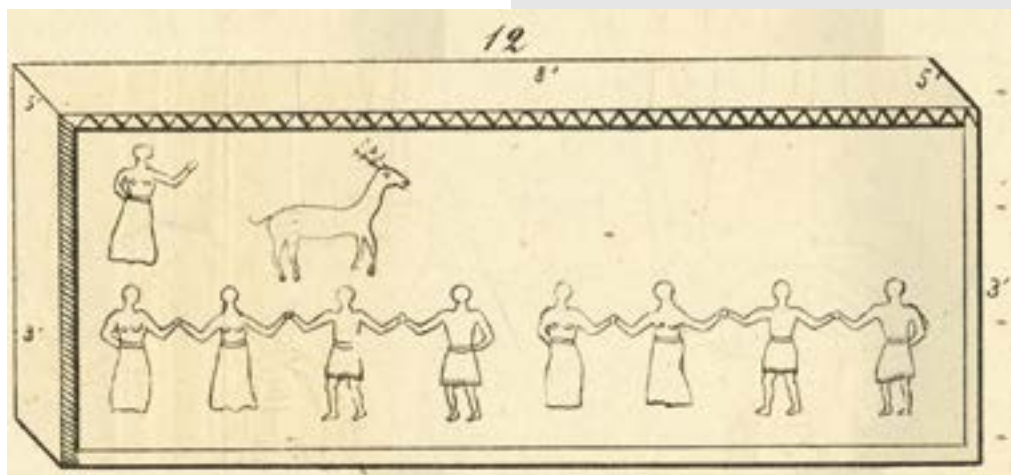
It is worth noting that the inscription of Radivoj Ilić is also mentioned by Fra Grgo Lozić in his *Adnotationes Variae*⁶, as well as by Fra Martin Nedić

5 Marko Vego, „Istorijska crtica: Ćirilski natpis iz Lipe kod Livna”, *Sloboda*, Mostar, br.42, 8.10.1973, str.7. It is worth noting that in the available transcriptions of the mentioned charter, reference is made to *župan Radoj*, not *Radivoj*. In a later text in *Oslobođenje*, Vego states that it seems to him that Radivoj Ilić was brought to the Lipa area either by King Ostoja or by Vojvoda Hrvoje. See: Marko Vego, *“Simbioza života”*, *Oslobođenje* – *Žurnal*, Sarajevo, 26.10.1980.

6 Stipo Manderalo, *Lozićev Ilirski san: “Adnotationes variae – Različite bilješke“ fra Grge Lozića*, (Split-Livno: Zbornik Kačić, 1992), p.64. The complete text of the *Adnotationes Variae-Raznovrsne Bilješke* of fra Grgo Lozić is

описује још један стећак „*dug 8, širok 5 a visok 3 noge, ozgor je ravan, i vide se na njem čeljad u kolu kao što sam ovdi snimio i naslikao*”⁷.

in his work *Starine Bosanske* [Bosnian Antiquities]. In addition, Fra Martin Nedić records that on the eastern side of the cemetery in Lipa there existed the ruins of an old church, while Mass was being celebrated in a wooden hut within the cemetery itself. Fra Martin further describes another *stećak* “8 feet long, 5 feet wide, and 3 feet high; its top is flat, and on it one can see people dancing in a circle, just as I have sketched and drawn here”⁷.

Стећак из Липе према цртежу фра
Мартина Недића⁸

A *stećak* from Lipa according to the
drawing of fra Martin Nedić⁸

Овог стећка данас нема на гробљу у Липи, но може се уочити сличност композиције на њему са оном на стећку који се данас налази испод села Оргуза (видјети поглавље: Оргуз).

This *stećak* no longer appears to exist in the cemetery in Lipa today, yet one can notice a similarity between the composition on fra Martin's drawing of the *stećak* and the composition

7 fra Martin Nedić, „Starine Bosanske od o. Martina Nedića” u: *Arkiv za povjestnicu Jugoslavensku*, Knjiga 4, priredio Ivan Kukuljević Sakcinski, (Zagreb: Izdano troškom društva za jugoslavensku povjestnicu i starine, 1857), 155.

8 Исто, 148.

published in the cited book.

7 Fra Martin Nedić, “Starine Bosanske od o. Martina Nedića” in: *Arkiv za povjestnicu Jugoslavensku Knjiga 4*, ed. Ivan Kukuljević Sakcinski, (Zagreb: Izdano troškom društva za jugoslavensku povjestnicu i starine, 1857), p.155.

8 Ibid., p.148.

Аустроугарски попис из 1895. године наводи да је у Липи живјело 246 становника, сви католици.⁹ На попису из 1991. године, у Липи је живјело 593 становника, скоро сви Хрвати.

Хрватски родови из **Липе** су: **Вишевићи** (дошли из Пролога, присутни у Ливањском пољу прије 1741.год.); **Врдољаци** (дошли из Срђевића, поријеклом из Далмације); **Дадихи** (из Сиња); **Дујмовићи** (непознатог поријекла); **Дувњаци** (старином из Дувна); **Јурићи** (присутни у Ливањском пољу прије 1741.год.); **Кнез** (присутни у Ливањском пољу прије 1741.год.); **Крезе** (непознато поријекло); **Мамузе** (присутни у Ливањском пољу прије 1741.год.); **Мишковићи** (непознато поријекло); **Новокмет** (дошли из Ћосанлија); **Пелвани** (некада Купрешанин, дошли са Купреса); **Перковићи** (из Мијакова поља); **Челани** (из Цисте у Далмацији); **Шпике** (непознато поријекло).¹⁰

on the *stećak* currently located below the village of Orguz (see the chapter: Orguz).

The Austro-Hungarian census of 1895 states that 246 inhabitants lived in Lipa, all of them Catholics.⁹ In the 1991 census, 593 inhabitants lived in Lipa, almost all of them Croats.

The **Croat** families from **Lipa** are: **Čelan** (from Cista in Dalmatia); **Dadić** (from Sinj); **Dujmović** (unknown origin); **Duvnjak** (originally from Duvno); **Jurić** (present in the Livno Field before 1741); **Knez** (present in the Livno Field before 1741); **Krezo** (unknown origin); **Mamuza** (present in the Livno Field before 1741); **Mišković** (unknown origin); **Novokmet** (came from Ćosanlije); **Pelvan** (formerly Kuprešanin, came from Kupres); **Perković** (from Mijakovo Polje); **Špika** (unknown origin); **Višević** (came from Prolog, present in the Livno Field before 1741); **Vrdoljak** (came from Srđevići, originally from Dalmatia).¹⁰

9 Главни резултати пописа житељства 1895., 456-457.

10 Petrić, „Porijeklo stanovništva“, 45-46.

9 Glavni rezultati popisa žiteljstva 1895., p.456-457.

10 Petrić, “Porijeklo stanovništva“, p.45-46.

✚ СЕ ЛЕЖИ
 РАДИВОИ ИЛИ
 ИЛИ ИЗ РАМЕ
 КОВАЧЕПОЛА
 ИЛИ

А СЕ ЛЕЖИ
 РАДИВОИ ИЛИ
 ИЛИ ИЗ РАМЕ
 КОВАЧЕПОЛА
 ИЛИ.

**Овдје лежи Радивој Илић из Раме
Ковачепољанин.**

У простору гробља налази се више надгробних споменика средњег вијека – стећака у форми сандука и дебелих плоча. Сигурно је у прошлости овдје било више таквих споменика који су уништени грађњом новијих гробница. На срећу, сачуван је сандук са ћириличким натписом XV вијека који и симболичким представама руке и крста свједочи правовјерност његовог власника.

**Here lies Radivoj Ilić from Rama
Kovačepoljanin**

In the area of the cemetery, there are several medieval tombstones - stećci in the form of sarcophaguses and thick slabs. Certainly, in the past there were more such monuments here, which were destroyed by the construction of newer graves. Fortunately, a sarcophagus-shaped stećak with a 15th century Cyrillic inscription has been preserved, which, along with the symbolic representations of a hand and a cross, attests to the true faith of its owner.

Средњовјековни надгробни споменици у савременом гробљу - било би правилније рећи да су новија гробља постављана у простор стећака. Како је то уобичајено у западној Босни, и овдје су заступљени споменици грубље занатске обраде, често без умјетнички обликованих симболичких и декоративних представа. Ипак, на нешто крупнијем сандуку у старом дијелу гробља, види се великим ћириличним словима усјечен епитаф Радивоја Илића из Раме.

Medieval tombstones in the modern cemetery - it would always be more accurate to say that newer cemeteries were laid out between *stećci*. As is common in western Bosnia, here too the monuments are of coarser craftsmanship, lacking artistically shaped symbolic and decorative motifs. Nevertheless, on a somewhat larger sarcophagus-shaped *stećak* in the older part of the cemetery, the epitaph of Radivoj Ilić from Rama can be seen carved in large Cyrillic letters.

Старији крсни споменик у гробљу који се налази у непосредној близини стећака и сандука са натписом. Овако грубо обликовани надгробни крстови мањих димензија могу у најширем хронолошком омеђењу припадати XVI – XVIII вијеку.

An older cross-shaped monument in the cemetery, located in close proximity to the stećci and the sarcophagus-shaped tomb with an inscription. Such roughly shaped smaller tomb crosses can, in the broadest chronological framework, be dated to the 16th–18th centuries.

Оргуз спада у једно од старијих насеља у Ливањском пољу. Први помен села налазимо у даровници краља Стјепана Остоје војводи Хрвоју Вукчићу из 1400. године, гдје се спомињу свједоци „Драгош и Стојемар и Јурај Сучечић из Орбруса”.¹ Презиме Сучић и данас налазимо у Ливањском пољу. Као *Оргос*, село се појављује у *Опширном попису Клишког санџака из 1550. године* као насеље са 19 муслиманских кућа, што је риједак случај за овај крај у том периоду.²

Orguz is one of the older settlements in the Livno Field. The first mention of the village appears in the charter of King Stjepan Ostoja to Vojvoda Hrvoje Vukčić from the year 1400, where the witnesses ‘*Dragoš and Stojemar and Juraj Sučević from Orbrus*’¹ are listed. The surname Sučić is still found in the Livno Field today. As *Orgos*, it appears in the detailed census of the Sanjak of Klis from 1550 as a village with 19 Muslim households - certainly a rare case for this region in that period.²

изъ Забрѣднѣ, Драгошъ и Сѣтоѣмаръ и Юранъ Сѣѣѣићъ
изъ Орѣбрѣсъ, Ѣтихъ Врѣѣићъ зъ Грѣбаць, Цѣвѣтѣмиръ

*Драгош и Стојемар и Јурај Сучечић
из Орбруса у даровници краља
Свијейана Остоје (1400)*

*Dragoš and Stojemar and Juraj Sučević
from Orbrus in the charter of King Stjepan
Ostoja (1400)*

Изнад кућа средњег дијела села, на једној мањој главици, налазе се остаци илирске градине, са које се пружа јасан преглед дијела Ливањског поља и самог града Ливна. У католичком *Пилином гробљу* у селу налази се један стећак украшен мотивом крста. Бешлагич наводи да је у гробљу некада било више сте-

Above the houses in the central part of the village, on a small hilltop, are the remains of an Illyrian hillfort (*gradina*) from which there is a clear view of part of the Livno Field and the town of Livno itself. In the Catholic *Pilino groblje (Pila's cemetery)* in the village, there is a *stećak* decorated with a cross motif - Bešlagić notes that there

1 Стојан Новаковић, „Повеља краља босанскога Стјепана Остоје војводи Хрвоју и сину му Баоши, године 1400. 8. децембра”, *Гласник српског ученог друштва*, књига VI, свеска XXIII старог реда, (Београд: Српско учено друштво, 1868), 51.

2 Spaho, Aličić, Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka*, 151-152 и 370.

1 Stojan Novaković, „Povelja kralja bosanskoga Stjepana Ostoje vojvodi Hrvoju i sinu mu Baoši, godine 1400. 8. dekembra”, *Glasnik srpskog učenog društva*, knjiga VI, sveska XXIII starog reda, (Beograd: Srpsko učeno društvo, 1868), p.51.

2 Spaho, Aličić, Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka*, p.151-152 and p.370.

ћака, који су разбијени и употребљени за изградњу оgrade гробља.³ Најзанимљивији је ипак украшени стећак на локалитету *Јованова струга*, са лијеве стране главног пута који од Ливна води ка Прологу, на коме се са једне стране види пет фигура у колу.⁴ Поред активног гробља, у селу се на више мјеста налазе остаци надгробних плоча, за које локално становништво наводи да су *кужна гробља*, у која су сахрањивани умрли од куге.⁵

У свом попису католичког становништва и жупа из 1813. године, бискуп фра Аугустин Милетић билажи Оргуз заједно са Трибићем, наводећи да у њима живи 148 католичких душа.⁶ Аустроугарски попис из 1895. године наводи да је у Оргузу живјело 287 католика.⁷ На попису из 1991. године, у Оргузу је живјело 825 становника, скоро сви Хрвати.

Хрватски родови у Оргузу су: **Врдољаци** (из Далмације); **Дероње** (дошли из М. Губера, присутни у Ливањском пољу прије 1741.год.); **Иштук** (некада Баковић, дошли из Срђевића, старином из Далмације); **Касало** (некада Банић, дошли из Пролога); **Кнез** (дошли из Пролога "на женинство"); **Котарци** (дошли из Липе); **Лауши** (присутни у Ливањском пољу прије 1741.год.);

used to be more *stećci* in the cemetery, which were broken and used to build the cemetery wall.³ The most interesting, however, is the decorated *stećak* at the location known as *Jovanova Struga*, on the left side of the main road leading from Livno toward Prolog, on which five figures in a 'kolo' (circle dance) can be seen on one side.⁴ Besides the active cemetery, in several places in the village there are remains of tomb slabs that the local population refers to as *plague cemeteries*, where those who died of the plague were buried.⁵

In his 1813 census of the Catholic population and parishes, Bishop Fra Augustin Miletić records Orguz together with Tribić, noting that 148 Catholic souls lived in them.⁶ The Austro-Hungarian census of 1895 states that 287 Catholics lived in Orguz.⁷ In the 1991 census, 825 inhabitants lived in Orguz, almost all of them Croats.

The Croat families in Orguz are: **Čelan** (from Cista in Dalmatia); **Čolić** (unknown origin); **Deronja** (came from Mali Guber, present in the Livno Field before 1741); **Ištuk** (formerly Baković, came from Srđevići, originally from Dalmatia); **Kasalo** (formerly Banić, came from Prolog); **Knez** (came from Prolog 'through marriage'); **Kotarac** (came from

3 Bešlagić, *Stećci*, 282.

4 Zelenika, „Stećci Livanjskog područja”, 95.

5 Petrić, „Porijeklo stanovništva”, 43.

6 Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja*, 402.

7 Главни резултати пописа житељства 1895., 456-457.

3 Bešlagić, *Stećci*, p.282.

4 Zelenika, „Stećci livanjskog područja”, p.95.

5 Petrić, „Porijeklo stanovništva”, p.43.

6 Perković, *Stanovništvo livanjskog polja*, p.402.

7 Главни резултати пописа житељства 1895., p.456-457.

Лијовићи (присутни у Ливањском пољу прије 1741.год., у Оргуз дошли из Засиока код Врлике, где су се били одселили); **Магањићи** (из Читлука код Сиња); **Матани** (непознато поријекло); **Мишићи** (некада Купрешанин, са Купреса); **Новокмет** (присутни у Ливањском пољу прије 1741.год.); **Папићи** (поријеклом из Свиба у Далмацији); **Пелвани** (са Купреса); **Перајице** (из Главица код Сиња); **Пољарићи** (не знају одакле су поријеклом); **Салапићи** (дошли из Пролога, поријеклом из Клиса у Далмацији); **Теклићи** (дошли из Пролога, поријеклом од Дрниша у Далмацији); **Челани** (из Цисте у Далмацији); **Чолићи** (непознатог поријекла); **Шарићи** (из Омрчена у Далмацији); **Шкоре** (непознато поријекло).⁸

Lipa); **Lauš** (present in the Livno Field before 1741); **Lijović** (present in the Livno Field before 1741; came to Orguz from Zasiok near Vrlika, where they had previously moved); **Maganjić** (from Čitluk near Sinj); **Matan** (unknown origin); **Mišić** (formerly Kuprešanin, came from Kupres); **Novokmet** (present in the Livno Field before 1741); **Papić** (originally from Svib in Dalmatia); **Pelvan** (from Kupres); **Perajica** (from Glavice near Sinj); **Poljarić** (do not know their place of origin); **Salapić** (came from Prolog, originally from Klis in Dalmatia); **Šarić** (from Omrčen in Dalmatia); **Škoro** (unknown origin); **Teklić** (came from Prolog, originally from Drniš in Dalmatia); **Vrdoljak** (from Dalmatia).⁸

8 Petrić, „Porijeklo stanovništva”, 43-44.

8 Petrić, „Porijeklo stanovništva”, p.43-44.

Представа кола на стећку. Ријетко се среће на простору западне Босне. Иначе, један од веома честих мотива на надгробним споменицима средњег вијека.

A '*kolo*' dance carved into a stećak – something that is rarely found in Western Bosnia. Yet it is a common motif on mediaeval funerary monuments.

ЛИШТАНИ

Ријетко гдје на подручју данашњег Ливањског поља може се наћи и видјети на једном мјесту толико богатство различитих слојева људског постојања – који се понекад буквално и преклапају - као на простору данашњег села Лиштани, удаљеног око 20км сјеверозападно од града Ливна.

На локалитету *Римчева греда* изнад села, налазе се остаци релативно мале илирске градине, коју штити полукружни бедем са три стране, док је четврта (сјеверозападна) страна природно заштићена. Темељи римског зида од камена везаног малтером виде се на сјеверној страни градинског бедема.¹ Историчари су у великој мјери сагласни да се на простору данашњих Лиштана налазила и римска путна станица *Pelva* на путу између насеља *Aequum* (Читлук поред Сиња) и *Salvium* (Врба код Гламоча). У Ливањском пољу, ова Римска цеста ишла је од Лиштана (*Pelva*) ка данашњем Струпнићу и даље према Гламочком пољу. О постојању насеља из римског доба на простору Лиштана говоре бројни археолошки налази.²

Најбитније археолошко налазиште на простору Лиштана је локалитет *Подворнице*, у подножју поменуте илирске градине, гдје

1 Benac, *Utvrdjena ilirska naselja*, 131-132.

2 Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH, 1988), 244-249.

LIŠTANI

There are few other places in the area of today's Livno Field where one can find, and see, in a single place such a richness of different layers of human existence - which sometimes literally even overlap - as in the area of today's village of Lištani, located about 20 km northwest of the town of Livno.

At the location known as *Rimčeva Greda* above the village lie the remains of a relatively small Illyrian hillfort, protected by a semi-circular rampart on three sides, while the fourth (north-western) side is naturally defended. The foundations of a Roman wall made of stone bonded with mortar can be seen on the northern side of the hillfort rampart.¹ Historians largely agree that the Roman roadside station *Pelva* was located in the area of present-day Lištani, on the road between the settlements of *Aequum* (Čitluk near Sinj) and *Salvium* (Vrba near Glamoč). In its section through the Livno Field, this Roman road ran from Lištani (*Pelva*) toward today's Strupnić and further toward the Glamoč Field. Numerous archaeological finds attest to the existence of a settlement from the Roman period in the area of Lištani.²

The most important archaeological site in the area of Lištani is the *Podvornice* site, at the foot of the aforemen-

1 Benac, *Utvrdjena ilirska naselja*, p.131-132.

2 Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH, 1988), p.244-249.

се преклапају римска некропола, двије ранохришћанске цркве са гробовима, и средњовјековна некропола. Ова средњовјековна некропола обухвата период од раног до касног средњег вијека, а простире се јужно од локалитета *Подворнице* све до савременог католичког и православног гробља.³ Сам локалитет привукао је пажњу археолога и историчара 1981. године приликом изградње данашње асфалтне цесте која спаја Лиштане са Ливном и дијели овај важан локалитет на два дијела, када је случајно откривена пресвођена касноантичка гробница.

Доминантне на овој локацији су ипак двије ранохришћанске базилике, обје окренуте у смјеру исток-запад и обје изграђене над ранијим римским некрополама. Претпоставља се да је старија она на јужном дијелу локалитета („јужна базилика”), од које су сачувани темељи олтарске апсиде и јужног зида базилике, као и трагови олтарске преграде. На сјеверну страну олтарског простора јужне базилике наслањала се крстионица, у чијој средини је откривен укопан базен у којем се потапањем вршио чин крштења. Млађа базилика налази се на сјеверном дијелу локалитета („сјеверна базилика”), а

tioned Illyrian hillfort, where a Roman necropolis, two early Christian churches with graves, and a medieval graveyard overlap. This medieval graveyard spans the period from the early to the late Middle Ages and extends south of the *Podvornice* site, all the way to the modern Catholic and Orthodox cemeteries.³ The site drew the attention of archaeologists and historians in 1981, during the construction of the present asphalt road that connects Lištani with Livno and divides this important archaeological site into two parts, when a vaulted Late Antique tomb was accidentally discovered.

The dominant features at this site are the two early Christian basilicas, both oriented east-west and both built over earlier Roman necropolises. It is assumed that the older one is the basilica in the southern part of the site ('the southern basilica'), of which the foundations of the altar apse and the southern wall of the basilica are preserved, as well as traces of the altar screen. On the northern side of the altar area of the southern basilica stood a baptistery, in the centre of which an embedded baptismal pool was discovered, where the act of baptism was performed by immersion. The younger basilica is located in the northern part of the site ('the north-

3 Marija Marić Baković, „Razvoj srednjovjekovnoga groblja i prostorno širenje srednjovjekovnog naselja na primjeru Lištana” u: *Zbornik Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština*, urednik T. Šeparović (Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2010, 253-263.

3 Marija Marić Baković, „Razvoj srednjovjekovnoga groblja i prostorno širenje srednjovjekovnog naselja na primjeru Lištana” in: *Zbornik Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština*, edited by T. Šeparović (Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2010), p.253-263.

сачувани су темељи њене олтарске апсиде и сјеверног зида. Са сјеверне стране базилике налазе се темељи капелице која се наслањала на базилику, а испод које се налазила пресвођена гробница. Археолози претпостављају да је сјеверна – млађа – базилика грађена крајем 5. или почетком 6. вијека. Чињеница да средњовијековно гробље прелази преко јужне базилике, али не и сјеверне, сугерише да је сјеверна базилика још увијек могла бити у употреби током средњег вијека.⁴ На јужном дијелу локалитета откривена је и гробница попа Тјеходрога са натписом оквирно датираним у 12. или 13. вијек.⁵

Да су Лиштани у средњем вијеку били веће насеље свједочи и присуство још неколико некропола из тог периода, укључујући и оне на локалитетима *Велики хан* (28 стећака), *Мали хан* (60 стећака) у близини данашње католичке капеле Св. Илије, као и некропола на локалитету *Крча* (38 стећака) у правцу сусједног Оцака.⁶ Село се први

4 Marija Marić Baković, „Ranokršćanska crkvena arhitektura i liturgijska praksa na području Livanjskog polja i Buškog jezera (Buško blato)”, u: *Čuvar, zaštitnik i anđeo knjige: zbornik radova*, ur. M. Bušić, G. Jelić, R. Jolić (Mostar: Matica hrvatska, 2022), 141-150.; Silvana Čobanov, *Образложење Одлуке о проглашењу археолошкој подручја Лиштани-Подворнице националним спомеником БиХ*, (Сарајево: Комисија за очување националних споменика БиХ, 2007), приступљено: <http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/nacionalnispomenici>

5 Marić, Marija, Marinka Šimić, Ante Škegro, „Pop Tjehodrag i njegov natpis”, *Povijesni prilozi* 33/2007, 9-32.

6 Zelenika, „Stećci Livanjskog područja”, 92.

ern basilica’), and the foundations of its altar apse and the northern wall of the basilica are preserved. On the northern side of the basilica are the foundations of a small chapel that adjoined the basilica, beneath which a vaulted tomb was located. Archaeologists assume that the northern - younger - basilica was built at the end of the 5th or the beginning of the 6th century. The fact that the medieval cemetery extends over the southern basilica but not over the northern one suggests that the northern basilica may still have been in use during the Middle Ages.⁴ In the southern part of the site, the tomb of Priest Tjehodrag with an inscription was also discovered, roughly dated to the 12th or 13th century.⁵

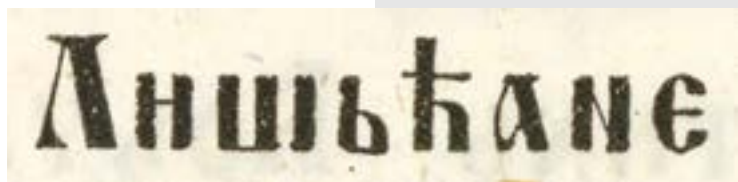
That Lištani was a larger settlement in the Middle Ages is also evidenced by the presence of several additional necropolises (graveyards) from that period, including those at the sites of Veliki Han (28 *stećci*) and Mali Han (60 *stećci*) near today’s Catholic chapel of St. Elijah, as well as the necropolis at the site of Krča (38 *stećci*) in the di-

4 Marija Marić Baković, „Ranokršćanska crkvena arhitektura i liturgijska praksa na području Livanjskog polja i Buškog jezera (Buško blato)”, in: *Čuvar, zaštitnik i anđeo knjige: zbornik radova*, edited by M. Bušić, G. Jelić, R. Jolić (Mostar: Matica hrvatska, 2022), p.141-150.; Silvana Čobanov, *Образложење Одлуке о проглашењу археолошког подручја Лиштани-Подворнице националним спомеником БиХ*, (Sarajevo: Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH, 2007), accessed at: <http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/nacionalnispomenici>

5 Marija Marić, Marinka Šimić, Ante Škegro, „Pop Tjehodrag i njegov natpis”, *Povijesni prilozi* 33/2007, p.9-32.

пут спомиње под данашњим именом у даровници краља Стјепана Остоје војводи Хрвоју Вукчићу из 1400. године, и то као *Лишћане*.⁷

rection of the neighbouring village of Odžak.⁶ The village is first mentioned under its present name in the Charter of King Stjepan Ostoja to Vojvoda Hrvoje Vukčić in the year 1400, where it appears as *Liščane*.⁷

*Село Лишћане у даровници краља
Свјетлана Остоје (1400)*

*The village of Liščane in the Charter of
King Stjepan Ostoja (1400)*

У Опширном попису Клишког санџака из 1550. године села Лиштани и Врдова се спомињу заједно и имали су 21 хришћанску кућу.⁸

У свом попису католичког становништва и жупа из 1813. године, бискуп фра Аугустин Милетић биљежи Лиштане и суседни Оџак заједно, наводећи да у њима, осим католика, живе православци и муслимани.⁹ Аустроугарски попис из 1895. године наводи да је у Лиштанима (са засеоцима Раздоље и Жестоке плоче) живјело 446 католика, 4 православца и 4 муслимана.¹⁰ Током Другог свјетског рата, скоро комплетно српско становништво овог села, њих нешто више од 50,

In the Detailed Census of the Sanjak of Klis from 1550, the villages of *Lištani* and *Vrdova* are mentioned together, with 21 Christian households.⁸

In his 1813 census of the Catholic population and parishes, Bishop Fra Augustin Miletić records *Lištani* and neighboring *Odžak* together, noting that besides Catholics, Orthodox Christians and Muslims also lived there.⁹ The Austro-Hungarian census of 1895 states that in *Lištani* (including the hamlets of *Razdolje* and *Žestoke Ploče*) there lived 446 Catholics, 4 Orthodox Christians, and 4 Muslims.¹⁰ During the Second World War, almost the entire Serb population of this village - slightly more than 50 people - was killed by the Ustaše. In the

7 Новаковић, „Повеља краља Босанског Стјепана Остоје”, 52.

8 Spaho, Aličić, Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka*, 147-148.

9 Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja*, 405.

10 Главни резултати пописа житељства 1895., 454-455.

6 Zelenika, “Stećci livanjskog područja”, p.92.

7 Novaković, “Povelja kralja Bosanskoga Stjepana Ostoje”, p.52.

8 Spaho, Aličić, Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka*, p.147-148.

9 Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja*, p.405.

10 Главни резултати пописа житељства 1895., p.454-455.

побијено је од стране усташа. На попису из 1991. године, у Лиштанима је живјело 490 становника, скоро сви Хрвати.

У Лиштанима се данас налази једно, заједничко гробље на коме се сахрањују католици и (до 1945. године) православци, које је недавно било подијељено једном бетонском шином, као и у Челебићу. У селу се налази и католичка жупна црква Св. Јосипа, саграђена 1912. године.

Једини **Српски** род (икавци) у Лиштанима су били **Цви(је)тићи**, досељени из Отишића, а поријеклом су из околине Мркоњић града; славили су Аранђеловдан.

Хрватски родови у Лиштанима су: **Баруни** (некада Милуновић, из Пољица у Далмацији); **Брчићи** (присутни у Ливањском пољу прије 1741.год.); **Гвозден** (непознато поријекло); **Гранићи** (из Мућа код Сиња); **Жарко** (из Бителића код Сиња); **Зелићи** (некада Рогуљ, из околине Дрниша у Далмацији); **Калајице** (некада Јукић, из Бителића код Сиња); **Келаве** (из Бителића код Сиња); **Лукач** (некада Јурић, присутни у Ливањском пољу прије 1741.год.); **Пеша** (непознато поријекло); **Римци** (присутни у Ливањском пољу прије 1741.год.); **Црњак** (непознато поријекло); **Цаје** (из Аржана у Далмацији); **Шукери** (некада Кујунџија, из околине Јајца).¹¹

1991 census, 490 inhabitants lived in Lištani, almost all of them Croats.

At present, in Lištani there is a single, shared cemetery in which Catholics and (until 1945) Orthodox Christians are buried. Until recently it was divided by a low concrete wall, similarly to the cemetery in Čelebić. The village also contains the Catholic parish church of St. Joseph, built in 1912.

The only **Serb** family group (Ikavian speakers) in Lištani were the **Cvi(je)tić** family, who migrated here from Otišić and originally came from the area of Mrkonjić Grad. They celebrate the Holy Archangel Michael as their patron saint.

The **Croat** families in Lištani are: **Barun** (formerly Milunović, from Poljica in Dalmatia); **Brčić** (present in the Livno Field before 1741); **Crnjak** (unknown origin); **Džaja** (from Aržano in Dalmatia); **Granić** (from Muć near Sinj); **Gvozden** (unknown origin); **Kalajica** (formerly Jukić, from Bitelić near Sinj); **Kelava** (from Bitelić near Sinj); **Lukač** (formerly Jurić, present in the Livno Field before 1741); **Peša** (unknown origin); **Rimac** (present in the Livno Field before 1741); **Šuker** (formerly Kujundžija, from the area of Jajce); **Zelić** (formerly Rogulj, from the area of Drniš in Dalmatia); **Žarko** (from Bitelić near Sinj).¹¹

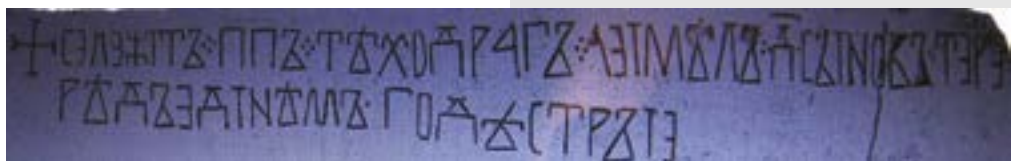
11 Petrić, „Poriijeklo stanovništva”, 80-81.

11 Petrić, „Poriijeklo stanovništva”, p.80-81.

ПОП ТЈЕХОДРАГ

Натпис на који бисмо скренули пажњу усјечен је на унутрашњој страни бочне плоче гроба попа Тјеходрага у Лиштанима код Ливна (лок. *Подворнице*-Лиштани). Натпис је пронађен 2003. године током археолошких истраживања, а објављен је 2007. године¹².

Натпис попа Тјеходрага:

*Овђе (Ту) лежи ѿоѿ Тјеходраѿ. Имао је ѿеѿ синова. Сви су у једној ѿдини били убијени*¹³.

Овај ћирилични натпис, који хрватски аутори сврставају у „хрватску ћирилицу“, припада писму које се зове **ћирилица** и које представља цјеловит и нераздјељив систем древног балканског писма. Тим писмом служили су се, поред православаца, и римокатолици и мухамеданци. Но, православни житељи Балкана задржали су и практиковали ово писмо до данашњег дана. Још од доба касног средњег вијека римокатолици на Балкану почињу масовније употребљавати латиницу, вјероватно под

¹² Marić, Šimić, Škegro, „Pop Tjehodrag”, 10, 13, сл. 1 и 2.

¹³ Тумачење доносе: Marić, Šimić, Škegro, „Pop Tjehodrag”, 13.

PRIEST TJEHODRAG

The inscription to which attention should be drawn here is carved on the inner side of the lateral slab of the tomb of *pop* (Priest) *Tjehodrag* in Lištani near Livno (at the *Podvornice* site). The inscription was discovered in 2003 during archaeological excavations and the finding was published in 2007.¹²

Epitaph of priest Tjehodrag:

*Here lies priest Tjehodrag: He had five sons. All were killed in one year.*¹³

This Cyrillic inscription, which Croatian authors assert belongs to ‘Croatian Cyrillic,’ belongs to the script called **Cyrillic**, which represents a complete and indivisible system of the old Balkan script. In addition to Orthodox Christians, Roman Catholics and Muslims also used this script. However, the Orthodox inhabitants of the Balkans retained and continue to use this script to the present day. From the late Middle Ages onward, Roman Catholics in the Balkans began to use the Latin alphabet more

¹² Marić, Šimić, Škegro, “Pop Tjehodrag i njegov natpis”, p.10, p.13, pic. 1 and 2.

¹³ The interpretation is provided here: Marić, Šimić, Škegro, “Pop Tjehodrag i njegov natpis”, p.13.

утицајем свог клира, док ћирилицу много тврдокорније задржавају припадници Ислама. У овом кратком тексту не можемо се задржавати на питању примарности и не можемо васпостављати прегледе распореда најранијих ћириличних споменика. Јасно је и на први поглед да је натпис попа Тјеходрага врло стар и да може припадати корпус најстаријих ћириличних споменика Балкана, припадајући XII-XIII вијеку. Вјерујемо да је неосновано везивати страдање синова попа Тјеходарага за неку одређену битку, како се то чини.

На овом питању бисмо се кратко задржали. Заиста, није било никаквог научног разлога да се свештеник отац Тјеходраг опредјељује искључиво линији свештеника глагољаша. Глагољаша настају и дјелују у крилу Римокатоличке цркве, школовани у Далмацији. Но, успомени на њих чува веома скроман број записа. Зна се добро да се Франјевачки ред снажно и упорно одупирао глагољашима: „Preduzimali bi sve kako ne bi došlo ne samo do uvođenja redovita pastoralnog svjetovnog klera na prostorima pod osmanlijskom okupacijom, nego ni do njihova povećanja“¹⁴. Аутор Ратко Перић наводи да нема примјера да је неко од глагољаша именован бискупом или викаром у Босни, и када је Света Столица томе била склона. Он, такође, истиче прву

widely, probably under the influence of their clergy, while the adherents of Islam retained Cyrillic much more persistently. In this short text, we cannot dwell on the question of primacy nor can we provide an overview of the distribution of the earliest Cyrillic monuments. It is clear at first glance that the inscription of priest Tjehodrag is very old and may belong to the corpus of the oldest Cyrillic monuments of the Balkans, dating to the 12th–13th centuries. We believe it is unfounded to link the death of Priest Tjehodrag's sons to any specific battle, as is sometimes done.

We would briefly touch on another issue. Indeed, there was no scholarly reason for the priest, *father Tjehodrag*, to be ascribed exclusively to the line of Glagolitic priests. The Glagolitic clergy arose and operated within the fold of the Roman Catholic Church, educated in Dalmatia. Yet, the memory of them is preserved in a very modest number of records. It is well known that the Franciscan order resisted the Glagolitic clergy strongly and persistently: “They would take every measure not only to prevent the introduction of a regular pastoral secular clergy in the areas under Ottoman occupation, but also to prevent their increase”¹⁴. The author Ratko Perić notes that there is no example of a Glagolitic priest being appointed bishop or vicar in Bosnia, even when the Holy See was inclined to do so. He

14 Ratko Perić, *Svećenici glagoljaši na području BiH: Trista godina djelovanja (1551-1851)*, (Mostar: Crkva na kamenu, 2016), 37.

14 Ratko Perić, *Svećenici glagoljaši na području BiH: Trista godina djelovanja (1551-1851)*, (Mostar: Crkva na kamenu, 2016), p.37.

вијест о глагољашима на подручјима под османлијском окупацијом из 1551. године, како хронолошки и омеђује свој рад. Како, дакле, у магловитим временима XII вијека, докучити припадност овог свештеника глагољашима? Аутор Р. Перић каже да о њима нема архива и цјеловитих биографија, па је чак и више него оскудно оно што о њима налазимо у матичним књигама. Може се видјети и да само писмо папе Јулија III који је дуванским бискупом именовао фрањевца Данијела 1551. године уопште не помиње глагољаше, а такође, доста су неувјерљиви и други расположиви документи у погледу означавања глагољаша као свештеника на томе подручју за управе бискупа Данијела¹⁵. Морамо овдје скренути пажњу и на саму формулацију „свјетовни свештеници“ која је прилично проблематична у погледу синонимности према глагољашима. Рецимо, у писму дон Тадије Милинића из 1609. године упућеном папском нунцију у Венецију говори се: „Neka znade Vaše presvjetlo gospodstvo da Duvno nije drugo doli ravnica opkoljena s nekoliko malobrojnih sela, u kojima se nalazi oko 70 katoličkih obitelji, a sve ostalo Turci i Morlaci, raskolnički svijet“¹⁶ Овим тврдњама тешко да је потребан коментар. Истим писмом упозорава се на неопходност успостављања реда у Босни, плашећи се губитка седам самоста-

also points out the first mention of Glagolitic priests in territories under Ottoman occupation in 1551, which chronologically frames his work. How, then, in the obscure times of the 12th century, can the affiliation of this priest with the Glagolitic clergy be determined?

Perić states that there are no archives or complete biographies about them and that even the information found in parish registers is extremely scarce. It can also be seen that the letter of Pope Julius III, who appointed the Franciscan Daniel as bishop of Duvno in 1551, does not mention the Glagolitic clergy at all.¹⁵ Moreover, other available documents concerning the designation of Glagolitic priests in that area during Bishop Daniel's administration are rather unconvincing. Attention must also be drawn to the very formulation 'lay priests,' which is quite problematic in terms of synonymy with the Glagolitic clergy. For example, in a letter from Don Tadija Milinić in 1609 addressed to the Papal nuncio in Venice, he says: "Let Your Most Serene Lordship know that Duvno is nothing but a plain surrounded by a few small villages, in which there are about 70 Catholic families, and all the rest are Turks and Morlachs, schismatic people".¹⁶ These claims hardly need comment. In the same letter, the necessity of establishing order in Bosnia is emphasized, warning that the seven Catholic monasteries would be

15 Perić, *Svećenici glagoljaši*, 39-41.

16 Perić, *Svećenici glagoljaši*, 43.

15 Perić, *Svećenici glagoljaši*, p.39-41.

16 Perić, *Svećenici glagoljaši*, p.43.

на, које ће фратри који живе од труда оних сиромашних кршћана због сиромаштва напустити, а потом ће се „и неколико дана izgubiti duše vjernika, jer neće imati svojih pastira, koji će ih poučavati i braniti od gnjeva patrijarha carigradskoga grčkoga raskolničkoga, pogotovo jer su fratri zemljaci i rođaci tih siromašnih kršćana“¹⁷. Питање је, заиста, одакле бојазан од цариградског патријарха када се, још од радова др Крунослава Драгановића, тврди да ни у Хуму, а камоли Босни, задуго није постојала било каква православна црквена организација¹⁸. Нажалост, тако је и у наше вријеме¹⁹. Међу непријатеље вјере аутор писма с почетка XVII вијека наводи Турке и расколнике.

На концу, веома је тешко на темељу тврдњи припадника Фрањевачког реда у Босни, насталих у XVII и XVIII вијеку, који о глагољашима (свјетовним свештеницима?) говоре изразито негативно, а посебно о њиховом свагдањем животу, утврдити припадност личности као што је поп Тјеходраг линији попова глагољаша. Натпис попа Тјеходрага датује се у завршницу XII вијека, мада се може претпоставити да је нешто млађи. Овај натпис могао би бити вршњак ћири-

abandoned by the friars who live off the labour of these poor Christians due to their poverty, and that “within a few days the souls of the faithful will be lost, because they will have no pastors to instruct and protect them from the wrath of the Patriarch of Constantinople, especially since the friars are countrymen and relatives of those poor Christians”.¹⁷ The question remains, indeed, why there was fear of the Patriarch of Constantinople, when as early as the studies of Dr. Krunoslav Draganović it was claimed that in Hum, let alone in Bosnia, no Orthodox church organization existed for a long time.¹⁸ Unfortunately, similar claims are made even in our time.¹⁹ Among the enemies of the faith, the author of this letter from the beginning of the 17th century lists the Turks and the schismatics.

In conclusion, it is very difficult, based on the statements of members of the Franciscan Order in Bosnia from the 17th and 18th centuries - who speak extremely negatively about the Glagolitic clergy (lay priests?) and especially about their everyday lives - to ascribe the affiliation of a person like *priest Tjehodrag* to the line of Glagolitic priests. The inscription of *priest Tjehodrag* is dated to the late 12th century, though it is likely somewhat younger.

17 Perić, *Svećenici glagoljaši*, 45.

18 Krunoslav Draganović, Ljubo Karaman, Oton Knezović, *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine: od najstarijih vremena to godine 1463.*, (Sarajevo: Hrvatsko kulturno društvo Napredak, 1942).

19 Anđelko Barun, *Svjedoci i učitelji: Povijest franjevac Bosne Srebrene*, (Sarajevo: Svjetlo riječi, 2003).

17 Perić, *Svećenici glagoljaši*, p.45.

18 Krunoslav Draganović, Ljubo Karaman, Oton Knezović, *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine: od najstarijih vremena to godine 1463.*, (Sarajevo: Hrvatsko kulturno društvo Napredak, 1942).

19 Anđelko Barun, *Svjedoci i učitelji: Povijest franjevac Bosne Srebrene*, (Sarajevo: Svjetlo riječi, 2003).

личном натпису са Видоштака код Стоца који је усјечен 1231. године, а говори јасно о дивици (калуђерици) Марији и њеноме мужу попу Дабиживу, несумњиво православном свештенику. Бројни су стари ћирилични натписи у Хуму и Босни током средњег вијека који свједоче присуство православних свештеника. Хајде да овом приликом поменемо само још један стари натпис који припада жени – дивици (калуђерици) Владисави са некрополе у Хумилишанима крај Мостара. Ваља водити рачуна о још нечему. У предјелима Босне, да поменемо само Гламоч и Грахово, упадљива је концентрација православног црквено-народног културно-историјског наслеђа на катастарском тлу Срба. Претежито, и старе некрополе и црквишта налазе се уз српско-православна гробља настајала од XVI до XXI вијека.

This inscription could be a contemporary of the Cyrillic inscription from Vidoštak near Stolac, engraved in 1231, which clearly refers to the virgin (nun) *Marija* and her husband, priest *Dabiživ*. Undoubtedly, therefore, an Orthodox priest. Numerous old Cyrillic inscriptions in Hum and Bosnia throughout the Middle Ages testify to the presence of Orthodox clergy. Let us, on this occasion, mention just one more old inscription belonging to a woman - the virgin (nun) *Vladisava* - from the necropolis in Humilišani near Mostar. Another important point must be noted. In the regions of Bosnia- let us mention Glamoč and Grahovo - there is a striking concentration of Orthodox church-related and ethnocultural-historical heritage on cadastral lands of the Serbs. Predominantly, both old necropolises and church sites are located alongside Serbian Orthodox cemeteries dating from the 16th to the 21st centuries.

... и помилује у царству
својему. Никола, син Пе-
тра Коичина удари крст
своме оцу 1848.

...
и помилује љца
рствѣ својѣмъ
никола син пет
ра кончина
ѡдари крст
своѣмъ оцуѣ
ѡ848.

...and have mercy in His
kingdom. Nikola, son of
Petar Kojičin, erected this
cross for his father in 1848.

И овај натпис, настао у средини XIX вијека, свједочи високу писменост житеља Ливна у то доба побједе Вукове реформе ћириличног писма. Употребљени су и арапски бројеви приликом исписивања године израде споменика, натпис је ослобођен полугласничког система, од старог писма је задржано само рачвасто У које се тврдокорно задржава у српским натписима, а надасве, натпис је обликован као модерни курзив.

This inscription, created in the mid-19th century, testifies to the high literacy of the inhabitants of Livno at the time of the victory of Vuk's reform of the Cyrillic script. Arabic numerals were used when writing the year the monument was made, the inscription was freed from the semi-vocalic system, retaining from the old script only the branched "U" which stubbornly persisted in Serbian inscriptions, and, above all, the inscription was styled as a modern cursive.

РУЈАНИ

Село се дијели на Доње Рујане – у правцу Чапразлија и Горње Рујане – у правцу Лиштана. О старости и вишеслојности насеља на овом простору свједоче бројни трагови из илирског, римског и средњовјековног периода.

На простору села идентификовани су остаци чак три илирске градине. Највећа међу њима је *Велика Градина*, која се налази мало изнад Доњих Рујана, изнад греде зване *Жаркова коса*, а испод греде зване *Ковиоци*. Уз камене зидове и насипе и данас се види улаз у градину, а мноштво керамичких фрагмената унутар утврђења указује да је вјероватно била настањена. Претпоставља се да је у римском периоду коришћена као утврђење. Нешто ниже се налази и друга, мања *Градина*, коју је планински пут повезивао са *Великом Градином*. И ова мања градина садржи знаке живљења, а може се, сматра Бенац, претпоставити да је служила и као нека врста склоништа у касном римском периоду. Трећа *Градина* се налази изнад Горњих Рујана.¹ Осим римских трагова на наведеним градинама, на два локалитета у самим Доњим Рујанима (један од којих је локалитет *Црквина*) пронађени су остаци римских насеобина, укључујући зидове и надгробне споменике.²

1 Benac, *Utvrdjena ilirska naselja*, 128-131.

2 *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom

RUJANI

The village is divided into Donji Rujani - in the direction of Čaprazlije - and Gornji Rujani - in the direction of Lištani. Numerous remains from the Illyrian, Roman, and medieval periods speak to the age and multi-layered nature of the settlements in this area.

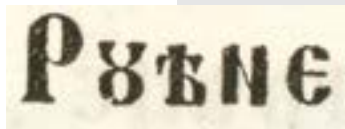
Within the area of the village, the remains of as many as three Illyrian hillforts (*gradine*) have been identified. The largest of them is *Velika Gradina*, located slightly above Donji Rujani, above the point called *Žarkova Kosa* and below the point called *Kovioci*. Along with the stone walls and embankments, the entrance to the hillfort is still visible, and inside it the abundance of ceramic fragments indicates that it was likely inhabited. It is assumed that during the Roman period it was used as a fortification. Somewhat lower lies another, smaller hillfort, which a mountain path once connected to *Velika Gradina*. This smaller hillfort also shows signs of habitation, and, according to Benac, it may be assumed that it also served as a kind of shelter in the late Roman period. The third hillfort is located above Gornji Rujani.¹ In addition to the Roman traces found on sites of these hillforts, remains of Roman settlements -including walls and tombstones - have been discovered at two sites within Donji Rujani itself (one of which is the site known as *Crkvina*).²

1 Benac, *Utvrdjena ilirska naselja*, p.128-131.

2 *Arheološki leksikon BiH*, tom 3, p.236-237.

Сматра се да се Рујани, под својим данашњим именом, први пут спомињу у даровници краља Стјепана Остоје војводи Хрвоју Вукчићу из 1400. године, и то као *Руибне*.³ О становницима средњовјековног села *Руибне* сведоче и четири некрополе са стећцима. Једна некропола се налази унутар и око данашњег православног гробља у Доњим Рујанима, гдје су евидентирана 33 стећка (24 плоче и 9 сандука). Још једна већа некропола са 44 стећка налази се у пољу, на локалитету *Скандали*. Када се од православног гробља у Доњим Рујанима крене ка Чапразлијама, у близини кућа Бараћа налази се још једна некропола са 16 стећака, међу којима је и један већи сандук украшен са два рељефна крста и ликом животиње.⁴ Бешлагич ове три некрополе третира као једну цјелину.⁵ У Горњим Рујанима се налази једна мала некропола са два стећка, на благом узвишењу у близини њива Блажа Брдара.⁶

It is thought that Rujani, under its present name, were first mentioned in a charter issued by King Stjepan Ostoja to Vojvoda Hrvoje Vukčić in the year 1400, where it appears as *Ruibne*.³ Four necropolises with *stećci* (medieval tombstones) also bear witness to the inhabitants of the medieval village of *Ruibne*. One necropolis is located within and around today's Orthodox cemetery in Donji Rujani, where 33 *stećci* have been recorded (24 slabs and 9 chests). Another, larger necropolis with 44 *stećci* is located in the field below the village, at the site known as *Skandali*. When leaving the Orthodox cemetery in Donji Rujani and heading toward Čaprazlije, near the Barać family homes there is yet another necropolis with 16 *stećci*, among which is a larger sarcophagus decorated with two relief crosses and the image of an animal.⁴ Bešlagić treats these three necropolises as a single unit.⁵ In Gornji Rujani there is a small necropolis with two *stećci*, situated on a gentle rise near the fields of Blažo Brdar.⁶

*Село Руибне у даровници краља
Свјетлана Остоје (1400)*

*Village of Ruibne in the charter of King
Stjepan Ostoja (1400)*

3., 236-237.

3 Новаковић, „Повеља краља Босанскога Стјепана Остоје, 52.

4 Zelenika, „Stećci Livanjskog područja”, 97.

5 Bešlagić, *Stećci*, 278.

6 Zelenika, „Stećci Livanjskog područja”, 97.

3 Novaković, “Povelja kralja Bosanskoga Stjepana Ostoje”, p.52.

4 Zelenika, “Stećci livanjskog područja”, p.97.

5 Bešlagić, *Stećci*, p.278.

6 Zelenika, “Stećci livanjskog područja”, p.97.

У Ойширном ѿопису Клишкої санџака из 1550. ѿдине села Рујан и Жилић се спомињу заједно, са 38 кућа, махом хришћанских.⁷ Интересантно је и да фра Грго Лозић у својим Биљешкама из половине 19. вијека наводи да је од старијих мјештана чуо да се село некада звало Жилић.⁸

У свом попису католичког становништва и жупа из 1813. године, бискуп фра Аугустин Милетић биљежи Рујане као једно село, наводећи да у њима, осим католика, живе и православци.⁹ Шематизам Митрополије дабро-босанске за 1882. годину наводи да су у селу била 24 православна дома са 155 православних душа, који су припадали Челебићкој парохији.¹⁰ Аустроугарски попис из 1895. године наводи да је у Доњим Рујанима живјело 185 православних становника и 460 католика, док је у Горњим Рујанима живјело 50 православца и 444 католика.¹¹ Током Другог свјетског рата, око 360 Срба из овог села побијено је од стране усташа. Током 1991. године, у Доњим Рујанима живјело је 444 Хрвата и једна Српкиња, а у Горњим Рујанима 485 Хрвата и четворо Срба.

У Доњим Рујанима данас се налази православна црква Покрова Пресвете Богородице, највероватније изграђена почетком 20. вијека, са

In the *Detailed Register of the Sanjak of Klis from 1550*, the villages of Rujan and Žilić are mentioned together, with 38 households, mostly Christian.⁷ It is also interesting that fra Grgo Lozić, in his *Notes* from the mid-19th century, states that he heard from older villagers that the village was once called Žilić.⁸

In his 1813 register of the Catholic population and parishes, Bishop fra Augustin Miletić records Rujani as a single village, noting that, in addition to Catholics, Orthodox Christians also live there.⁹ The *Schematism of the Metropolitanate of Dabar-Bosna of 1882* states that the village had 24 Orthodox households with 155 Orthodox souls, who belonged to the Čelebić parish.¹⁰ The Austro-Hungarian census of 1895 records that Donji Rujani had 185 Orthodox inhabitants and 460 Catholics, while Gornji Rujani had 50 Orthodox and 444 Catholics.¹¹ During the Second World War, about 360 Serbs from this village were killed by the Ustaše. In 1991, Donji Rujani had 444 Croats and one Serbian woman, while Gornji Rujani had 485 Croats and four Serbs.

Today, in Donji Rujani there is an Orthodox church dedicated to the Protection of the Most Holy Mother of God, most likely built at the beginning of the 20th century, with an Orthodox

7 Spaho, Aličić, Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka*, 300 и 385-386.

8 Manderalo, *Ložicev ilirski san*, 68.

9 Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja*, 405.

10 Николајевић, *Шематизам 1882*, 37.

11 *Главни резултати пописа житељства 1895.*, 456-457.

7 Spaho, Aličić, Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka*, p.300 and p.385-386.

8 Manderalo, *Ložicev ilirski san*, p.68.

9 Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja*, p.405.

10 Nikolajević, *Šematizam 1882*, p.37.

11 *Glavni rezultati popisa žiteljstva 1895.*, p.456-457.

православним гробљем у којем се, осим православних Срба из Доњих Рујана, сахрањује и дио српских становника сусједних Чапразлија. Друго православно гробље налази се у Горњим Рујанима. Оба Рујана имају и своја католичка гробља са капелама. У Горњим Рујанима се налазе и остаци муслиманског гробља.

Српски родови (икавци) у Доњим Рујанима су: **Бачковићи** (непознато поријекло, славе Ђурђевдан); **Бошковићи** (из Далмације, славе Св. Николе); **Вулићи** (из Бителића код Сиња, славе Св. Јована); **Глигићи** (некада Лалићи, из Далмације, у Рујане дошли из Ливна, славе Ђурђевдан); **Ерцези** (из Херцеговине, славе Св. Николе); **Загорци** (непознато поријекло); **Козомаре** (у Рујане дошли из Биле, славе Св. Јована); **Лалићи** (из Врличке Крајине, славе Св. Јована); **Маљковићи** (дошли из Чапразлија након Другог свјетског рата, славе Св. Јована); **Стојићи** (из Подосоја код Врлике, славе Св. Јована).

Српски родови (икавци) у Горњим Рујанима су: **Бошковићи** (из Далмације, славе Св. Јована); **Буловићи** (из Бителића код Сиња, славе Св. Јована); **Ерцези** (из Херцеговине, славе Св. Николе); **Кисе** (из Далмације, старином из Херцеговине, славе Ђурђевдан); **Стојанци** (из Далмације, славе Св. Симеона); **Ђалићи** (непознато поријекло).

Хрватски родови у Доњим Рујанима су: **Бараћи** (у Ливанском

cemetery in which, besides the Orthodox Serbs from Donji Rujani, some of the Serb residents of the neighbouring village of Čaprazlije are also buried. Another Orthodox cemetery is located in Gornji Rujani. Both Gornji and Donji Rujani also have their own Catholic cemeteries with chapels. In Gornji Rujani there are also the remains of a Muslim cemetery.

The **Serb** family groups (Ikavian speakers) in **Donji Rujani** are: **Bačković** (origin unknown, celebrate St. George as their family patron saint); **Bošković** (from Dalmatia, celebrate St. Nicholas); **Erceg** (from Herzegovina, celebrate St. Nicholas); **Gligić** (formerly Lalić, from Dalmatia, came to Rujani from Livno, celebrate St. George); **Kozomara** (came to Rujani from Bila, celebrate St. John); **Lalić** (from the Vrlika Krajina region, celebrate St. John); **Maljković** (came from Čaprazlije after the Second World War, celebrate St. John); **Stojić** (from Podosoje near Vrlika, celebrate St. John); **Vulić** (from Bitelić near Sinj, celebrate St. John); **Zagorac** (origin unknown).

The **Serb** family groups (Ikavian speakers) in **Gornji Rujani** are: **Bošković** (from Dalmatia, celebrate St. John); **Bulović** (from Bitelić near Sinj, celebrate St. John); **Čalić** (origin unknown); **Erceg** (from Herzegovina, celebrate St. Nicholas); **Kiso** (from Dalmatia, originally from Herzegovina, celebrate St. George); **Stojanac** (from Dalmatia, celebrate St. Simeon);

пољу прије 1741. год.); **Барбарићи** (из Броћна у Херцеговини); **Брдари** (некада Бараћи); **Гује** (из Потравља код Сиња); **Делаши** (из Зелова код Сиња); **Долићи** (у Ливањском пољу прије 1741. год.); **Жарко** (из Бителића код Сиња); **Јурете** (у Ливањском пољу прије 1741. год.); **Калајице** (из Бителића код Сиња); **Одаци** (непознато поријекло); **Пашалићи** (некада Радиловићи, поријеклом из Јајца); **Перићи** (некада Бралићи, из Дицма код Сиња); **Плазоњићи** (из Врличке крајине); **Радићи** (из околине Сиња); **Топићи** (некада Андабак и Рогољ, из Дрниша); **Ћенани** (непознато поријекло); **Ђурковићи** (из Бителића код Сиња); **Урсе** (непознато поријекло); **Џаје** (из Аржана у Далмацији); **Шибеници** (поријеклом из Шибеника); **Шукери** (некада Кујунџија, из околине Јајца).

Хрватски родови у Горњим Рујанима су: **Андабаци** (некада Рогољ, од Дрниша); **Баришићи** (из Засиока код Сиња); **Баруни** (некада Милуновићи, из Пољица у Далмацији); **Билуши** (из Промине код Дрниша); **Брдари** (некада Бараћи); **Брчићи** (у Ливањском пољу прије 1741. год.); **Видићи** (из Читлука код Сиња); **Вуковићи** (из Бителића код Сиња); **Езгета** (из Бителића код Сиња); **Жарко** (из Бителића код Сиња); **Јелчићи** (из Мућа код Сиња); **Јукићи** (из Бителића код Сиња); **Калајице** (из Бителића код Сиња); **Мајићи** (из Потравља код Сиња); **Папићи** (из Свиба у Далмацији); **Перајице** (из Главица код Сиња); **Поповићи** (не-

The Croat family groups in **Donji Rujani** are: **Barač** (in the Livno Plain before 1741); **Barbarić** (from Broćno in Herzegovina); **Brdar** (formerly Barač); **Ćenan** (origin unknown); **Ćurković** (from Bitelić near Sinj); **Delaš** (from Zelovo near Sinj); **Dolić** (in the Livno Plain before 1741); **Džaja** (from Aržano in Dalmatia); **Guja** (from Potravlje near Sinj); **Jureta** (in the Livno Plain before 1741); **Kalajica** (from Bitelić near Sinj); **Odak** (origin unknown); **Pašalić** (formerly Radilović, originally from Jajce); **Perić** (formerly Bralić, from Dicmo near Sinj); **Plazonjić** (from the Vrlika region); **Radić** (from the area of Sinj); **Šibenik** (originally from Šibenik); **Šuker** (formerly Kujundžija, from the area of Jajce); **Topić** (formerly Andabak and Rogulj, from Drniš); **Ursa** (origin unknown); **Žarko** (from Bitelić near Sinj).

The Croat families in **Gornji Rujani** are: **Andabak** (formerly Rogulj, from Drniš); **Barišić** (from Zasiok near Sinj); **Barun** (formerly Milunović, from Poljica in Dalmatia); **Biluš** (from Promina near Drniš); **Brdar** (formerly Barač); **Brčić** (in the Livno Plain before 1741); **Ćenan** (origin unknown); **Džaja** (from Aržano in Dalmatia); **Ezgeta** (from Bitelić near Sinj); **Jelčić** (from Muć near Sinj); **Jukić** (from Bitelić near Sinj); **Kalajica** (from Bitelić near Sinj); **Majić** (from Potravlje near Sinj); **Papić** (from Sviba in Dalmatia); **Perajica** (from Glavice near Sinj); **Popović** (formerly Brčić); **Radić** (from the area of Sinj); **Rimac** (in

када Брчићи); **Радићи** (из околине Сиња); **Римци** (у Ливањском пољу прије 1741. год.); **Ромићи** (из Хрваца код Сиња); **Ћенани** (непознато поријекло); **Џаје** (из Аржана у Далмацији); **Шеремети** (у Ливањском пољу прије 1741. год, у Рујане дошли из Прилуке); **Шкрабо** (некада Буљан, из Бителића код Сиња); **Шукери** (некада Кујунџија, из околине Јајца).¹²

the Livno Plain before 1741); **Romić** (from Hrvace near Sinj); **Šeremet** (in the Livno Plain before 1741, came to Rujani from Priluka); **Škrabo** (formerly Buljan, from Bitelić near Sinj); **Šuker** (formerly Kujundžija, from the area of Jajce); **Vidić** (from Čitluk near Sinj); **Vuković** (from Bitelić near Sinj); **Žarko** (from Bitelić near Sinj).¹²

*Сјоменик на њправославном ѓробљу у
Доњим Рујанима*

*Monument in the Orthodox cemetery in
Donji Rujani*

ЗА ЖИВЕ
СЕБЕ ДИЖЕМ ЛАЛИЋ
РУЖА – Ж – П – ЈОВЕ
Р – 6 – 5 1887 – Г У ГЛАМОЧУ

DURING LIFE
I ERECT FOR MYSELF LALIĆ
RUŽA – W[ife]-[of] D[ceased] – JOVO
B – 6 – 5 1887 – IN GLAMOČ

¹² Petrić, „Porijeklo stanovništva”, 78-80. Допуњено подацима из: Будо Симоновић, *Огњена Марија Ливањска*, (Београд: Вести, 2008, 4. изд.), 513-523.

¹² Petrić, “Porijeklo stanovništva”, p.78-80. Additional information on family groups drawn from: Budo Simonović, *Ognjena Marija Livanjska*, (Beograd: Vesti, 2008, 4. izd.), p.513-523.

ЧАПРАЗЛИЈЕ

Село Чапразлије, као и Челебић на супротној страни Ливањског поља, представља невидљиву тачку гдје се ово крашко поље дијели на свој „горњи” и „доњи” дио. Етнички мјешовито, традиционално већински српско, село је и тачка гдје се (мјешовита, али махом хрватска) села икавског говора – какав је доминантан и у Чапразлијама – из горњег дијела поља сусрећу са српским селима ијекавског говора у Доњем пољу.

Када је село тачно добило своје данашње име није до краја разјашњено. У *Опширном попису Клишког санџака из 1550. године* спомиње се *мезра* (напуштено село или село у настајању) Горњи Забукови у нахији Саромишу, за које се каже да је „у *сѣаром дефѣтеру* била уѣисана на *сѣахију Чаѣразлу Мехмеда*”. Поред имена овог спахије, још један детаљ нас наводи на закључак да се овдје заправо говори о данашњим Чапразлијама. Наиме, у попису се наводи да је Чапразлу Мехмед дао дио своје земље „*Азану, сину Радице*”.¹ Ако знамо да се један дио данашњих Чапразлија (и дио суседног Прова који се наслања на њега) зове *Азаповина*, можемо закључити не само како је настао назив Азаповина, него и да су Горњи Забукови из овог пописа данашње Чапразлије. Село **Забуковие**

1 Spaho, Aličić, Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka*, 389-390.

ЇАПРАЗЛИЈЕ

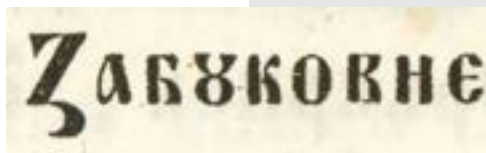
The village of Ćaprazlije, along with Ćelebić on the opposite side of the Livno Field, represents an invisible point where this karst field is divided into its ‘Upper’ and ‘Lower’ parts. Ethnically mixed, traditionally with a Serb majority, this village is also the point where the (mixed but mostly Croatian) villages of the Ikavian dialect - which is dominant in Ćaprazlije as well - from the Upper part of the field meet the Serb villages of the Ijekavian dialect in the Lower Field.

When exactly the village received its present name is not entirely clear. In the *Detailed Census of the Sanjak of Klis from 1550*, a *mezra* (an abandoned village or a village in formation) called *Gornji Zabukovi* in the *Saromiš nahija* (administrative unit) is mentioned, and it is stated that ‘in the old *defter* it had been registered to the *spahi Ćaprazlu Mehmed*’. Besides the name of this *spahi*, another detail leads us to conclude that this actually refers to present-day Ćaprazlije. Namely, the census states that Ćaprazlu Mehmed gave part of his land to ‘*Azap, the son of Radica*’.¹ If we know that a part of today’s Ćaprazlije (and a part of the neighbouring village of Provo) is still called *Azapovina*, we can conclude not only how the name *Azapovina* came into being, but also that the Gornji Zabukovi mentioned in this census are today’s Ćaprazlije. The village of *Zabukovie* is also mentioned

1 Spaho, Aličić, Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka*, p.389-390.

спомиње се и у даровници краља Стјепана Остоје војводи Хрвоју Вукчићу из 1400. године, мада до сада није било јасно на које мјесто се име односи.²

in the charter of King Stjepan Ostoja to Vojvoda Hrvoje Vukčić from the year 1400, although until now it has been unclear which place this name referred to.²

*Забукowie у даровници
краља Свјетлана Остоје (1400)*

*Zabukovie in the charter
of King Stjepan Ostoja (1400)*

У својим *Биљешкама*, започетим 1864. године, фра Грго Лозић доноси додатне податке о настанку данашњег имена села: „Čaprazlije zazvalo, od kad je u četi protiv Dalmatinom boreće Čaprazli-beg s društvom izgino pod selom i onde on, i družina tu pokopani, i bašluci, i greblja jih svidoe i sad da je tako”.³ Исто предање о погибији Чапразли-беге на локалитету Брижине може се чути и међу становницима Чапразлија, а два машета, гдје је по предању сахрањен, и даље стоје испод кућа Марчета и Ђурана.⁴ Када се овај окршај тачно догодио није ни изблиза познато. Међутим, ако знамо да у свом попису католичког становништва 1741. године бискуп фра Павао Драгичевић већ тада спомиње село под именом Чапразлије, а да Ойширни њојис Клишкој санџака из 1550. њоги-

In his *Notes*, begun in 1864, fra Grgo Lozić provides additional information about how the village got its present name: ‘it was called Čaprazlije since the time when, fighting with his troop against the Dalmatians, Čaprazli-beg with his companions was killed below the village, and there he and his company were buried, and the headstones and graves still bear witness to this today’³. The same tradition about the death of Čaprazli-beg at the locality known as Brižine can also be heard among the inhabitants of Čaprazlije, and two grave-markers where he is said to have been buried still stand below the houses of the Marčeta and Đuran families.⁴ When exactly this clash occurred is not known. However, if we know that in his census of the Catholic population from 1741 Bishop fra Pavao Dragičević already mentions the village by the name Čaprazlije, while

2 Новаковић, „Повеља краља Босанскога Стјепана Остоје”, 52.

3 Manderalo, *Ložicev ilirski san*, 65.

4 Видјети и: Milan Đuran, *Čaprazlije: zavičaj, radost i tuga*, (Beograd: Dis public, 2008), 18.

2 Novaković, “Povelja kralja Bosanskoga Stjepana Ostoje”, p.52.

3 Manderalo, *Ložicev ilirski san*, p.65.

4 See also Milan Đuran, *Čaprazlije: zavičaj, radost i tuga*, (Beograd: Dis public, 2008), p.18.

не још увијек користи назив *Горњи Забукови*, можемо претпоставити да је нови назив села настао у периоду између.

the *Detailed Census of the Sanjak of Klis from 1550* still uses the name *Gornji Zabukovi*, we may assume that the village's new name arose sometime in the period between these dates.

Машеџи Чапразли-беџа

Čaprazli-beg's grave

У селу се налазе двије средњовјековне некрополе стећака. Једна се налази на локалитету *Машеџи* и сачињена је од седам стећака у облику сандука. Друга некропола налази се недалеко одатле, на њиви Ђорђа Ђурана, и обухвата неких 40 стећака у облику плоча.⁵ У селу данас постоји једно активно православно гробље, на којем се сахрањују становници овог села и дио становника сусједног Прова.

У свом попису католичког становништва и жупа из 1813. године, бискуп фра Аугустин Милетић билијежи Чапразлије и сусједно Прово

In the village there are two medieval necropolises of *stećci* (medieval tombstones). One is located at the *Mašeti* site and consists of seven sarcophagus-shaped *stećci*. The second necropolis is not far from there, in the field of Đorđe Đuran, with about 40 slab-shaped *stećci*.⁵ Today the village has one active Orthodox cemetery, where the inhabitants of this village and part of the inhabitants of neighbouring Provo are buried.

In his census of the Catholic population and parishes from 1813, Bishop fra Augustin Miletić records Čaprazlije and neighbouring Provo together,

5 Zelenika, „Stećci Livanjskog područja”, 90.

5 Zelenika, “Stećci livanjskog područja”, p.90.

заједно, наводећи да у њима живе католици и православци.⁶ Шематизам Митрополије дабро-босанске за 1882. годину наводи да су у Чапразлијама била 34 православна дома са 252 православне душе, као и да је село припадало Челебићкој парохији.⁷ Аустроугарски попис из 1895. године наводи да је у Чапразлијама живјело 330 православних становника и 135 католика.⁸ На попису из 1991. године, у Чапразлијама је живјело 156 Срба и 40 Хрвата.

Српски родови (икавци) у **Чапразлијама** су: **Бошковићи** (из Далмације, славе Св. Николу); **Ђурани** (непознато поријекло, славе Св. Јована); **Кисе** (из Далмације, старином из Херцеговине, славе Ђурђевдан); **Коњик-Лунић** (непознато поријекло, славе Ђурђевдан); **Коњикушићи** (некада Ињац, дошли из Герзова код Шипова, славе Св. Василија); **Маљковићи** (из Маовица код Врлике, славе Св. Јована); **Марчете** (Марчетићи) – (из Кољана код Врлике, славе Св. Николу); **Михаљице** (из Косора код Врлике, славе Св. Николу); **Радићи** (некада Чулић, дошли из Далмације, славе Часне Вериге); **Стојићи** (из Подосоја код Врлике, славе Св. Јована); **Шуњке** (некада Обад, из околине Врлике, славе Св. Илију).

Хрватски родови у Чапразлија-

noting that both Catholics and Orthodox live there.⁶ The *Schematism of the Metropolitanate of Dabar-Bosna of 1882* states that Čaprazlije had 34 Orthodox households with 252 souls, and that the village belonged to the Čelebić parish.⁷ The Austro-Hungarian census of 1895 records that 330 Orthodox inhabitants and 135 Catholics lived in Čaprazlije.⁸ In the 1991 census, Čaprazlije had 156 Serbs and 40 Croats.

The **Serb** family groups (Ikavian speakers) in **Čaprazlije** are: **Bošković** (from Dalmatia, celebrate St. Nicholas as their patron saint); **Đuran** (origin unknown, celebrate St. John); **Kiso** (from Dalmatia, originally from Herzegovina, celebrate St. George); **Konjik-Lunić** (origin unknown, celebrate St. George); **Konjikušić** (formerly Injac, came from Gerzovo near Šipovo, celebrate St. Basil); **Maljković** (from Maovice near Vrlika, celebrate St. John); **Marčeta** (Marčetić) – (from Koljani near Vrlika, celebrate St. Nicholas); **Mihaljica** (from Kosori near Vrlika, celebrate St. Nicholas); **Radić** (formerly Čulić, came from Dalmatia, celebrate the Feast of the Veneration of Chains of Apostle Peter); **Stojić** (from Podosoj near Vrlika, celebrate St. John); **Šunjka** (formerly Obad, from the area of Vrlika, celebrate St. Elijah).

6 Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja*, 405.

7 Nikolajević, *Šematizam 1882*, 37. Челебић данас припада Врбичкој парохији, а Чапразлије Губинској.

8 *Главни резултати пописа житељства 1895.*, 450-451.

6 Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja*, p.405.

7 Nikolajević, *Šematizam 1882*, p.37. Today, Čelebić belongs to the Vrbica parish, while Čaprazlije belong to the Gubin parish.

8 *Glavni rezultati popisa žiteljstva 1895.*, p.450-451.

ма су: **Буловићи** (из Бителића код Сиња, до 1903. године били православци); **Гранићи** (из Мућа код Сиња); **Јуришићи** (некада Ђапићи, из Бителића код Сиња); **Матковићи** (из Бителића код Сиња); **Перајице** (из Главица код Сиња); **Солдићи** (из Засиока код Сиња); **Ђурковићи** (доселили се из Бителића код Сиња око 1879. године); **Ђапићи** (из Бителића код Сиња, предање каже да су били православци); **Хрговићи** (у Чапразлије дошли из Рујана).⁹

9 Petrić, „Porijeklo stanovništva”, 78.

The Croat families in Čaprazlije are: **Bulović** (from Bitelić near Sinj; until 1903 they were Orthodox); **Ćurković** (came from Bitelić near Sinj around 1879); **Đapić** (from Bitelić near Sinj; tradition says they were once Orthodox); **Granić** (from Muć near Sinj); **Hrgović** (came to Čaprazlije from Ružani); **Jurišić** (formerly Đapić, from Bitelić near Sinj); **Matković** (from Bitelić near Sinj); **Perajica** (from Glavice near Sinj); **Soldić** (from Zasiok near Sinj).⁹

9 Petrić, „Porijeklo stanovništva”, p.78.

ПРОВО

Село Прово налази се у Доњем ливањском пољу и једно је у низу села испод планине Динаре. Остаци илирске градине изнад засеока *Мејдан*, неких 160 м изнад села, свједоче о континуитету живљења на овом простору. Градина је једна од већих у овом дијелу Ливањског поља и чини је плато величине 160x110 м.¹ На простору данашњег села постоје двије некрополе стећака из средњег вијека. На локалитету познатом као *Гребљице*, односно *Полице*, уз сам пут који од Сајковића води кроз село ка Рујанима, налази се 10 стећака, већином утонулих у земљу. На једном стећку уклесан је добро очуван љиљан. Код кућа Попарића, налази се још једна некропола са 13 стећака, који су слабије обраде и такође утонули у земљу.²

Село се први пут спомиње у верзији данашњег имена као *Прехова* у нахији Сарумишево у *Ойширном ѿопису Клишкој санџака из 1550. ѿдине*, када се састојало од 13 кућа, већином хришћанских, и неколико муслиманских. Код муслиманских кућа, у већини случајева може се утврдити да је 16. вијек моменат преласка на ислам, јер су уз муслиманска имена главешина дата и хришћанска имена њихових очева.³

1 Benac, *Utvrdjena ilirska naselja*, 127-128.

2 Zelenika, „Stećci Livanjskog područja”, 96; Bešlagić, *Stećci*, 277.

3 Spaho, Aličić, Zlatar, *Opširni popis Kliškog*

PROVO

The village of Provo is located in the Lower Livno Field, one in a series of villages below the Dinara mountain range. The remains of the Illyrian hillfort near the hamlet of *Megdan*, about 160 meters above the village, bear witness to the continuity of life in this area. The hillfort is one of the larger ones in this part of the Livno Field, consisting of a plateau measuring 160 metres by 110 meters.¹ In the area of the present-day village, there are two medieval necropolises with *stećci*. At the site known as *Grebljice*, or *Police*, right next to the road that leads from Sajković through the village toward Rujani, there are 10 *stećci*, most of them sunk into the ground. One *stećak* features a well-preserved carved lily. Near the houses of the Poparić family group, there is another necropolis with 13 *stećci*, more roughly made and also sunken into the ground.²

The village is first mentioned in the form of its present-day name - as *Prehova* in the *nahiya* of Sarumiševo - in the *Detailed Census of the Sanjak of Klis* from the year 1550, when it consisted of 13 households, mostly Christian with a number of Muslim ones. In the case of the Muslim households, in most instances one can pin down the moment of conversion to Islam in the 16th century, since alongside the Muslim names of the heads of house-

1 Benac, *Utvrdjena ilirska naselja*, p.127-128.

2 Zelenika, „Stećci livanjskog područja”, 96; Bešlagić, *Stećci*, p.277.

Попис католичког становништва из 1813. године који је спровео бискуп фра Аугустин Милетић биљежи Чапразлије и Прово заједно, наводећи да имају 16 католичких домова, а успут нотира да у селу живе и православци.⁴ Шематизам Митрополије дабро-босанске за 1882. годину наводи да је у селу *Прохово*, које је припадало Челебићкој парохији, био 41 православни дом са 279 православних душа.⁵ Аустроугарски попис из 1895. године наводи да је у Прову живјело 365 православних становника.⁶ На попису из 1991. године, у Прову је живјело 223 Срба.

У селу се данас налази једно активно православно гробље, на којем се сахрањује и дио становника сусједног Губина.

Српски родови (ијекавци) у Прову су: **Бикићи** (од Бања Луке, славе Св. Николу); **Борковићи** (из Миљковца код Врлике, славе Св. Николу); **Добрице** (некада Цвијетић, дошли из Отишића код Врлике, славе Аранђеловдан); **Ђурани** (непознато поријекло, славе Св. Јована); **Загорци** (из Отишића код Врлике, славе Св. Николу); **Законовићи** (из Далмације, славе Св. кнеза Лазара); **Иветићи** (из Цивљана код Врлике, славе Св. Стефана); **Ињици** (из Герзова код Шипова, славе Св. Василија); **Јовчићи** (из Отишића

holds, the Christian names of their fathers are also recorded.³

The census of the Catholic population conducted in 1813 by Bishop fra Augustin Miletić records Čaprazlije and Provo together, stating that they had 16 Catholic households, while also noting that Orthodox Christians lived in the village as well.⁴ The *Schematism of the Metropolitanate of Dabar-Bosna* of 1882 states that in the village of *Prohovo*, which belonged to the Čelebić parish, there were 41 Orthodox households with 279 Orthodox souls.⁵ The Austro-Hungarian census of 1895 records that 365 Orthodox inhabitants lived in Provo.⁶ According to the 1991 census, 223 Serbs lived in Provo.

Today, there is one active Orthodox cemetery in the village, which is also used for burials by some of the family groups in neighbouring Gubin.

The Serb families (Ijekavian dialect) in Provo are: **Bikić** (from the Banja Luka area, celebrate St. Nicholas as their patron saint); **Borković** (from Miljkovac near Vrlika, celebrate St. Nicholas); **Dobrica** (formerly Cvijetić, came from Otišić near Vrlika, celebrate the Holy Archangel Michael); **Đuran** (unknown origin, celebrate St. John); **Ivetić** (from Civljani near Vrlika, celebrate St. Stephen); **Injac** (from Gerzovo near Šipovo, celebrate St. Basil); **Jovčić** (from Otišić near

sandžaka, 110.

4 Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja*, 405.

5 Николајевић, *Шематизам 1882*, 37.

6 Главни резултати пописа житељства 1895., 452-453.

3 Spaho, Aličić, Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka*, p.110.

4 Perković, *Stanovništvo livanjskog polja*, p.405.

5 Nikolajević, *Šematizam 1882*, p.37.

6 *Glavni rezultati popisa žiteljstva*, p.452-453.

код Врлике, славе Аранђеловдан); **Калавери** (непознатог поријекла, славе Ђурђевдан); **Маљковићи** (дошли из Маовица, преко Уништа, славе Св. Јована); **Марчете** (из Кољана код Врлике, славе Св. Николу); **Михајиле** (некада Стоисављевић, па Кукавице, из Отишића код Врлике, славе Св. Николу); **Миљковићи** (из Миљковића код Врлике, мада друго предање каже да су из Црне Горе дошли у Промину код Дрниша а одатле у Прово, славе Св. Василија); **Митровићи** (из Промине код Дрниша, славе Ђурђевдан); **Михаљице** (из Косора код Врлике, славе Св. Николу); **Мрвићи** (1899. године доселили из Засиока између Сиња и Врлике, славе Св. Јована); **Пајчини** (из Герзова код Шипова, славе Св. Василија); **Покрајци** (из Промине код Дрниша, славе Св. Николу); **Попарићи** (из Каштела код Сплита, славе Мратиндан); **Радићи** (из Посавине, славе Св. Апостола Тому); **Загорци** (из Отишића код Врлике, славе Св. Николу).⁷

Vrlika, celebrate the Holy Archangel Michael); **Kalaver** (unknown origin, celebrate St. George); **Maljković** (came from Maovice, via Uništa, celebrate St. John); **Marčeta** (from Koljani near Vrlika, celebrate St. Nicholas); **Mihajilo** (formerly Stoislavljević, then Kukavice, from Otišić near Vrlika, celebrate St. Nicholas); **Miljković** (from Miljkovići near Vrlika, although another tradition says they came from Montenegro to Promina near Drniš, and from there to Provo, celebrate St. Basil); **Mitrović** (from Promina near Drniš, celebrate St. George's Day); **Mihaljica** (from Kosore near Vrlika, celebrate St. Nicholas); **Mrvić** (migrated in 1899 from Zasiok between Sinj and Vrlika, celebrate St. John); **Pajčin** (from Gerzovo near Šipovo, celebrate St. Basil); **Pokrajac** (from Promina near Drniš, celebrate St. Nicholas); **Poparić** (from Kaštela near Split, celebrate the Holy King St. Stephan of Dečani); **Radić** (from Posavina, celebrate the Holy Apostle Thomas); **Zagorac** (from Otišić near Vrlika, celebrate St. Nicholas); **Zakonović** (from Dalmatia, celebrate St. Prince Lazar).⁷

7 Petrić, „Porijeklo stanovništva”, 77.

7 Petrić, „Porijeklo stanovništva”, p.77.

1814

1814: Овдје почива слуга Божји Јован Мијаило. Бог да га прости.

ЗДЕ ПОЧИВА

БѢТЬ РАБЪ

БОЖИ

ІОВАНЪ МИЈАИЛО

БОГЪ ГА

ПРОСТИ.

1814: Here lies the servant of God Jovan Mijailo. God have forgiveness.

У горњем лијевом углу споменика је исписана година. На први поглед и издвојено посматрано, она дјелује као: 1914. Ипак, обзиром на облик слова која одговарају ранијим периодима, овај натпис би припадао XIX вијеку.

The year is written in the upper left corner of the monument. At first glance – and viewed in isolation – it looks like 1914. However, given the shape of the letters which correspond to an earlier period, this inscription belongs to the 19th century.

Село Губин смјестило се испод Динаре, у самом подножју Троглава, и садржи трагове дугог људског постојања. Под данашњим именом село се не спомиње прије 19. вијека, а могуће је да је некада носило другачији назив. Ахмет Бурек сматра да се село некада звало *Љубнић* – име под којим је пописано у *Опширном попису Клишкој санџака из 1550. године*¹, односно *Љубин* – име под којим се појављује у турском дефтеру из 1604. године². Тако је, може бити, од имена *Љубнић*, па касније *Љубин* настао – Губин. *Опширни попис Клишкој санџака из 1550. године* наводи да село *Љубнић* припада Саромишкој нахији и броји 11 кућа, од чега су двије „нових муслимана” а остале хришћанске.

Изнад западног дијела села налазе се остаци илирске градине познате као *Губински њраг*. Градински плато дуг је око 125 метара, а широк око 45 м у средишњем дијелу и брањен је великим лимитним тумулом и другим бедемима. На

1 Spaho, Aličić, Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka*, 110. У напоменама приређивача наводи се претпоставка да је *Љубнић* заправо данашњи *Љубунчић*. Међутим, ово је мало вјероватно, имајући у виду да се *Љубунчић* налази источно од потеза *Луснић-Лиштани*, који је представљао границу између ливањске и саромишке нахије. Саромишка нахија се налазила западно од ове линије и обухватала Доње ливањско поље.

2 Petrić, „Poriijeklo stanovništva”, 33; Burek, *Prezimeni Livna*, 25-26.

The village of Gubin is situated below the Dinara mountain range, at the very foot of the Troglav peak, and contains traces of long-standing human habitation. Under its present name, the village is not mentioned before the 19th century, hence it is possible that it once had a different name. Ahmet Burek believes that the village was once called *Ljubnić* - the name under which it was recorded in the *Detailed Census of the Sanjak of Klis from 1550*¹ - or *Ljubin* - the name under which it appears in the Ottoman tax *defter* from 1604. Thus, it is possible that from the name *Ljubnić*, later *Ljubin*, the name *Gubin* eventually developed. The *Detailed Census of the Sanjak of Klis from 1550*² states that the village of *Ljubnić* belonged to the Saromiš *nahija* and had 11 households, two of which were “new Muslims” (i.e. newly converted to Islam) while the rest were Christian.

Above the western part of the village lie the remains of an Illyrian hillfort known as *Gubinski grad* (*Gubin Fortress*). The hillfort plateau is about 125 meters long and around 45

1 Spaho, Aličić, Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka*, p.110. In the editor's notes, it is suggested that *Ljubnić* is in fact the present-day *Ljubunčić*. However, this is unlikely, given that *Ljubunčić* is located east of the *Lusnić-Lištni* line, which marked the boundary between the Livno and Saromiš *nahijas*. The Saromiš *nahija* lay west of this line and encompassed the Lower Livno Field.

2 Petrić, “Poriijeklo stanovništva”, p.33; Ahmet Burek, *Prezimeni Livna i Livanjskog polja*, (Fojnica: Štamparija Fojnica, 2019), p.25-26.

истој локацији, по свему судећи, постојало је и римско утврђење.³ Данашње активно православно гробље настало је на старијој средњовјековној некрополи. У источном дијелу гробља видљиви су остаци зидова старије цркве, са јасном олтарском апсидом окренутом ка истоку. Бешлагић је на овој локацији побројао 27 стећака, углавном хоризонталних плоча без украса, који се простиру око остатака цркве и помијешани су са новијим споменицима широм гробља.⁴ Међу новијим споменицима најстарији потичу са почетка 19. вијека.

У шематизму Митрополије дабро-босанске за 1882. годину наводи се да је Губим тада припадао Челебићкој парохији и да је у селу било 37 православних домова са 297 православних душа.⁵ Недалеко од гробља, налази се и православна црква Успења Превете Богородице, саграђена од клесаног камена 1884. године, која је данас сједиште парохије Губинске.⁶ Аустроугарски попис из 1895. године наводи да је у Губину (са засеком Подградина) живјело 458 православних становника.⁷ На попису из 1991. године, у Губину је живјело 366 становника, скоро сви Срби.

3 Benac, *Utvrdena ilirska naselja*, 125-127.

4 Bešlagić, *Stećci*, 277.

5 Николајевић, *Шематизам 1882*, 37.

6 Милош Ернаут, *Епархија Бихаћко-петровачка и Рмањска*, (Босански Петровац: ЕУО Епархије бихаћко-петровачке, 2021), 271.

7 Главни резултати пописа житељства 1895., 450-451.

meters wide in its central section, defended by a large boundary tumulus and additional ramparts. At the same location, it appears that a Roman fortification also once existed.³

The present active Orthodox cemetery lies on an older medieval necropolis. In the eastern part of the cemetery, the remains of the walls of an older church can be seen, with a clearly defined altar apse facing east. Bešlagić counted 27 *stećci* at this site, mostly horizontal slabs without ornamentation, which are spread around the remains of the church and intermixed with more recent monuments throughout the cemetery.⁴ Among the newer monuments, the oldest date from the very beginning of the 19th century.

In the *Schematism of the Metropolitanate of Dabar-Bosna of 1882*, it is stated that *Gubim* at that time belonged to the Čelebić parish, and that the village had 37 Orthodox households with 297 Orthodox souls.⁵ Not far from the cemetery stands the Orthodox Church of the Dormition of the Most Holy Mother of God, built of stone in 1884, which today serves as the seat of the Gubin parish.⁶ The Austro-Hungarian census of 1895 records that Gubin (together with the hamlet of *Podgradina*) had 458 Orthodox inhabitants.⁷ In the 1991 census,

3 Benac, *Utvrdena ilirska naselja*, p.125-127.

4 Bešlagić, *Stećci*, p.277.

5 Nikolajević, *Šematizam 1882*, p.37.

6 Miloš Ernaut, *Eparhija Bihaćko-petrovačka i Rmanjska*, (Bosanski Petrovac: EUO Eparhije bihaćko-petrovačke, 2021), p.271.

7 *Glavni rezultati popisa žiteljstva 1895.*,

Петрић наглашава да је „*їуїї до-
сељавања из Врличке крајине у сјевер-
ни дио Ливанскої њоља водио њреко
Динаре – на Губин*”. Српски родо-
ви (ијекавци) у Губину су: **Баро-
шевчићи** (некада Ињац, дошли из
Казанаца, поријеклом из Герзова
код Шипова, славе Св. Василија);
Бобићи (поријеклом из околине
Госпића у Лици, славе Св. кнеза
Лазара); **Броћете** (из Врлике, славе
Св. Стевана); **Вуј(и)чићи** (из Врби-
це, старином из Црне Горе, славе
Св. Николу); **Вуковљаци** (некада
Билићи, из Цивљана код Врлике,
славе Св. Јована); **Деспинићи** (из
Отишића код Врлике, славе Св. Јо-
вана); **Иветићи** (из Цивљана код
Врлике, славе Св. Стефана); **Јовчи-
ћи** (из Отишића код Врлике, славе
Аранђеловдан); **Јурићи** (из Отиши-
ћа, славе Св. Стефана); **Калабе** (из
Гламоча, славе Св. Стефана); **Кова-
чевићи** (из Уништа код Б. Грахова,
славе Аранђеловдан); **Маријани**
(из Котлуше код Врлике, славе Св.
Јована); **Марчетићи** (из Кољана
код Врлике, славе Св. Николу);
Михајиле (некада Кукавице, пре
тога Стоисављевић, из Отишића
код Врлике, славе Аранђеловдан);
Пајчини (из Герзова код Шипова,
славе Св. Василија); **Петровићи** (из
Отишића код Врлике, старином из
Црне Горе, славе Ђурђевдан).⁸

Gubin had 366 inhabitants, almost all
of them Serbs.

Petrić emphasizes that „*the migra-
tion route from the Vrlika region to the
northern part of the Livno Field led
across the Dinara - toward Gubin*”. The
Serb families (ijekavian dialect) in
Gubin are: **Barošević** (formerly In-
jac, came from Kazanci, originally
from Gerzovo near Šipovo, celebrate
St. Basil as their family patron saint);
Bobić (originally from the area of
Gospić in Lika, celebrate St. knez La-
zar); **Broćeta** (from Vrlika, celebrate
St. Stephen); **Despinić** (from Otišić
near Vrlika, celebrate St. John); **Ivetić**
(from Civljani near Vrlika, celebrate
St. Stephen); **Jovčić** (from Otišić near
Vrlika, celebrate the Holy Archangel
Michael); **Jurić** (from Otišić, celebrate
St. Stephen); **Kalaba** (from Glamoč,
celebrate St. Stephen); **Kovačević**
(from Uništa near Bosansko Graho-
vo, celebrate the Holy Archangel Mi-
chael); **Marčetić** (from Koljani near
Vrlika, celebrate St. Nicholas); **Mari-
jan** (from Kotluša near Vrlika, cele-
brate St. John); **Mihajilo** (formerly
Kukavice, before that Stoisavljević,
from Otišić near Vrlika, celebrate
the Holy Archangel Michael); **Pajčin**
(from Gerzovo near Šipovo, celebrate
St. Basil); **Petrović** (from Otišić near
Vrlika, originally from Montenegro,
celebrate St. George); **Vuj(i)čić** (from
Vrbica, originally from Montenegro,
celebrate St. Nicholas); **Vukovljak**
(formerly Bilić, from Civljani near Vr-
lika, celebrate St. John).⁸

p.450-451.

8 Petrić, „Porijeklo stanovništva”, 76-77.

8 Petrić, „Porijeklo stanovništva”, p.76-77.

1818
на 25
окт(о)м
бра

.....

1814
ЗДЕ ПОЧІВЪАЕТЪ РАБА
БѢЯ МАРІЯ ВЕ
ЧНА ОН РАДОСТЪ
И БЛАЖЕН
ПОКОЙ
И ТО ПО
ДСНІ
СЯ СИНЪ
ЛУКА
КУКІИЪ.

1818, на 25. октобра. Ов-
дје лежи слуга Божја Ма-
рија. Вјечна јој радост и
блажен покој. И то под-
писа син Лука Кукић.

1818, on 25 October. Here
lies the servant of God
Marija. Eternal joy and
blessed repose to her. And
this was inscribed by her
son Luka Kukić.

У натпису се умјесто слова Ж иси-
јеца слово Јат.

In the inscription the letter Ž has been
carved out with the letter Jat.

Масивни крсни споменици у Губину који су карактеристични за западну Босну. Подизани су масовно у завршници XIX вијека.

The massive funerary monuments in the form of crosses in Gubin, which are characteristic of western Bosnia. They were erected in large numbers at the end of the 19th century.

1814. на 26. новембра:
Овдје почива слуга Бож-
ји Вид Лакичевић. Вјеч-
на му радост, а блажени
покој. Бог да га помилу-
је. И то му потписа син
Никола.

1814
на 26
ноуембра
зде потіѣ
аетъ рабъ
божі видъ лакічевічъ
вѣчна мѣ радость а бл
ажені покоі божі да
га прости і помілує
і то мѣ подпіса
сінъ
нікола.

1814 on 26th November:
Here lies the servant of
God Vid Lakičević. Eternal
joy and blessed repose to
him. God have mercy on
him.

У натписима Ливна доста рано
се јавља слово а уклесано попут
данашњег малог слова, онако како
се пише у реформисаној Вуковој
азбуци.

In the epitaphs of Livno, the letter
a appears quite early carved in the
form of the modern lowercase letter,
the way it is written in Vuk's reformed
alphabet.

1876

ЗДѢ ПОЊИВАЕТЪ РАБА БОЖІ
Ю СТАНУ СУПРЪГА ЛНАТА РАДН
ЋА УДАРН ЛХ КРСТЪ СІНЪ ТОМА
ВѢЧНА ЛХ РАДОСТЪ А БЛАЖЕНІ

1876: Овдје почива слуга Божја Стана супруга Мијата Радића. Удари јој крст син Тома. Вјечна му радост, а блажени покој. Писа Стојко Субашић.

покој писа
стонко
субашић.

1876: Here rests the servant of God Stana, the wife of Mijat Radić. Her son Toma erected this cross for her. Eternal joy to him, and blessed repose. This was written by Stojko Subašić.

И у овом натпису друге половине XIX вијека, срећемо у истој ријечи старо рачвасто У и Вуково – онако како га данас пишемо. Такође, овдје се већ јавља реформисано Т – нестаје треного, које је и те како присутно током друге половине XIX вијека.

In this inscription from the second half of the 19th century, we also encounter, in the same word, the old forked *U* and Vuk Karadžić's reformed version - just as we write it today. Additionally, the reformed *T* already appears here - the three-legged form, which was quite common during the second half of the 19th century, disappears.

*Православни Храм Успиєња Пресвєйше
Боїородице у Губину*

*Orthodox Church of the Dormition of the
Most Holy Mother of God in Gubin*

...
...
БІЛІЧА: БОГЪ: ДА: ОІ: ПРОСТІ
І ПОМІЛЖЕ: Х ЦАРСТВО: НЕБЕ(С)
НО: ВЕЧНА ДЖ: ПАМЯТЬ: А БЛАЖ
ЕНЪ ДЖ: ПОКОІ: ПІСА: САВА
МАРІАНЪ: ХСЪЖНА: ЛАЗО
МІТРАНИЋЪ: КО ЗНА: И К
(О) ... А ВІДІ.

...Билића. Бог да јој прости и помилује у царство небесно. Вјечна му памет, а блажен му покој. Писа Сава Маријан. Усјеца Лазо Митранић. Ко зна и к(о види).

...Bilića. May God forgive her and have mercy on her in the Kingdom of Heaven. Eternal remembrance to him, and blessed repose. Written by Sava Marijan. Carved by Lazo Mitranić. Whoever knows and sees (it).

1859

ЗДЕ: ПОЧИВАЕТЪ

РАБЪ: БОЖІ: НІК(О)ЛА

БІЛІТЬ: ВѢ(Ч)НА МЪ: ПАМЯ

ТЬ: А БЛАЖЕНІ МЪ: ПОКОІ

БОГЪ ДА МЪ: ПРОСТІ: ПОМ

ІЛЖЕ: ѽ ЦАРСТВО: НЕБЕСНО:

ПІСА САВА МІТРАНИЇ: ѽ СЕГ

Є ГА: ПЕТАРЪ: МІТРАНИЇ

КО ЗНА: НЕКА ВІДІ.

1859: Овдје почива слуга Божји Никола Билић. Вјечна му памет, а блажени покој. Бог да му прости (и) помилује у царство небесно. Писа Сава Митранић. Ко зна нека види.

1859: Here rests the servant of God Nikola Bilić. Eternal remembrance to him, and blessed repose. May God forgive him and have mercy on him in the Kingdom of Heaven. Written by Sava Mitranić. Let whoever knows see it.

САЈКОВИЋ

Село Сајковић је најзападније село данашње општине Ливно, на самој граници са Босанским Граховом. Сајковић спада у једно од старијих насеља у Ливањском пољу. На једном бријегу изнад села, на локалитету познатом као *Бабин град*, налазе се остаци праисторијске илирске градине.¹ Први помен села налазимо у даровници краља Стјепана Остоје војводи Хрвоју Вукчићу из 1400. године, гдје се спомиње као *Санковићи*.² На западном ободу данашњег насеља, уз главну цесту Ливно-Босанско Грахово на локалитету Мраморје, налази се некропола средњовјековних стећака са 19 споменика – 17 плоча и два сандука. Некропола је некада имала знатно више стећака, али је девастирана током изградње главне асфалтне цесте.³

SAJKOVIĆ

The village of Sajković is the westernmost village of today's municipality of Livno, located right on the border with Bosansko Grahovo. Sajković is among the older settlements in the Livno Field. On a hill above the village, at a site known as *Babin Grad*, lie the remains of a prehistoric Illyrian hillfort.¹ The first mention of the village appears in the charter of King Stjepan Ostoja to Duke Hrvoje Vukčić from the year 1400, in which it is referred to as *Sankovići*.² On the western edge of the present settlement, beside the main Livno-Bosansko Grahovo road, at a site called Mramorje, there is a necropolis of medieval *stećci* with 19 monuments - 17 slabs and two sarcophaguses. The necropolis once had significantly more *stećci*, but it was damaged during the construction of the main asphalt road.³

Ѡ Завода ѡ нмѣ : Кръдабѣ, Лишѣланѣ, Завѣковнѣ, Санковићѣ, Млиѣнѣ, Рѣнѣ, Лѣвѣнићѣ, Унховићѣ и всѣ

Село Санковиће у даровници краља
Свијейана Остоје (1400)

У Ойширном ѱойису Клишкої санцака из 1550. ѱодине село налазимо под именом *Сајковић* са 33 хри-

The village of Sankovići in the charter of
King Stjepan Ostoja (1400)

In the *Detailed Census of the Sanjak of Klis* from 1550, the village appears under the name *Sajković* with 33

1 *Arheološki leksikon BiH*, tom 3., 235.

2 Новакровић, „Повелја краља Босанскога Стјепана Остоје”, 52.

3 Zelenika, „Stećci Livanjskog područja”, 97; Bešliagić, *Stećci*, 277.

1 *Arheološki leksikon BiH*, tom 3, p.235.

2 Novaković, “Povelja kralja Bosanskoga Stjepana Ostoja”, p.52.

3 Zelenika, “Stećci livanjskog područja”, p.97; Bešliagić, *Stećci*, p.277.

шћанске и 2 муслиманске куће.⁴ Према Буреку, 1724. године у Сајковићу се спомињу извесни Стојан Сиревина и кнез села Лука.⁵

Christian and 2 Muslim households.⁴ According to Burek, in 1724 a Stojan Sirevina and the village *knez* Luka are mentioned in Sajković.⁵

Шематизам Митрополије дабро-босанске за 1882. годину бележи да је у селу Сајковићи било

In the *Schematism of the Metropolitane of Dabar-Bosna* of 1882, it is stated that the village of Sajković had

4 Spaho, Aličić, Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka*, 111.

5 Burek, *Kameno Hlivno*, 236.

4 Spaho, Aličić, Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka*, p.111.

5 Burek, *Kameno Hlivno*, p.236.

43 православна дома са 279 православних душа, те да се село налазило у оквиру Врбичке парохије (данас је у Губину сједиште Губинске парохије).⁶ Аустроугарски попис из 1895. године наводи да је у Сајковићу (са засеком *Брезик*) живјело 429 православних становника.⁷ На попису из 1991. године, у Сајковићу је живјело 200 становника, сви Срби.

У селу данас постоји једно активно православно гробље. Са десне стране улаза у гробље налази се локалитет гдје је, по предању, постојала стара црква. Видних трагова ње данас нема, али постоји мноштво старих, малих камених надгробника, од којих је на само једном уочен уклесан крст.

Српски родови у Сајковићу су: **Бароши** (дошли из Котлуше крај врела Цетине у Далмацији, славе Св. Николу); **Бобушићи** (некада Ловрени, дошли из Нуглашице, а прије тога са Петрова Врела код Гламоча, славе Ђурђевдан); **Бодрожићи** (из Кољана код Врлике, славе Св. Стефана); **Вјештице** (пореклом из Лике, славе Ђурђевдан); **Денићи** (из Кољана код Врлике, славе Св. Николу); **Загорци** (некада Обучина, из Отишића код Врлике, славе Св. Николу); **Иветићи** (из Цивљана код Врлике, славе Св. Стефана); **Ињици** (из Герзова код Шипова, славе Св. Василија); **Козоморе** (дошли из Богдаша, старином са Козаре, славе Св. Јована); **Михајиле** (прези-

43 Orthodox households with 279 Orthodox souls, and that the village belonged to the Vrbica parish (today it is part of the Gubin parish, with its seat in Gubin).⁶ The Austro-Hungarian census of 1895 records that Sajković (together with the hamlet of *Brezik*) had 429 Orthodox inhabitants.⁷ In the 1991 census, Sajković had 200 inhabitants, all Serbs.

The village today has one active Orthodox cemetery. On the right side of the entrance to the cemetery is a site where, according to local oral tradition, an old church once stood. No visible traces of it remain today, but there are numerous small old stone gravestones, of which only one bears a carved cross.

The Serb families in Sajković are: **Baroš** (migrated from Kotluša near the source of the Cetina in Dalmatia, celebrate St. Nicholas as their patron saint); **Bobušić** (formerly Lovreni, came from Nuglašica and before that from Petrovo Vrelo near Glamoč, celebrate St. George); **Bodrožić** (from Koljani near Vrlika, celebrate St. Stephen); **Vještica** (originally from Lika, celebrate St. George); **Denić** (from Koljani near Vrlika, celebrate St. Nicholas); **Zagorac** (formerly Obučina, from Otišić near Vrlika, celebrate St. Nicholas); **Ivetić** (from Civljani near Vrlika, celebrate St. Stephen); **Injac** (from Gerzovo near Šipovo, celebrate St. Basil); **Kozomora** (came from Bogdaši, celebrate St. John);

⁶ Nikolajević, *Šematizam* 1882, p.37.

⁷ *Glavni rezultati popisa žiteljstva 1895.*, p.452-453.

⁶ Николајевић, *Шематизам* 1882, 37.

⁷ *Главни резултати пописа 1895.*, 452-453.

вали се Кукавица, прије тога Стоји-слављевић, славе Аранђеловдан); **Михаљице** (из Косора код Врлике, славе Св. Николу); **Нинковићи** (дошли из Далмације, старином из Херцеговине, славе Св. Јована); **Петровићи** (дошли из Отишића код Врлике, славе Ђурђевдан); **Росићи** (из Отишића код Врлике, славе Св. Јована); **Савићи** (из Гарјака код Врлике, славе Св. Стефана); **Шормази** (са Косова код Книна, славе Св. Николу); **Шуње** (некада Обад, из околине Врлике, славе Св. Илију). Као старији, изумрли родови у Сајковићу, наводе се **Бикићи** (из Далмације), **Боговци** (старином из Црне Горе, у Сајковић дошли из Кољана у Далмацији), и **Давидовићи** (дошли из Далмације).⁸

Mihajilo (formerly Kukavica, before that Stoisavljević, celebrate the Holy Archangel Michael); **Mihaljica** (from Kosore near Vrlika, celebrate St. Nicholas); **Ninković** (came from Dalmatia, originally from Herzegovina, celebrate St. John); **Petrović** (came from Otišić near Vrlika, celebrate St. George); **Rosić** (from Otišić near Vrlika, celebrate St. John); **Savić** (from Garjak near Vrlika, celebrate St. Stephen); **Šormaz** (from Kosovo near Knin, celebrate St. Nicholas); **Šunjka** (formerly Obad, from the Vrlika area, celebrate St. Elijah). As older, extinct families in Sajković, the following are mentioned: **Bikić** (from Dalmatia), **Bogovac** (originally from Montenegro, came to Sajković from Koljani in Dalmatia) and **Davidović** (came from Dalmatia).⁸

8 Petrić, „Porijeklo stanovništva”, 75-76.

8 Petrić, “Porijeklo stanovništva”, p.75-76.

НУГЛАШИЦА

Село Нуглашица налази се у самом сјеверозападном углу Ливањског поља, познатом као Ждраловац. Локално становништво најчешће наводи да је име села повезано са ријечју „угао“, односно локалним обликом „нугао“, па би Нуглашица била село у „(н)углу“ поља.

У селу постоји неколико локалитета са средњовјековним некрополама стећака, а најзанимљивији међу њима је локалитет *Црквина*.¹ Током теренских истраживања, на овој локацији уочен је велики број хоризонталних камених стећака утонулих у земљу, од којих неки имају вертикалне надгробне споменике уз себе. Такође је уочена и већа гомила клесаног камења, као и масивнији клесани елементи са орнаментима у облику крста, што јасно указује да је на овом мјесту некада вјероватно постојала црква.

Шематизам Митрополије дабро-босанске за 1882. годину наводи да је село *Нуглашић* припадало Врбичкој парохији и да је бројало 39 домова са 188 православних душа.² Према аустроугарском попису из 1895. године, село је имало засеке *Балачуша*, *Црномарковић*, *Читлук*, *До*, *Нуго*, *Под*, *Вијенац*, *Вучковић* и *Зајаруга*. У селу је било 584 становника – 578 православних

NUGLAŠICA

The village of Nuglašica is located in the northwesternmost corner of the Livno Field, known as *Ždralovac*. The local population most often says that the village's name is connected to the word 'corner' (*ugao*) that is, the local form 'nugao,' meaning the village in the '(n)corner (nugao)' of the field.

There are several sites in the village containing medieval necropolises with *stećci*, with the most interesting among them being the site called *Crkvina*.¹ During our field research, a large number of horizontal stone *stećci* were observed at this location, sunken into the ground, some of which have vertical grave markers beside them. A larger pile of hewn stone was also noted, as well as more massive carved elements with cross-shaped ornaments, which clearly indicate that a church likely once stood at this place.

The *Schematism of the Metropolitanate of Dabar-Bosna of 1882* states that the village of *Nuglašić* belonged to the Vrbica parish and had 39 households with 188 Orthodox inhabitants.² According to the Austro-Hungarian census of 1895, the village had the following hamlets: *Balačuša*, *Crnomarković*, *Čitluk*, *Do*, *Nugo*, *Pod*, *Vijenac*, *Vučковић* and *Zajaruga*. The village had 584 inhabitants - 578 Orthodox and 6 Catholic.³ In the 1991 census, Nuglašić-

1 Bešlagić, *Stećci*, 111.

2 Николајевић, *Шематизам 1882*, 38.

1 Bešlagić, *Stećci*, p.111.

2 Nikolajević, *Šematizam 1882*, p.38.

3 *Glavni rezultati popisa žiteljstva 1895.*, p.450-451.

и 6 католика.³ На попису из 1991. године, Нуглашица је имали 334 становника, готово све Срби.

Нуглашица данас припада Црнолушкој парохији, а у селу се налазе два активна православна гробља – *Нуїларско* и *Вучијоље*.

У Нуглашици живе следећи српски родови: **Арнаути** (из Косора код Врлике, славе Ђурђевдан); **Банићи** (са Промине код Дрниша, славе Св. апостола Марка); **Бароши** (са Цетине код Врлике, славе Св. Николу); **Вуковићи** (са Читлука код Сиња, једни славе Св. Николу, други Св. Козму и Дамјана); **Гаврани** (из Цетине код Врлике, славе Св. Николу); **Ђукићи** (из Кијева код Врлике, славе Св. апостола Марка); **Зрилићи** (из Цивљана код Врлике, славе Св. Јована); **Иветићи** (из Цивљана код Врлике, славе Св. Стефана); **Јаковљевићи** (из Далмације, поријеклом из Херцеговине, славе Св. Јована); **Јоветићи** (из Врличке Крајине, славе Св. апостола Марка); **Ковачевићи** (са Уништа, славе Аранђеловдан); **Ковљенићи** (непознато поријекло, славе Св. Николу); **Ловрени** (из Петровог Врела код Гламоча, славе Ђурђевдан); **Љубоје** (из Кључа, славе Св. апостола Марка); **Маринчићи** (из Полаче код Книна, славе Св. Јована); **Радивојше** (из Далмације, славе Аранђеловдан); **Ђурковићи** (из Далмације, славе Св. апостола Тому); **Цвијани** (из Шујице код Дувна, славе Св. Јована); **Црномарковићи**

ca had 334 inhabitants, almost all of them Serbs.

Nuglašica today belongs to the Crni Lug parish, while in the village there are two active Orthodox cemeteries - '*Nuglarsko*' and '*Vučipolje*'.

The following **Serb** families live in **Nuglašića**: **Arnaut** (from Kosore near Vrlika, celebrate St. George as their patron saint); **Banić** (from Promina near Drniš, celebrate the Holy Apostle Mark); **Baroš** (from Cetina near Vrlika, celebrate St. Nicholas); **Crnomarković** (from Dalmatian Kosovo, celebrate St. John); **Cvijan** (from Šujica near Duvno, celebrate St. John); **Ćurković** (from Dalmatia, celebrate the Holy Apostle Thomas); **Đukić** (from Kijevo near Vrlika, celebrate the Holy Apostle Mark); **Gavran** (from Cetina near Vrlika, celebrate St. Nicholas); **Ivetić** (from Civljane near Vrlika, celebrate St. Stephen); **Jakovljević** (from Dalmatia, originally from Herzegovina, celebrate St. John); **Jovetić** (from the Vrlika Krajina region, celebrate the Holy Apostle Mark); **Kovačević** (from Uništa, celebrate the Holy Archangel Michael); **Kovljenić** (origin unknown, celebrate St. Nicholas); **Lovren** (from Petrovo Vrelo near Glamoč, celebrate St. George); **Ljuboja** (from Ključ, celebrate the Holy Apostle Mark); **Marinčić** (from Polača near Knin, celebrate St. John); **Radivojša** (from Dalmatia, celebrate the Holy Archangel Michael); **Šiljić** (origin unknown, celebrate St. John); **Vuković** (from Čitluk near Sinj, some celebrate St. Nicholas, others Sts. Cosmas and Damian);

3 Главни резултати пописа житељства 1895., 450-451.

(са Далматинског Косова, славе Св. Јована); **Шиљићи** (непознатог поријекла, славе Св. Јована).⁴

Zrilić (from Civljane near Vrlika, celebrate St. John).⁴

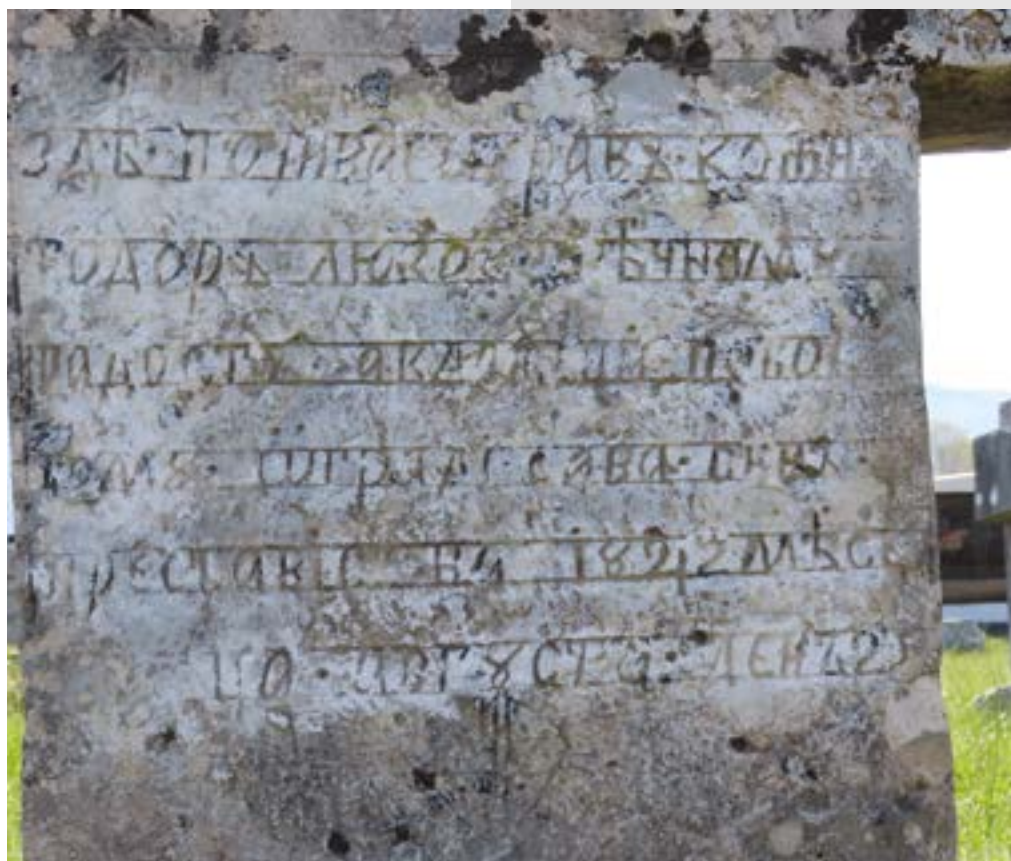

Група великих надгробних крстова какве виђамо у предјелима западне Босне. Они су обликовани као споменици једноставног облика, укопани/пободени у земљу, или крсни споменици који почивају на широким постаментима. Овдје се срећу обје варијанте.

A group of large tombstone crosses such as those seen in regions of western Bosnia. They are shaped as monuments of simple form, either sunk/driven into the ground, or as cross-shaped monuments resting on broad pedestals. Both variants are found here.

4 Petrić, „Poriјeklo stanovništva”, 72-73.

4 Petrić, „Poriјeklo stanovništva”, p.72-73.

ЗДѢ ПОЧІВАЕТЪ РАВЪ БОЖИ
ТОДОРЪ ЛЮБОА ВѢЧНА МЪ
РАДОСТЪ А БЛАЖЕННІ ПОКОІ
ТО МЪ ОГРАДИ САВА СИНЪ
ПРЕСТАВІ СЕ НА 1842 МЪС
ЦА АВГУСТА ДЕНЪ 25.

Овдје почива слуга Божји Тодор Љубоја. Вјечна му радост, а блаже-ни покој. То му огради Сава син. Престави се на 1842, мјесеца авгу-ста дан 25.

И овдје се срећемо са високо пи-сменим натписом који задржава самогласнички систем, слова Ћ и ѡ и рачвасто У.

Here rests the servant of God Todor Ljuboja. Eternal joy to him, and blessed repose. This was enclosed by his son Sava. He presented himself in 1842, on the 25th day of the month of August.

Here we also encounter a highly lit-erate inscription that preserves the vowel system, the letters Ћ and ѡ, and the forked У.

ЗДѢ· ПОЧІВАЄТЬ· РАБЪ·
 БОЖІ· ПАНТЕЛІА· ВѢЧНА
 МЪ· РАДОСТЬ· А БЛА
 ЖЕНІ· ПОКОІ· СИНЪ· ПЕТ
 РА· ЛЮБОА· ПРЕСТАВІ
 СЕ· НА· 1855·

Овдје пожива слуга Божји Панте-
 лија. Вјечна му радост, а блажени
 покој. Син Петра Љубоја. Престави
 се на 1855.

Here rests the servant of God Pan-
 telija. Eternal joy to him, and blessed
 repose. Son of Petar Ljuboja. He pre-
 sented himself in 1855.

ЗДѢ ПОЧИВАЕТЪ РАБЪ
БОЖІ ПЕТАРЪ ЛЮБѢ С
ННЪ ІЛІНЪ ВѢЧНА МЪ РА
ДОСТЪ А БЛАЖЕНІ ПОК
О(І) ТО МЪ ОГРАДІ ОТА
ЦЪ ІЛІА ПРЕСТАВИ СЕ
НА 1857.

Овдје почива слуга Божји Петар
Љубоје син Илијин. Вјечна му ра-
дост, а блажени покој. То му огради
отац Илија. Престави се на 1857.

Here rests the servant of God Petar
Ljuboje, son of Ilija. Eternal joy to
him, and blessed repose. This was en-
closed by his father Ilija. He present-
ed himself in 1857.

Село Бастаси налази се у сјеверо-западном дијелу Ливањског поља, на тромеђи граховске, ливањске и гламочке општине, и административно припада овој првој. О поријеклу имена села – које се у изворима појављује и као *Басѿаји* и *Басѿаши* – мало тога се поуздано зна. У свом обимном истраживању о поријеклу становништва Ливањског поља Марио Петрић биљежи да неки становници сматрају да је село добило име по ријеци Басташици која кроз њега протиче, док други наводе да се у селу некада налазила „*nekakva rimska vojska koja se zvala Bas*”.¹

О континуитету живљења на простору овог села свједоче остаци илирске градине изнад кућа Ђапа, близу извора Басташице, са два видна оградна тумула које локално становништво назива „*шиљцима*”. На градини се виде каснији зидови и темељи кула из римског периода, а неколико римских надгробних споменика откривено је на локалитету *Црквина*.² Бешлагич наводи да се у селу налази неколико средњовјековних гробаља: једно на локалитету *Међа* (Вучковац), поред пута за Нуглашицу, а друго у засеку *Шејрићи*, уз сам пут.³ У селу

The village of Bastasi is located in the northwestern part of the Livno Field, at the tri-border of the Grahovo, Livno and Glamoč municipalities, belonging to the first of these three. Little is reliably known about the origin of the village's name - also appearing as *Bastaji* and *Bastaši*. In his extensive research on the origins of the population of the Livno Field, Mario Petrić notes that some residents believe the village was named after the *Bastašica* stream, which flows through it, while others claim that there was “*some kind of Roman army stationed there that was called Bas*”.¹

The continuity of settlement in the area of this village is evidenced by the remains of an Illyrian hillfort above the Đapa family's houses, near the source of the *Bastašica*, with two visible enclosing tumuli that the local population calls ‘*šijlci*’ (‘*spikes*’). Later walls and the foundations of towers from the Roman period can be seen on the hillfort and several Roman tombstones were unearthed at the *Crkvina* site.² Bešlagić notes that there are several medieval graveyards in the village. One is located at the *Međa* (*Vučovac*) site, beside the road to Nuglašica, and another is in the *Šegrti* hamlet, next to the road.³ Today the village has as many as three

1 Petrić, „Poriijeklo stanovništva”, 72.

2 Benac, *Utvrđena ilirska naselja*, 121-122; Димитрије Сергејевски, „Из Римске археологије”, *Гласник Земалског Музеја* XLVII/1935, 19.

3 Bešlagić, *Stećci*, 111.

1 Petrić, „Poriijeklo stanovništva”, p.72.

2 Benac, *Utvrđena ilirska naselja*, p.121-122; Dimitrije Sergejevski, „Из Римске археологије”, *Glasnik Zemaljskog Muzeja* XLVII/1935, p.19.

3 Bešlagić, *Stećci*, p.111.

данас постоје чак три активна православна гробља. Највеће је оно код Шегрта; друго се налази код некадашње школе, а треће, код Козомара, смјештено испод пута на крају села у правцу Богдаша.

Према Шематизму Митрополије дабро-босанске за 1882. годину, село *Бастаји* бројало је 36 домова са 245 душа и припадало, као и данас, парохији Врбичкој.⁴ Аустроугарски попис Босне и Херцеговине из 1895. године, пак, село биљежи под именом *Басташи*, са 368 православних становника и засеоцима: *Козомаре*, *Ланишћа*, *Подић*, *Смрдљивица*, *Шегрти*, *Тривунуша* и *Вуковић махала*.⁵ На попису из 1991. године, село је имало 194 становника, сви српске националности.

У Бастасима живе следећи српски родови: **Вуковићи** (из Цетине код Врлике, славе Св. Козму и Дамјана); **Гузијани** (поријекло непознато, колонизовани у Банатски Деспотовац 1945. године); **Ђапе** (из Бителића код Сиња, славе Ђурђевдан); **Иветићи** (из Цивљана код Врлике, славе Св. Стефана); **Калабе** (из Црног Врха код Гламоча, славе Св. Стефана); **Козари** (дошли из Застинја, где су се презивали Ловрен, поријеклом из Гламоча, славе Ђурђевдан); **Козомаре** (из Врлике, из Врбице дошли у Бастасе, славе Св. Јована); **Ловре** (из Поповића код Гламоча, славе Ђурђевдан); **Љубоје** (из околине Кључа, славе Св.

active Orthodox cemeteries. The largest is the one near Šegrti; the second is near the former school; and the third is near the Kozomara family's houses, below the road at the end of the village in the direction of Bogdaši.

According to the *Schematism of the Metropolitanate of Dabar-Bosna of 1882*, the village of *Bastaji* had 36 households with 245 inhabitants and belonged, as it does today, to the *Vrbica* parish.⁴ The Austro-Hungarian census of Bosnia and Herzegovina from 1895 records the village under the name *Bastaši*, with 368 Orthodox inhabitants and the hamlets of: *Kozomare*, *Laništa*, *Podić*, *Smrdljivica*, *Šegrti*, *Trivunuša*, and *Vuković Mahala*.⁵ In the 1991 census, the village had 194 inhabitants, all of Serb nationality.

The following **Serb** family groups live in **Bastasi**: **Cvijan** (migrated from Šuica, celebrate St. John); **Ђапа** (from Bitelić near Sinj, celebrate St. George); **Guzijan** (origin unknown, resettled to Banatski Despotovac in 1945); **Ivetić** (from Civiljani near Vrljika, celebrate St. Stephen); **Kalaba** (from Crni Vrh near Glamoč, celebrate St. Stephen); **Kozar** (came from Zastinje, where their surname was Lovren, originally from Glamoč, celebrate St. George); **Kozomara** (from Vrljika, came to Bastasi from Vrbica, celebrate St. John); **Lovro** (from Popovići near Glamoč, celebrate St. George); **Ljuboja** (from the area of Ključ, celebrate St. Mark); **Petrović** (likely from

4 Николајевић, *Шематизам 1882*, 38.

5 *Главни резултати пописа житељства 1895.*, 450-451.

4 Nikolajević, *Šematizam 1882*, p.38.

5 *Glavni rezultati popisa žiteljstva 1895.*, p.450-451.

Марка); **Петровићи** (вјероватно из Гламоча); **Цвијани** (досељени из Шуице; славе Св. Јована); **Шегрти** (некада Деридаска; из околине Ливна, славе Св. Стефана).⁶

Glamoč); **Šegrt** (formerly Deridaska, from the Livno area, celebrate St. Stephen); **Vuković** (from Cetina near Vrlika, celebrate Sts. Cosmas and Damian as their patron saints).⁶

Споменик слуге Божије Маре, матере Марка Калабе.

Monument of God's servant Mara, mother of Marko Kalaba.

⁶ Petrić, „Porijeklo stanovništva”, 72.

⁶ Petrić, “Porijeklo stanovništva”, p.72.

Споменик српског рота (рода) Пера Шегрта који се преставио на 6. 14. 1939. године.

(У првом реду јасно је назначена ријеч СРБИН.)

Monument of Serb family Pero Šegrt who presented himself on 6.14.1939.

(in the first row, the word SERB is clearly emphasised.)

ОВЋЕ ПОЧИВА СТ
ЕЛОМ РАБ (Б)ОЖЇ МАР
КО ШЕГРТ ВЇ(Е)ЧНА М
У РАДОСТ ПРЕСТА
ВИ СЕ У ВЈЕЧНОСТ
НА 4 ДЕЦЕМБР(А) 1896
БЛАЖЕН МУ ПОКОЇ
ВИЇО СІМО ШЕГРТ
ПІСО ІНЦІ

HERE LIES WITH B
ODY SERVANT OF GOD MAR
KO ŠEGRT ETERNAL
HAPPINESS PRESEN
TED HIMSELF INTO ETERNITY
ON 4 DECEMBER 1896
BLESSED REPOSE
SIMO ŠEGRT
WROTE INCI

ОВДЈЕ ПОЧИВА СТ. РАБ БОЖЈИ
НИКО ШЕГРТ ПРЕСЕЛИ У
ВЈЕЧНОСТ 10 ЈАНУАРА 1911
БОГ МУ ПРОСТИО

У првом реду стоји СТ. - значење
је „с тијелом“

HERE LIES WB. SERVANT OF GOD
NIKO ŠEGRT MOVED INTO
ETERNITY 10 JANUARY 1911
GOD FORGIVE HIM

In the first row, the acronym WB
stands for 'with body'.

ЗДѢ ПОЧИВАЕТЬ РАБ (Б)ОЖІ· ТОД
 ОРЪ ШЕГРТЪ· ВѢЧНА МЪ РАД
 ОСТЪ· А БЛАЖЕНН· ПОКОІ· ТО МЪ
 ОГРАДІ БРАТЪ· ПЕТАРЪ· І СИНЪ
 (М)АРКО ... МЪ НАЧІНН· КРСТЪ М
 (А)НСТОР (СН)МО МІТРАНИТЪ· І ТО М
 ЕРЦЕГЪ
 ... НА 1828 ДЕНЬ

...

Овдје пожива слуга Божји Тодор
 Шегрт. Вјечна му радост, а блаже-
 ни покој. То му огради брат Петар
 и син Марко ... му начини крст.
 Мајстор Симо Митранић и то му ...
 Ерцег ... на 1828 дан ...

Here rests the servant of God Todor
 Šegrt. May eternal joy be his, and
 blessed repose. This was enclosed by
 his brother Petar and son Marko ...
 made him the cross.

Mason Simo Mitranić, and ... to him
 ... Erceg... in the year 1828, day ...

ЗДѢ: ПОЧИВА(Є)ТЬ: РАКЪ:
 БОЖИ: САВА: ІВЕТНЪ
 ВѢЧНА МЪ: РАДОСТЪ
 А БЛАЖЕНІ: ПОКОИ: ПРО(С)ТАВ (!)
 І СЕ НА 1839.

Овдје почива слуга Божји Сава
 Иветић. Вјечна му радост, а блаже-
 ни покој. Престави се на 1839.

Here lies the servant of God Sava
 Ivetić. Eternal joy and blessed repose.
 Presented himself in 1839.

ЗДѢ ПОЧІВАЕТЪ: РАБЪ: БЖІ: ТОДО
 РЪ: ІВЕТІТЪ: ВѢЧНА МЖ: РАДОСТЪ:
 А БЛАЖЕН: ПОКОІ ПРЕСТА
 ВІ СЕ: НА: 1840.

Овдје почива слуга Божји Тодор
 Иветић. Вјечна му радост, а бла-
 жен покој. Престави се на 1840.

Here rests the servant of God Todor
 Ivetić. Eternal happiness and blessed
 repose. Presented himself in 1840.

ЗДѢ· ПОЧИВАЕТЪ· РАБА
 БОЖІА· АНѢА· СЪПР(Ъ)Г
 А· МАРКА· ШЕГРТА
 ВѢЧНА ІОІ· РАДОСТЪ
 А БЛАЖЕНІ· ПОКОІ· ПР
 ЕСТАВІ СЕ· НА 1854.

Овдје почива слуга Божја Анђа
 супруга Марка Шегрта. Вјечна јој
 радост, а блажени покој. Престави
 се на 1854.

Here rests the servant of God Anđa
 wife of Marko Šegrt. Eternal joy and
 blessed repose. Presented herself in
 1854.

ОВЂЕ ПОЧИВА РАБ (Б)ОЖИ
ЈАНКО ЦВИЈАН ВЈЕЧНИ МУ
ПОМЈЕН СТУПА У ВЈЕЧ
НОСТ НА 22 МАРТА 1922.

HERE RESTS SERVANT OF GOD
JANKO CVIJAN ETERNAL
MEMORY ENTERED INTO ETER
NITY ON 22 MARCH 1922.

Овдје почива слуга Божји Тоде Козомора. Вјечна му радост, а блажени покој. То му огради син Вујо и син Илија. И то му намјести мајстор Иван Росић. Престави се на 1829.

ЗДѢ ПОЧИВАЕТА РАБЪ
БОЖІ ТОДЕ КОЗОМО
РА КѢНА МЪ РАД
ОСТЬ А БЛАЖЕНІ ПО
КОІ ТО МЪ ОГРАДІ СІНЪ
ВЪЮО І СІНЪ ІЛІА І ТО МЪ
НАМІСТІ МАІСТОРЪ
ІВАНЪ РОСІЧЪ ПРЕСТА
ВІ СЕ НА 1829.

Here rests the servant of God Tode Kozomora. May eternal joy be his, and blessed repose. This was enclosed for him by his son Vujo and his son Ilija. And it was placed for him by mason Ivan Rosić. He presented himself in 1829.

Овдје почива слуга Божја Дева супруга Тодѣ Козоморе. Вјечна јој радост, а блажени покој. То јој огради син Илија. Престави се на 1824.

ЗДѢ. ПОЧИВАТЬ. Р(А)Б
А. БОЖІА. ДЕВА. СЪ
ПРЪГА. ТОДЕ. КОЗ
ОМОРѢ. ВѢЧНА ОІ.
РАДОСТЬ. А БЛА
ЖЕНІ. ПОКОІ. ТО ІОІ О
ГРАДІ. СІНЪ ІЛІА
ПРЕСТАВІ СЕ НА 1824.

Here rests the servant of God, Deva, the wife of Tode Kozomora. Eternal joy be hers, and blessed repose. This was enclosed for her by her son Ilija. She presented herself in 1824.

Споменик Саве Калабе који се упокојио 22. фебруара 1876.
Потписа га Симо Козомора.

Monument of Sava Kalaba who died on 22nd February 1876.
Engraved by Simo Kozomora.

ЗДѢ ПОЧИВА
 ЕТЪ РАБЪ Б
 ОЖІ ВЪКОЛАА
 СІНЪ ІОВ(А)НЪ П
 ПРЕСТАВІ СЕ 1868
 МѢС(Е)ЦА АПР(ИЛА) 4

Овдје почива слуга Божји Вукола-
 ја син Јован. Престави се 1868. мје-
 сеца априла 4.

Here lies the servant of God Vuko-
 laj's son Jovan. Presented himself in
 1868 in the month of April 4.

БОГДАШЕ

Село Богдаше посљедње је у сјеверозападном низу села у Ливанском пољу која припадају општини Ливно. Често се среће тумачење да је назив села настао од израза „*Богѡм даѡо*”, односно да је име у уској вези са природним окружењем у којем се село налази.

Анђелко Зеленика наводи да се у Богдашима, уз локални пут Челебић-Нуглашица, налази средњовјековна некропола са око 60 стећака, аморфног облика и слабе обраде (локалитет *Ненадићи*). У Козомарама, на локалитету *Цвиѡићи*, налазе се још 2-3 стећка.¹ У селу данас постоји једно активно православно гробље.

Шематизам Митрополије дабро-босанске за 1882. годину наводи да је село припадало Врбичкој парохији, те да је бројало 22 дома са 168 православних душа.² Према аустроугарском попису из 1895. године, село је имало заселак под називом *Сѡареѡина*, а у њему је живјело 285 православних становника.³ На попису из 1991. године, Богдаше је имало 83 становника, скоро сви Срби.

У Богдашима живе сљедећи српски родови: **Катићи** (некада Ињац, прешли из Казанаца у Богдаше, а прије тога из Герзова код Шипова, славе Св. Василија); **Коњик** (из

BOGDAŠE

The village of Bogdaše is the last in the northwestern chain of villages in the Livno Field that belongs to the municipality of Livno. It is often thought that the name of the village arose from the ‘God-given’ (*Bogom datom*) natural environment in which it is located.

Anđelko Zelenika notes that in Bogdaše, along the local Čelebić-Nuglašica road, there is a medieval necropolis with 60 *stećci*, of amorphous shape and with poor workmanship (the *Nenadići* site). In Kozomare (the *Cvitići* site) there are another 2–3 *stećci*.¹ Today the village has one active Orthodox cemetery.

The *Schematism of the Metropolitanate of Dabar-Bosna of 1882* states that this village belongs to the Vrbica parish and that it has 22 households with 168 Orthodox souls.² According to the Austro-Hungarian census of 1895, the village had a hamlet called *Staretina*, in which 285 Orthodox inhabitants lived.³ In the 1991 census, Bogdaše had 83 inhabitants, almost all of them Serbs.

The following **Serb** family groups live in **Bogdaše**: **Katić** (formerly Injac, moved from Kazanci to Bogdaše, and before that from Gerzovo near Šipovo; celebrate St. Basil as their patron saint); **Konjik** (from Kijevo near Vrli-

1 Zelenika, „Stećci Livanjskog područja”, 90.

2 Nikolajević, *Šematizam 1882*, 38.

3 *Glavni rezultati popisa žiteljstva 1895.*, 452-453.

1 Zelenika, “Stećci livanjskog područja”, p.90.

2 Nikolajević, *Šematizam 1882*, p.38.

3 *Glavni rezultati popisa žiteljstva 1895.*, p.452-453.

Кијева код Врлике, славе Св. Стефана); **Козомаре** (из Врлике, преко Врбице дошли у Богдаше, славе Св. Јована); **Ненадићи** (из Штикова код Дрниша, старином из Херцеговине, славе Ђурђевдан); **Пајчини** (прешли из Губина у Богдаше, поријеклом из Герзова код Мроњић Града, славе Св. Василија); **Рамићи** (некада Ловре, досељени из Поповића код Гламоча, славе Ђурђевдан). Према Петрићу, у Богдашима су у даљој прошлости живјеле и **Шуњке**, поријеклом из Врлике, који су славили Св. Илију.⁴

ka, celebrate St. Stephen); **Kozomora** (from Vrlika, came from Vrbica to Bogdaše, celebrate St. John); **Nenadić** (from Štikovo near Drniš, originally from Herzegovina, celebrate St. George); **Pajčin** (moved from Gubin to Bogdaše, originally from Gerzovo near Mrkonjić Grad, celebrate St. Basil); **Ramić** (formerly Lovre, migrated from Popovići near Glamoč, celebrate St. George). According to Petrić, in earlier times the **Šunjka** family group also lived in Bogdaše, originally from Vrlika, with St. Elijah as their patron saint.⁴

4 Petrić, „Porijeklo stanovništva”, 71-72.

4 Petrić, „Porijeklo stanovništva”, p.71-72.

(ЗДѢ) ПОЧИНВАЕЪ РАВЪ БОЖ
 Н ГАВРО КОЗОМОРА Ї НИКО КО
 ЗОМОРА ВЪЧНА ЇМЪ РАДОС
 ТЪ А БЛАЖЕ(НЪ) ЇМЪ ПОКОЇ БОГЪ
 ДА Ї(ХЪ) ПРОСТИ Ї ПОМИЛЪЕ ѿ
 ЦАРСТ(В)ѿ СВОИѿ ПРЕСТАВЇ
 СЕ ГОДИНЕ 1871 МЕСЕЦА АВГ
 ... Т (ѿ)ДАРИШЕ ЇМЪ СИНО
 (ВН) МАРКО РАДЕ
 ПЕТАРЪ И НИКОЛА
 ПОДПИСА ПОПЪ
 КОЗОМОРА НАЧ
 (Ї)НИ МАЇСТОР ЈОВО

...

Овдје почива слуга Божји Гавро Козомора и Нико Козомора. Вјечна им радост, а блажени им покој. Бог да их прости и помилује у царству свом. Престави(ше) се године 1871, мјесеца августа. Ударише им синови Марко, Раде, Петар и Никола. Подписа поп Козомора. Начини мајстор Јово ...

Here rests the servant of God Gavro Kozomora and Niko Kozomora. Eternal joy be theirs, and blessed repose. May God forgive them and have mercy on them in His kingdom. They presented themselves in the year 1871, in the month of August. Their sons Marko, Rade, Petar, and Nikola struck (made) [the memorial]. Signed by priest Kozomora. Made by mason Jovo ...

Нажалост, површина споменика на којој је усјечен натпис је трпјела оштећења карактеристична за ову врсту материјала.

Unfortunately, the surface of the monument into which the epitaph has been carved has suffered damage characteristic for this type of material.

ЗДѢ ПОЧІВАЕТЪ РАВН БОЖІ ПЕТРА
 И ВѢЧНІТ(А) (І)ОЇ РАДОСТЪ А БЛАЖЕНЪ ІО(І)
 ПОКОЇ БОГЪ ДА ЇЕ ПРОСТІІ І ПОМІІ
 ЛХЕ Х ЦАРСТВЕХ СВОИХ СХПРХГА
 ГАВРЕ КОЗОМОРН ХДАРН(ШЕ) СІНОВІІ
 ПРЕСТАВІІ СЕ ГОДІНЕ 1877 МѢСЕЦА АВГХ
 СТА.

ЗДѢ ПОЧІВАЕТ. РАБ. БОЖН.
 РАДЕ. КОЗОМОРА. ПРЕСТАВН СЕ.
 М. МАРТА 1889 ВѢЧНА МУ
 ПАМЯТ. И БЛАЖЕНН. ПОКОЕ.

Овдје почива слуга Божја Петра, а вјечита јој радост а блажени покој. Бог да је прости и помилује у царству своме. Супруга Гавре Козоморе. Ударише синови. Престави се године 1877, мјесеца августа.

Овдје почива слуга Божји Раде Козомора. Престави се мјесеца марта 1889. Вјечна му памет и блажени покој.

У овом натпису примјећује се појава коју доживљавамо као ријеткост. Наиме, у првом реду је слово А замјењено словним знаком који одговара у то доба писаном и у натписима присутном И. Тако у ријечима: РАБА = РАБИ и БОЖА = БОЖИ. У натпису Петре (око 1877) је употребљено слово ѣ и љ, а нешто касније, у натпису Рада (око 1889), рачвасто У је замјењено обликом који се среће у реформисаној азбуци, иако је задржано ѣ у рјечици ЗДЕ (Овдје).

Here rests the servant of God, Petra, may eternal joy be hers, and blessed repose. May God forgive her and have mercy on her in His kingdom. Wife of Gavro Kozomora. Her sons struck (made) [the memorial]. She passed away in the year 1877, in the month of August.

Here rests the servant of God Rade Kozomora. He presented himself in the month of March 1889. Eternal memory, and blessed repose.

In this inscription, a phenomenon is observed that we believe is a rarity. Namely, in the first line, the letter A is replaced by a character that at that time corresponded to the letter I, which was commonly used in inscriptions. Thus, in the words 'servant' - РАБА = РАБИ and God - БОЖА = БОЖИ. In Petra's inscription (around 1877), the letters ѣ and љ are used, and somewhat later, in Rade's inscription (around 1889), the forked U (У) is replaced by a form found in the reformed alphabet, although ѣ is retained in the word ЗДЕ ('here').

Споменик православног свештеника Тодора Козомаре који се упокојио 19. јуна 1907. године. Према Шематизму Митрополије дабробосанске за 1882, познато је да је парохије Црнолушку и Врбичку опслуживао свештеник Тодор Козомара.

Monument of the Orthodox priest Todor Kozomara, who passed away on June 19, 1907. According to the *Schematism of the Metropolitanate of Dabar-Bosna of 1882*, it is known that priest Todor Kozomara served the parishes of Crni Lug and Vrbica.

ВРБИЦА

О поријеклу имену овог села немамо поузданих података. Средњовјековни стећци могу се пронаћи на више локација у селу. Зеленика наводи да се највећа некропола, са 19 стећака, налази на локацији *Подворнице*, испод пута Челебић-Нуглашица. Још пет стећака налази се унутар ограда и стаја породица Ђукић и Ерцег. На *Поговима* изнад Врбице, налази се још једна некропола са пет стећака, а неких 30 м даље стоји још један, изолован стећак. Сви споменици су слабе обраде и без видних украса.¹

У Врбици се налази и православна црква, данас посвећена Силаску Светог Духа на Апостоле. Према *Дабро-босанском Источноку* из 1887. године, у овој парохији постојала је црква чија је градња од тврдог материјала започела 1884. године, али до 1887. године није била довршена нити освећена. Храм је иницијално био посвећен Успењу Пресвете Богородице, празнику око којег се народ овог краја све до недавно окупљао око цркве. Храм је освећен на Велику Госпојину 1929. године од стране митрополита Петра (Зимоњића), када је вјероватно и посвећен новом празнику. Обновљен је 1989/90, те поново након 2004. године, због тешких оштећења у посљедњем рату. Поред цркве налази се парохијски дом из 1915. године, који је након Другог

1 Zelenika, „Stećci Livanjskog područja”, 98.

VRBICA

We have no information about the origin of the name of this village. Medieval *stećci* can be found at several locations in the village. Zelenika notes that the largest necropolis, with 19 *stećci*, is located at the *Podvornice* site, below the Čelebić–Nuglašica road. Another five *stećci* are located within the fences and barn of the Đukić and Erceg families. At *Podovi*, above Vrbica, there is another necropolis with five *stećci*, and about 30 meters further, there is an isolated *stećak*. All are poorly worked and without visible decorations.¹

In Vrbica there is also an Orthodox church, today dedicated to the Descent of the Holy Spirit upon the Apostles (Pentecost). According to the *Dabro-bosanski Istočnik* from 1887, this parish had a church whose construction was begun in 1884, but by 1887 it was neither completed nor consecrated. The church was initially dedicated to the Dormition of the Most Holy Mother of God, a feast around which the people of this area gathered until recently. The church was consecrated on the Feast of the Dormition in 1929 by Metropolitan Petar (Zimonjić), when it was likely rededicated to the current feast. It was renovated in 1989/90, and again after 2004, due to severe damage sustained during the last war. Next to the church is the priest's house, built in 1915, which af-

1 Zelenika, “Stećci livanjskog područja”, p.98.

свјетског рата служио и као основна школа.² Стари надгробни крст, чији је натпис растумачен у оквиру овог истраживања, указује на присуство православног свештенства у овом мјесту још у раном 16. вијеку.

Шематизам Митрополије дабро-босанске за 1882. годину наводи да је село имало 16 домова са 104 православне душе, те да се у њему налазило сједиште Врбичке парохије.³ Према аустроугарском попису из 1895. године, село је, као и данас, имало засеке под називом *Селине* и *Врбичке кошаре* (данас *Погови*), а бројало је 236 православних становника.⁴ На попису из 1991. године, Врбика је имала 76 становника, скоро све српске националности.

У Врбици живе сљедећи српски родови: **Вуј(и)чићи** (поријеклом из Црне Горе, славе Св. Николу); **Вулићи** (из Бителића код Сиња, славе Св. Јована); **Докићи** (Петрић наводи да је вјероватно овај род међу ријетким старосједиоцима у овим предјелима, славе Св. Јована); **Ерцеци** (поријеклом из Херцеговине, славе Св. Луку); **Јовићи** (из Г. Бителића код Сиња, славе Св. Јована); **Росићи** (из Отишића код Врлике, славе Св. Јована); **Шуње** (некада се презивали Обад, из Врличке Крајине, славе Св. Илију).⁵

ter the Second World War served as a primary school.² An old gravestone cross, whose inscription was interpreted during our research, indicates the presence of Orthodox clergy in this area as early as the 16th century.

The *Schematism of the Metropolitanate of Dabar-Bosna of 1882* states that this village had 16 households with 104 Orthodox souls, and that it was the seat of the Vrbica parish.³ According to the Austro-Hungarian census of 1895, the village, as today, had hamlets called *Seline* and *Vrbičke Košare* (today *Podovi*), with 236 Orthodox inhabitants.⁴ In the 1991 census, Vrbica had 76 inhabitants, almost all of them Serbs.

The following **Serb** family groups live in **Vrbica**: **Dokić** (Petrić notes that this family is probably among the rare indigenous families in this area; their patron saint is St. John); **Erceg** (originally from Herzegovina, celebrate St. Luke); **Jović** (from G. Bitelić near Sinj, celebrate St. John); **Rosić** (from Otišić near Vrlika, celebrate St. John); **Šunjka** (formerly Obad, from the Vrlika region, celebrate the Holy Prophet Elijah); **Vuj(i)čić** (originally from Montenegro, celebrate St. Nicholas as their patron saint); **Vulić** (from Bitelići near Sinj, celebrate St. John).⁵

2 Ернгут, *Епархија Бихаћко-Петровачка*, 224-226.

3 Николајевић, *Шематизам 1882*, 37.

4 Главни резултати пописа житељства 1895., 452-453.

5 Petrić, „Porijeklo stanovništva”, 71.

2 Ernaut, *Eparhija Bihačko-Petrovačka*, p.224-226.

3 Nikolajević, *Šematizam 1882*, p.37.

4 Glavni rezultati popisa žiteljstva 1895., p.452-453.

5 Petrić, „Porijeklo stanovništva”, p.71.

З А - ПОТН^А ЧЕРАВА В
 НЧ ЧНТ^ЕЛ^ИН НТПО БН
 СНЧА ПОТН^А НЛН^ЕПРЕ
 1 ЧНСЕ И
 0 71

Овдје почива слуга Божија Ангелија. И то би снаја попа Илије. Престави се у лето
 7030 = 1522.

ЗЛ(Ѣ) ПОТНВАЕ РАБА БО
 (Ж)НА АНГЕЛ^ИНА Н ТО БН
 СНАА ПОПА НЛН^ЕПРЕ
 (СТ)АВН СЕ В
 (ЛѢТ)О 71

Here rests God's servant Andelija. She was the daughter-in-law of priest Ilija. She reposed in the summer of
 7030 = 1522.

Необично важан ћирилички натпис налази се у гробљу у селу Врбица. Натпис је усјечен на крсном споменику који је претрпио велика оштећења. Ипак, јасно се

An unusually important Cyrillic inscription in the cemetery of the village of Vrbica. The inscription is carved on a cross-shaped monument that has suffered significant damage. Never-

распознаје ознака године у доњем десном углу. Та два знака одвојена су од завршетка четвртог реда натписа – управо на мјесту гдје би се и очекивала таква одредница. Година је исписана на „византијски“ начин – од постанка свијета, при чему је број године означен словима: слово Z =7000, а слово A =30. Потпуно је јасно да се последња ријеч натписа не може доживјети као дио неке друге ријечи изузев: AKTO (љето).

Што нам још указује да је ово натпис из XVI вијека? Најприје, усправљено уставно слово Б. Затим, слово Г са украсном кукицом која је „објешена“ о хоризонталну линију. Коначно, и сам његов неуредни општи план коме утиску доприноси неуједначеност величине словних знакова.

Очито је да се у Врбици сусрећемо са натписом са почетка XVI вијека, који говори о присуству православног свештенства у том крају.

theless, the year is clearly visible in the lower right corner, and these two characters are somewhat separated from the end of the fourth line of the inscription - precisely where such a notation would be placed. The year is written in the 'Byzantine' style - from the creation of the world, with Cyrillic letters used to designate the year where the letter Z =7000 the letter A =30. It is entirely impossible to interpret the last word of the inscription as part of any other word except ' AKTO - *ljeto*' (summer).

What else indicates to us that the inscription is from the 16th century? First, the upright form of the Cyrillic letter Б (B). Then, the letter Г (G) with a decorative hook hanging from the horizontal line. Finally, its irregular overall layout, to which the uneven size of the letters contributes.

It is evident that in Vrbica we are dealing with an inscription from the early 16th century, which attests to the presence of Orthodox clergy in this region.

Овај натпис је објављен у нашој ранијој књизи посвећеној ћириличким споменицима Грахова са погрешно прочитаном годином: 1777, чему је допринијело велико оштећење у доњем дијелу споменика.

This inscription was published in our book dedicated to the Cyrillic monuments of Grahovo, with an incorrect reading of the year: 1777, which was caused by significant damage to the lower part of the inscription.

ЇѲПА

ЗДЕ ПО(Ч)И(В)АЕТЪ) ИВАНЪ. СТЕВАНЪ ТО ДАХ ДАТА.

1784.

Овдје почива Иван. Стеван то му мета.

У питању је споменик који извијесно припада XVIII вијеку: 1784. години. Нажалост, натпис је готово исчезла и без стручног и потпуног чишћења није га могуће са сигурношћу растумачити. Овдје доносимо хипотетички поглед на садржину.

1784.

Here lies Ivan. Stevan erected this.

This is a monument that dates to the 18th century: the year 1784. Unfortunately, the inscription has almost disappeared, and without professional and thorough cleaning, it cannot be interpreted with certainty. Here we present a hypothetical view of its content.

РАДАНОВЦИ

Предање које је забиљежио Марио Петрић указује да се ово село некада звало *Радановићи*, по истоименом роду који је ту некада живио.

Сјевероисточно од данашњег православног гробља, изнад Љубова дола, налазе се остаци илирске градине, гдје су пронађени фрагменти керамике.¹ У свом раду о стећцима ливањског краја, Зеленика наводи да се на локалитету *Иветића гробље* (познатом и као *Плоче* или *Машети*) налази средњовјековна некропола са 68 стећака, просјечена сеоским путем и дуга око 120м.² Као и већина у Ливањском пољу, стећци су слабије обраде. Бешлагич наводи и постојање стећака на локалитету *(Пот)Крај*, на самом уласку у село.³ У селу се данас налази активно православно гробље, познатије као *Кусача*, на којем се, уз становнике Радановаца, сахрањује и дио становника сусједних Бојмуната.

Шематизам Митрополије дабро-босанске за 1882. годину наводи да је село припадало Врбичкој парохији и да је имало 16 домова са 121 православном душом.⁴ Према аустроугарском попису из 1895. године, село је имало заселак *Радановачке кошаре*, а у Радановцима је живио 171 православни ста-

RADANOVCI

The local oral tradition recorded by Mario Petrić indicates that this village was once called *Radanovići*, after the eponymous family that once lived there.

Northeast of today's Orthodox cemetery, above *Ljubov do*, lie the remains of an Illyrian fort, where fragments of pottery have been found.¹ In his work on the *stećci* of the Livno region, Zelenika notes that at the *Ivetića groblje* site (also known as *Ploče* or *Mašeti*) contains a medieval necropolis with 68 *stećci*, bisected by a village road and about 120 meters long.² Like most in the Livno Field, the *stećci* are of poor workmanship. Bešlagić also mentions the existence of *stećci* at the *(Pot)Kraj* site at the entrance to the village.³ Today, the village has an active Orthodox cemetery known as *Kusača*, where, in addition to the residents of Radanovci, some inhabitants of the neighbouring Bojmunte also are buried.

The *Schematism of the Metropolitanate of Dabar-Bosna of 1882* states that this village belongs to the Vrbica parish and counts 16 households with 121 Orthodox souls.⁴ According to the Austro-Hungarian census of 1895, the village included the hamlet of *Radanovačke Košare*, and was inhabit-

1 Benac, *Utvrđena ilirska naselja*, 121.

2 Zelenika, „Stećci Livanjskog područja”, 97.

3 Bešlagić, *Stećci*, 277.

4 Николајевић, *Шематизам 1882*, 38.

1 Benac, *Utvrđena ilirska naselja*, p.121.

2 Zelenika, “Stećci livanjskog područja”, p.97.

3 Bešlagić, *Stećci*, p.277.

4 Nikolajević, *Šematizam 1882*, p.38.

новник.⁵ На попису из 1991. године, Радановци су имали 70 српских становника.

У Радановцима живе сљедећи српски родови: **Бикићи** (према Петрићу некада Законовићи, дошли из Далмације, славе Лазареву суботу; друго предање каже да су дошли из Гламоча и да су се управо они некада презивали Радановић); **Вујановићи** (дошли из околине Врлике, славе Св. Стефана); **Ђукићи** (из Пеуља, славе Св. Стефана); **Ерцези** (досељени из Челебића, старином из Херцеговине, славе Св. апостола Луку); **Ненадићи** (из Дабра код Врлике, славе Св. Николу); **Томићи** (некада Законовићи, дошли из Далмације, славе Лазареву Суботу).⁶

ed by 171 Orthodox souls.⁵ In the 1991 census, Radanovci had 70 Serbian inhabitants.

The following Serb families live in Radanovci: **Bikić** (according to Petrić, formerly Zakonović, came from Dalmatia, celebrate Lazarus' Saturday as their patron saint, while another tradition says they came from Glamoč and that they were once named Radanović); **Đukić** (from Peulje, celebrate St. Stephen); **Erceg** (migrated from Čelebić, originally from Herzegovina, celebrate the Holy Apostle Luke); **Nenadić** (from Dabar near Vrlika, celebrate St. Nicholas); **Tomić** (formerly Zakonović, came from Dalmatia, celebrate Lazarus Saturday); **Vujanović** (came from the area around Vrlika, celebrate St. Stephen).⁶

5 Главни резултати пописа житељства 1895., 452-453.

6 Petrić, „Porijeklo stanovništva”, 71.

5 Glavni rezultati popisa žiteljstva 1895., p.452-453.

6 Petrić, “Porijeklo stanovništva”, p.71.

1833

.....

ЗДѢ ПОЧ(Н)В(А)ЄТЪ РАБЪ
БОЖА ТОДОРА ГЛЪБА
ВУЧИЧА ЧЕРЪ
БОГ ДА Ё ПОМІЛѸЄ
Ї ПРОСТІ

1833: Овдје почива слуга Божја Тодора, Љуба Вучића чер. Бог да је помиљује и прости.

1833: Here lies the servant of God Todora, the daughter of Ljuba Vučić. God have mercy and forgiveness on her.

Споменик од Ву(ји)чића из сујседних Бојмуната који се и данас сахрањују на гробљу у Радановцима. Иначе није ријетко у Ливанском пољу да се породица из једног села сахрањује на гробљу сусједног села, које је вјероватно ближе.

A monument to a member of the Vu(ji)čić family from the neighbouring village of Bojmunte, who still use the cemetery in Radanovci. It is not uncommon in the Livno Field for a family from one village to be buried in the cemetery of a neighbouring village, which is probably closer.

1838
 ЗДѢ ПОЧИ
 БАЕТЪ РАБЪ
 БОЖИ МАРК
 О ВЪШІТЬ
 ПРЕСТАВІ
 СЕ 1838.

1838: Овдје почива слуга Божји
 Марко Вучић. Престави се 1838.

1838: Here lies the servant of God
 Marko Vučić. Presented himself in
 1838.

ЗДѢ ПОЧІВА(Є)ТЬ·
 РАБА· БОЖІА· САВА·
 ТУРЕ· ВУЈАНО(В)ЦА· ВЪІ
 НА ІОІ· РАДОСТЬ·
 А БЛАЖЕНІ· ПОКОІ· ПРЕ
 СТАВІ· СЕ НА· 1857.

Овдје почива слуга Божја Сава Туре
 Вујановца. Вјечна јој радост, а бла-
 жени покој. Престави се на 1857.

Here lies the servant of God Sava,
 of Đuro Vujanovac. Eternal joy and
 blessed repose. Presented herself in
 1857.

ЗДѢ ПОЧІВАЕТЪ РАБЪ БОЖИ
 ІЛІЯ ВЪИНОВІТЬ. ВѢЧНА МЪ
 РАДОСТЪ А БЛАЖЕНІЙ ПОКОІЙ
 І ТО МЪ ПОСТАВІ КАРСТЬ
 ѿТАЦЪ ПЕТАРЪ 1817
 МЕСЕЦА СЕТЕ(Н)БРА НА 6.

Овдје почива слуга Божји Илија
 Вуиновић. Вјечна му радост, а бла-
 жени покој. И то му постави отац
 Петар 1817, мјесеца септембра на
 6.

Here lies the servant of God Ilija Vu-
 janović. Eternal joy and blessed re-
 pose to him. And this was erected by
 his father, Petar, in 1817, in the month
 of September on the 6th.

БОЈМУНТЕ

Данашње Бојмунте – некада Бојмонџи – налазе се на почетку локалног пута који се код Челебића одваја према Нуглашици. У свом осврту на необично име овог села, у коме препознаје романске трагове, Јосип Смодлака наводи: „*Zaključit ću ovaj spisak čudnim imenom Bojmonti, koje nosi jedno selo u kotaru Livanjskom, u kome su svi žitelji danas zgoljni Srbi pravoslavci. Ovo mi je ime osobito zapelo za oko, zato što je ono očevidno korupcija romanskoga, odnosno italijanskog imena Bajamonte, koje susrećemo u istoriji Venecije, a koje je nosila i jedna čuvena građanska porodica Splitska. Poreklo ovog imena, utoliko mi je zagonetnije što isto prezime, pisano po italijansku „Bajamonti“, nose i neki zemljoradnici našega jezika u Splitu, za koje nisam mogao da utvrdim da li su im preci bili doseljenici Mlečani ili Vlasi Bojmonti iz Dinarskog krša*”.¹

Током теренских истраживања лоцирано је једно старо православно гробље са неколико споменика, које највероватније потиче из периода 16.-17. вијека. Бојмунте данас имају чак четири активна православна гробља.

Село данас припада Врбичкој парохији. Шематизам Митрополије дабро-босанске за 1882. годину за ово село користи назив Бојмонџи, које је тада, са својих 27 домова и

1 Josip Smodlaka, *Imena mesta i meštana na tlu Jugoslavije*, (Split: Novo doba, 1946)., 12 (цитирано према Nikić, „O imenima naselja“, 96).

BOJMUNTE

Today's Bojmunte - once Bojmonti - lie at the beginning of the local road that branches off toward Nuglašica near Čelebić. In his commentary on the unusual name of this village, in which he recognizes Romance traces, Josip Smodlaka writes: “*I will conclude this list with the strange name Bojmonti, borne by a village in the Livno district, whose inhabitants today are exclusively Orthodox Serbs. This name especially caught my attention because it is clearly a corruption of a Romance, that is, Italian name Bajamonte, which we encounter in the history of Venice, and which was also borne by a renowned noble family of Split. The origin of this name is all the more puzzling to me because the same surname, written in the Italian manner as Bajamonti, is carried by some peasants of our language in Split, for whom I could not determine whether their ancestors were Venetian settlers or Vlachs from Bojmonti in the Dinaric karst*”.¹

During the field research conducted for this study, an older Orthodox cemetery with several monuments was located, most likely dating from the 16th–17th centuries. Today, Bojmunte has as many as four active Orthodox cemeteries.

Today's Bojmunte belongs to the Vrbica parish. The *Schematism of the Metropolitanate of Dabar-Bosna of 1882*

1 Josip Smodlaka, *Imena mesta i meštana na tlu Jugoslavije*, (Split: Novo doba, 1946), 12, (cited according to Dušan Nikić, „O imenima naselja u Livanjskom polju“, *Geografski pregled sv.XVIII-XIX/1974-1975*, 96).

137 православних душа, припадало парохији Челебићкој.² Аустро-угарски попис из 1895. године такође користи назив *Бојмонти*, наводећи и заселак *Под-Ђорушом*, док је у цијелом селу живјело 215 православних становника.³ На попису из 1991. године, Бојмунте су имале 91 становника, скоро све српске националности.

У селу **Бојмунте** живе следећи **српски** родови: **Видовићи** (поријеклом из Херцеговине; некада Кисе, а по једној Видуши прозвали се Видовић, славе Ђурђевдан); **Вуј(и)чићи** (старином из Црне Горе; из Врбице прешли у Казанце па у Бојмунте, славе Св. Николу); **Давидовићи** (из Далмације, славе Св. Јована); **Иветићи** (из Цивљана код Врлике, славе Св. Стефана); **Кисе** (поријеклом из Херцеговине, одакле су отишли у Далмацију, па у Ливањско поље, славе Св. Николу; Дедијер спомиње Кисе у Крушевици и Жабици код Љубиња где су се доселили из Рашке области); **Коњикушићи** (некада Даничићи, дошли из Герзова код Мркоњић Града, славе Св. Василија); **Милутини** (дошли из Челебића, а даље поријекло непознато, славе Аранђеловдан); **Митровићи** (са Промине у Далмацији, славе Ђурђевдан); **Росићи** (из Отишића код Врлике дошли у Сајковић, па у Бојмунте, славе Св. Јована); **Шуње** (некада Обад, поријеклом из околине Вр-

uses the name *Bojmonti* for this village, which at that time, with its 27 households and 137 Orthodox souls, belonged to the Čelebić parish.² The Austro-Hungarian census of 1895 also uses the name *Bojmonti*, noting a hamlet called *Pod-Ćoruša*, and records that 215 Orthodox inhabitants lived in the entire village.³ In the 1991 census, Bojmunte had 91 inhabitants, almost all of them Serbs.

The following **Serb** family groups live in the village of **Bojmunte**: **Davidović** (from Dalmatia, celebrate St. John); **Ivetić** (from Civljane near Vrlika, celebrate St. Stephen); **Kiso** (originating from Herzegovina, from where they went to Dalmatia and then to the Livno Field, celebrate St. Nicholas; Dediđer mentions the Kiso family group in Kruševica and Žabica near Ljubinje, where they settled from the Raška region); **Konjikušić** (formerly Daničić, came from Gerzovo near Mrkonjić Grad, celebrate St. Basil); **Milutin** (came from Čelebić, earlier origin unknown, celebrate the Holy Archangel Michael); **Mitrović** (from Promina in Dalmatia, celebrate St. George); **Rosić** (from Otišić near Vrlika, migrated first to Sajković and then to Bojmunte; celebrate St. John); **Šunjka** (formerly Obad, originally from the area around Vrlika, came to Bojmunte from Vrbica; celebrate St. Elijah); **Vidović** (originating from Herzegovina, formerly Kiso, took the surname Vidović after a woman named

2 Николајевић, *Шемањизам* 1882, 37.

3 Главни резултати пописа житељства 1895., 452-453.

2 Nikolajević, *Šematizam* 1882, p.37.

3 Glavni rezultati popisa žiteljstva 1895., p.452-453.

лике а у Бојмунте дошли из Врбице, славе Св. Илију).⁴

Viduša; celebrate St. George as their patron saint); Vu(ji)čić (originally from Montenegro, moved from Vrbica to Kazanci and then to Bojmunte, celebrate St. Nicholas).⁴

1859

ЗДѢ ПОЧІВАЕТЪ РАБЪ
БОЖИ ІЛІЈА КІСО БОГЪ
ДА ГА ПРОСТІ І ПО(М)ІМЪЕ ()
У ЦАР(СТ)ВУ СКОМУ ХДАРН
КРСТЪ ТОДОРЪ СІНЪ
ІЛІНЪ ПОПЪ САВА
АМИНЪ.

1859 Овдје почива слуга Божји Илија Кисо. Бог да га помилује у царству своје. Удари крст Тодор син Илијин. Поп Сава. Амин.

У овом натпису из средине XIX вијека, уочава се истовремена употреба рачвастог и „Вуковог” слова У.

1859 Here lies the servant of God Ilija Kiso. God have mercy on him in his Heavenly Kingdom. This cross was struck (erected) by Todor, Ilija's son. Priest Sava. Amen.

In this inscription from the mid-19th century, the simultaneous use of the forked letter Y (U) and Vuk Karadžić's reformed letter Y (U) can be observed.

4 Petrić, „Porijeklo stanovništva”, 70-71.

4 Petrić, “Porijeklo stanovništva”, p.70-71.

Крсни споменик на старијем гробљу у селу Бојмунте. Без наглашене хоризонталне греде, са округлим врхом. У јако великом броју, управо овакве гробне биљеге срећемо у билећком крају и у мањем броју гатачком и требињском. Овакви облици крстова су заиста карактеристични за Билећу. Налазе се у склопу православних гробаља или стоје усамљени. Оквирно, могу се одређелити XVI -XVII вијеку.

A cross-shaped monument in the older cemetery in the village of Bojmunte. It lacks a pronounced horizontal beam and has a rounded top. This exact type of grave marker is found in very large numbers in the Bileća region, and to a lesser extent in the Gacko and Trebinje areas. Such forms of crosses are truly characteristic of Bileća. They are found within Orthodox cemeteries or standing alone. Roughly, they can be dated to the 16th–17th centuries.

ЧЕЛЕБИЋ

Село Челебић, на сјеверозападу Ливањског поља, представља тачку гдје се завршава „горњи” и почиње „доњи” дио овог крашког поља. Истовремено, оно је и етнички мјешовито село, у којем се сусрећу српска села Доњег поља, ијекавског говора, са селима Горњег поља, већином хрватским, икавског говора, али често и мјешовитим. Симболичка слика сусрета највидљивије се огледа у савременом сеоском гробљу, које чини једну цјелину, али је подијељено бетонском гредом на православни и католички дио.

Данашњи назив села први пут се појављује у попису католичког становништва Босне који је, током визитације 1741. године, сачинио бискуп фра Павао Драгичевић.¹ Никић сматра да је име села изведено из турске ријечи „челеби(ја)”, која означава „оџмена младића илемећкој рода” или каквог господина.² У Оџишном џоџису Клишкој санџака из 1550. године спомиње се *чиџлук* (врста посједа) *Мехмеда челебије Алаџахисарије*³ у сарумишкој нахији, у чијем саставу је била мезра (дио, засеок) *Чоџраишић* у селу *Горица*.⁴ Један од синова овог *Мехмеда челебије* звао се *Фирдус*, за кога

1 Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja*, 123.

2 Nikić, „O imenima naselja”, 96.

3 Алаџа Хисар је био турски назив за Крушевац у Србији, што указује да је Мехмед челебија стигао у Ливно из тих крајева.

4 Spaḥo, Aličić, Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka*, 388-389.

ČELEBIĆ

The village of Čelebić, in the northwest of the Livno field, is the point where the ‘upper’ part of this karst field ends and the ‘lower’ part begins. It is also an ethnically mixed village where the Serb villages of the Lower Field, which use the *ijekavian* dialect, meet the mostly Croat (but often mixed) villages of the Upper Field, which generally use the *ikavian* dialect. Symbolically, this meeting is perhaps most visibly expressed today in the present-day village cemetery, which forms a single whole, divided by a concrete barrier into its Orthodox and Catholic sections.

The present-day name of the village is encountered for the first time in the census of the Catholic population of Bosnia, compiled in 1741 during the visitation of Bishop fra Pavao Dragičević.¹ Nikić believes that the name of the village is derived from the Turkish word *čelebija* (*çelebi*), meaning “a noble young man of aristocratic lineage” or simply a gentleman.² In the *Detailed Census of the Sanjak of Klis from 1550*, the *čifluk* (*çiflik*)³ of *Mehmed Čelebija Aladžahisar*⁴ is mentioned in the Saromiš *nahija*, within which there was the *mezra* (part, hamlet) of *Čopratić* in the village of *Gor-*

1 Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja*, p. 123.

2 Nikić, “O imenima naselja”, p.96.

3 A form of land possession in the Ottoman system.

4 Aladža Hisar was the Ottoman name for the town of Kruševac in Serbia, indicating that Mehmed Čelebija came to Livno from that area.

Бурек сматра да је родоначелник ливањских бегова и капетана из рода Фирдуса, који су у Челебићу имали своју кулу и посједе.⁵ По свему судећи, данашње село Челебић некада се звало Горица, а садашње име добило је управо зато што је било посјед Мехмеда челебије и његових потомака.

О старости овог насеља свједоче остаци двије илирске градине. *Бејова ĩрадина* налази се у сјеверозападном дијелу села, изнад старог сеоског гробља (*Бабино ĩребље*). *Кесићева ĩрадина* налази се 700 м југоисточно, у близини кућа Кесића и на њој су видљиви трагови из римског периода.⁶ У селу се налазе и 4 некрополе са средњовјековним стећцима, што представља једну од већих концентрација стећака у Ливањском пољу. На локалитету *Бејов машећ*, близу Фирдусове појате, налази се некропола са више од 80 углавном утонулих стећака.⁷ На локалитету *Барјак*, у околини данашњег активног гробља, налази се још већа некропола са 161 стећком, груписаним у пет скупина (доста споменика уништено је вађењем пијеска са лијеве стране пута). Мања некропола од 10 стећака смјештена је на локалитету *Мусала*, а још једна се налази на локалитету *Гробље*, источно од муслиманског гробља.⁸ У селу постоји

ica.⁵ One of the sons of this *Mehmed Ćelebija* was named Firdus, whom Burek considers to be the progenitor of the Livno beys and captains from the Firdus family, who had their tower and estates in Ćelebić.⁶ Judging by all this, the present village of Ćelebić once likely bore the name *Gorica* and acquired its current name precisely because it had been the estate of *Mehmed Ćelebija* and his descendants.

The age of this settlement is evidenced by the remains of two Illyrian hillforts (*gradinas*). The *Begova gradina* is located in the north-western part of the village, above an old village cemetery (*Babino greblje*). The *Kesića gradina* lies 700 m to the southeast, near the Kesić family houses and it also shows traces from the Roman period.⁷ The village contains four necropolises with medieval *stećci*, one of the larger concentrations in the Livno field. At the site called *Begov Mašet*, near the Firdus barn, there is a necropolis of more than 80 mostly sunken *stećci*.⁸ At the site called *Barjak*, around today's active cemetery, there is an even larger necropolis of *stećci* grouped into five clusters (many monuments were destroyed when sand was extracted on the left side of the road). A smaller necropolis of 10 *stećci* is located at the *Musala* site, and another at the site called *Groblje*, east of the Muslim cemetery.⁹ The vil-

5 Burek, *Prezimenâ Livna*, 473-481.

6 Benac, *Utvrdena ilirska naselja*, 120.

7 Zelenika, „Stećci Livanjskog područja”, 90-91.

8 Zelenika, „Stećci Livanjskog područja”, 90-91.

5 Spaho, Aličić, Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka*, p.388-389.

6 Burek, *Kameno Hlivno*, p.473-481.

7 Benac, *Utvrdena ilirska naselja*, p.120.

8 Zelenika, „Stećci livanjskog područja”, p.90-91.

9 Zelenika, „Stećci livanjskog područja”,

и неколико старих муслиманских гробаља – *Мусала, Барјак, Гробље код Пројона*. На Мусалама се налази један од најзначајнијих старих нишана са натписом и годином 1662.⁹ Локалитет *Бабино гробље*, између кућа Петровића и Краварушића, садржи неколико мањих и врло старих надгробних крстова. Топоним *Црквина* упућује на могућност да је у селу некада давно постојала црква.

У свом попису католичког становништва и жупа из 1813. године, бискуп фра Аугустин Милетић билијежи Челебић и сусједни Ковачић заједно, наводећи да у њима, поред католика, живе православци и муслимани.¹⁰ Шематизам Митрополије дабро-босанске за 1882. годину наводи да је у селу било 29 православних домова са 191 православном душом, те да се у селу налазило сједиште Челебићке парохије, која је обухватала села Бојмонти, Рујани, Чапразлије, Прохово и Губин.¹¹ Аустроугарски попис из 1895. године наводи да је у Челебићу (са засеком Ливадице) живјело 297 православних становника, 203 католика, и 3 муслимана.¹² На попису из 1991. године, у Челебићу је живјело 316 Хрвата и 131 Србин.

Српски родови (икавци) у Челебићу су: Вујановићи (из околине Врлике, славе Св. Стефана); **Ерцези**

lage also contains several old Muslim graveyards - *Musala, Barjak* and the *Grobље kod Progon* - the one known as *Musala* containing a tombstone with an inscription dated 1662.¹⁰ There is also the site known as *Babino greblje* (between the Petrović and Kravarušić houses), where several small, very old cross-shaped headstones can be seen. The toponym *Crkvina* suggests that a church may have existed in the village long ago.

In his census of the Catholic population and parishes from 1813, Bishop fra Augustin Miletić records Čelebić and neighbouring Kovačić together, noting that besides Catholics, Orthodox Christians and Muslims also lived there.¹¹ The *Schematism of the Metropolitanate of Dabar-Bosna of 1882* states that the village had 29 Orthodox households with 191 Orthodox inhabitants, and that it was the seat of the Čelebić Parish, which included the villages of *Bojmonti, Rujani, Čaprazlije, Prohovo* and *Gubin*.¹² The Austro-Hungarian census of 1895 reports that in Čelebić (including the hamlet of *Livadice*) there lived 297 Orthodox residents, 203 Catholics, and 3 Muslims.¹³ According to the 1991 census, Čelebić had 316 Croats and 131 Serbs.

The **Serb** family groups (Ikavian speakers) in **Čelebić** are: **Crnogorac** (migrated from Kovačić, originally

9 Burek, *Kameno Hlivno*, 243.

10 Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja*, 405.

11 Николајевић, *Шематизам 1882*, 37. Челебић данас припада Врбичкој парохији.

12 *Главни резултати пописа житељства 1895.*, 452-453.

p.90-91.

10 Burek, *Kameno Hlivno*, p.243.

11 Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja*, p.405.

12 Nikolajević, *Šematizam 1882*, p.37. Today, Čelebić is part of the Vrbica parish.

13 *Glavni rezultati popisa žiteljstva 1895.*, p.452-453.

(дошли из Струпнића, старином из Херцеговине, славе Св. Луку); **Козомаре** (дошли у Врбицу из Врлике, па преко Богдаша у Челебић, славе Св. Јована); **Краварушићи** (некада Маријани, дошли из Сајковића, славе Св. Јована); **Милутини** (дошли из Струпнића, даље поријекло непознато, славе Аранђеловдан); **Петровићи** (из Отишића код Врлике, славе Аранђеловдан); **Радићи** (дошли из Прова, поријеклом из Посавине, славе Св. Тому); **Радое** (из Главица код Гламоча, славе Св. Јована); **Росићи** (из Отишића код Врлике, преко Сајковића, славе Св. Јована); **Црногорци** (дошли из Ковачића, старином из Црне Горе, славе Аранђеловдан); **Шуњке** (некада Обад, из околине Врлике, славе Св. Илију).

Хрватски родови у Челебићу су: **Барбарићи** (из Броћна у западној Херцеговини); **Билићи** (из Потравља код Сиња, дошли преко Луснића); **Геле** (дошли из Љубунчића); **Јукићи** (из Бителића код Сиња); **Ковачи** (старином из Љутог Доца у Херцеговини, дошли преко Љубунчића); **Крижани** (дошли из Прилуке); **Пашалићи** (некада Радиловићи, поријеклом из Јајца); **Плазон(ј)ићи** (из Врлике); **Поповићи** (непознатог поријекла); **Римци** (присутни у Ливањском пољу прије 1741.год.).¹³

Од **муслиманских** родова у Челебићу некада су куле имали Делалићи и Фирдуси.¹⁴

from Montenegro, celebrate the Holy Archangel Michael); **Erceg** (migrated from Strupnić, originally from Herzegovina, celebrate the Holy Apostle Luke); **Kozomara** (from Vrlika, came to Vrbica, then via Bogdaši to Čelebić, celebrate St. John); **Kravarušić** (formerly Marijan, came from Sajković, celebrate St. John); **Milutin** (migrated from Strupnić, earlier origin unknown, celebrate the Holy Archangel Michael); **Petrović** (from Otišić near Vrlika, celebrate the Holy Archangel Michael); **Radić** (migrated from Provo, originally from Posavina, celebrate the Holy Apostle Thomas); **Radoja** (from Glavice near Glamoč, celebrate St. John); **Rosić** (from Otišić near Vrlika, via Sajković, celebrate St. John); **Šunjka** (formerly Obad, from the area of Vrlika, celebrate St. Elijah); **Vujano- vić** (from the area of Vrlika, celebrate St. Stephen as their patron saint).

The **Croat** family groups in Čelebić are: **Barbarić** (from Broćno in western Herzegovina); **Bilić** (from Potravlje near Sinj, came via Lusnić); **Gelo** (came from Ljubunčić); **Jukić** (from Bitelić near Sinj); **Kovač** (originally from Ljuti Dolac in Herzegovina, came via Ljubunčić); **Križan** (came from Priluka); **Pašalić** (formerly Radilović, originally from Jajce); **Plazon(j)ić** (from Vrlika); **Popović** (origin unknown); **Rimac** (present in the Livno field before 1741).¹⁴

The **Muslim** families **Delalić** and **Firdus** once had fortified towers (*kule*) in Čelebić.¹⁵

13 Petrić, „Poriijeklo stanovništva”, 69-70.

14 Burek, *Kameno Hlivno*, 243.

14 Petrić, „Poriijeklo stanovništva”, p.69-70.

15 Burek, *Kameno Hlivno*, p.243.

на 1752
 ово не
 крнжъ
 п(оконногъ)
 накова косн
 ђа.

Ово је криж покојног Јакова Ћосића.

Натпис је објавио заслужни истраживач ћириличне баштине Ливна Стипо Манђерало. Крст са ћириличним натписом налази се у католичком делу гробља у Челебићу. Хрватски род Ћосића присутан је у сусједном Ковачићу, а бискуп Драгићевић биљежи католички род Ћосића у Челебићу током свог обиласка 1741. године.

This is the cross of the deceased Jakov Ćosić.

The inscription was published by Stipo Manderalo, a distinguished researcher of Livno's Cyrillic heritage. The cross with the Cyrillic inscription is located in the Catholic section of the cemetery in Čelebić. The Croat Ćosić family is present in the neighbouring village of Kovačić, and Bishop Dragičević records a Catholic Ćosić family in Čelebić during his visitation in 1741.

Село Ковачић у нахији Сарумиш под овим именом први пут се спомиње у *Опширном попису Клишкој санџака из 1550. године*, када је у њему забиљежено пет хришћанских кућа.¹

На локалитету *Ђоруша* изнад села видљиви су трагови римског пута, а недалеко одатле пронађен је и један римски миљоказ. Неколико стећака, без натписа и украса, налази се испод цесте, близу кућа Римаца.²

У 19. вијеку у Ковачићу су били присутни католици, православци и муслимани, али у вријеме аустроугарског пописа из 1895. године у селу је забиљежено само католичко становништво. На попису 1991. године, у Ковачићу је било 117 становника, сви хрватске националности.

У селу данас постоји једно активно католичко гробље, у чијем источном углу се налази осам споменика српске породице Црногорац из 19. вијека. Недалеко од групе поменутих стећака, како наводи Бешлагих, налази се старо муслиманско гробље.

У селу живе сљедећи хрватски родови: **Барбарићи** (поријеклом из Броћна у Херцеговини); **Геле** (поријеклом из Врлике); **Далићи** (дошли из Приспа, присутни у Ливањском

The village of Kovačić, in the *nahija* of Sarumiš, is mentioned for the first time under this name in the *Detailed Census of the Sanjak of Klis from 1550*, with five Christian households.¹

At the *Ćoruša* site above the village, traces of a Roman road can be seen, and not far from there a Roman milestone was also found. Several *stećci*, without inscriptions or decorations, are located near the Rimac family homes, below the road.²

In the 19th century, Catholic, Orthodox, and Muslim populations lived in Kovačić, yet by the Austro-Hungarian census of 1895, only Catholic inhabitants were present in the village. In the 1991 census, Kovačić had 117 inhabitants, all of them Croats.

Today the village has one active Catholic cemetery, in the eastern corner of which there are eight tombstones belonging to the Serb Crnogorac family, which once lived here. Near the already mentioned *stećci*, according to Bešliagić, there is an old Muslim cemetery.

The following Croat family groups live in Kovačić: **Barbarić** (originally from Broćno in Herzegovina); **Ćenan** (origin unknown; Petrić states that their ancestors were Muslims); **Dalić** (came from Prisap, present in the Livno plain before 1741); **Gelo** (from Vrlika); **Jukić** (from Bitelić near Sinj);

1 Spaho, Aličić, Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka*, 386.

2 Bešliagić, *Stećci*, 278; Petrić, „Porijeklo stanovništva”, 69.

1 Spaho, Aličić, Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka*, p.386.

2 Bešliagić, *Stećci*, p.278; Petrić, „Porijeklo stanovništva”, p.69.

пољу прије 1741.год.); **Јукићи** (из Бителића код Сиња); **Пенићи** (из Бајагића код Сиња); **Перићи** (прешли из Доњих Рујана, некада Бралићи из Дицма код Сиња); **Римци** (дошли из Челебића, присутни у Ливањском пољу прије 1741.год.); **Рожићи** (из Потравља код Сиња); **Ћенани** (непознато поријекло, Петрић наводи да су им преци били муслимани).³

У Ковачићу је у 19. вијеку живио српски род **Црногорци**, који се потом преселио у Челебић (старином из Црне Горе, славе Аранђеловдан).

Према Буреку, из Ковачића поријекло воде ливањски **Мухаремспahiћи**.⁴

Penić (from Bajagić near Sinj); **Perić** (moved from Donji Rujani, formerly Bralić from Dicmo near Sinj); **Rimac** (came from Čelebić, present in the Livno plain before 1741); **Rožić** (from Potravlje near Sinj).³

The **Serb** family group **Crnogorac** lived in Kovačić in the 19th century but moved to Čelebić (originally from Montenegro, celebrate the Holy Archangel Michael as their family patron saint).

According to Burek, the **Muharem-spahić** family group from Livno once lived in Kovačić.⁴

3 Petrić, „Porijeklo stanovništva”, 69.

4 Burek, *Kameno Hlivno*, 244.

3 Petrić, “Porijeklo stanovništva”, p.69.

4 Burek, *Kameno Hlivno*, p.244.

Аѡѡѡ 1847

1847: Овдје почива слуга Божји Тома Црногорац. Вјечна њему радост, а блажени покој. То му метну крст син Петар Бог га помиловао и Ране Црногорац Бог да га прости.

ЗДЕ: ПОЧИВАЕЪ РА
БЪ БОЖИ: ТОМА: ЦЕ
РНОГОРАЦЪ: ВѢЧНАА: Є
МЪ: РАДОСТЬ А БЛАЖЕ
НИ: ПОКОН: ТО МЪ: МЕ
ТНЪ: КРЕСТ: СІНЬ: ПЕ
ТАРЪ: БОГ (Г)А: ПОМИЛОВА
И РАНЕ ЦЕРНОГОРАЦЪ:
БОГ: ДА ГА ПРОСТИ.

1847: Here rests the servant of God, Toma Crnogorac. Eternal joy to him and blessed repose. This cross was placed by his son Petar, may God have mercy on him, and by Rane Crnogorac, may God forgive him.

Ћ.Н.Ц.Ћ.

ОВДЕ
ПОЧИВА ТЈЕЛО СИМО Ц
РНОГОРАЦ КОЈИ ЈЕ ПОГ
ИНО ОД ВРИМЕНА Г. 1875 БОГ
ДА МУ ПРОСТИ ПОДПИСА
СИН ЛАЗО БОГ ГА ПОМИЛ
ОВО.

HERE

LIES THE BODY OF SIMO C
RNOGORAC WHO WAS KILL
ED BY THE WEATHER IN 1875 GOD
FORGICE HIS SINS SIGNED
BY HIS SON LAZO GOD HAVE ME
RCY ON HIM.

О имену села нема много поузда-них података. У *Ойширном ѱойису Клишкої санџака из 1550. ѱодине* село се спомиње под именом *Стѱрубнић*, у нахији Саромиш.¹

Изнад јужног дијела Струпнића налазе се остаци илирске градине, која је вјероватно имала само одбрамбену сврху и није била настањена.² О дугом постојању насеља на овом мјесту свједоче остаци веће касноантичке римске виле са 13 просторија, с краја 3. или почетка 4. вијека, коју је 1906. године открио Мато Ковачевић.³ Чак 79 средњовјековних стећака налази се у дворишту основне школе. Као и већина стаћака у овом крају, слабе су обраде и без украса. Вриједи напоменути да је поред два стећка постављен и по један усправни камен као дио споменика. У католичком гробљу у селу налази се још једна некропола са 53 стећка, док се дио налази изван гробља.⁴

У свом попису католичког становништва и жупа из 1813. године, бискуп фра Аугустин Милетић билијежи Струпнић и сусједни Луснић заједно, наводећи да у њима, осим католика, живе православци и му-

Little is known about the origin of the village's name. In the *Detailed Census of the Sanjak of Klis from 1550*, the village is mentioned as *Strubnić* in the *Saromiš nahija*.¹

Above the southern part of Strupnić are the remains of an Illyrian hillfort, which likely served only a defensive purpose (it was not inhabited).² The long existence of a settlement at this location is evidenced by a large Roman villa with 13 rooms from the late 3rd or early 4th century, discovered here by Mato Kovačević in 1906.³ The largest concentration of medieval *stećci*, as many as 79, is located in the yard of the elementary school. Like most in the Livno field, they are roughly carved and unadorned. It is worth noting that next to two *stećci*, an upright stone was placed as part of the monument. In the Catholic cemetery in the village, there is another necropolis with 53 *stećci*, and some are located outside the cemetery as well.⁴

In his 1813 census of the Catholic population and parishes, Bishop fra Augustin Miletić records Strupnić and neighbouring Lusnić together, noting that besides Catholics, Orthodox Christians and Muslims also lived

1 Spaho, Aličić, Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka*, 109.

2 Benac, *Utvrdjena ilirska naselja*, 118-119.

3 Tin Turković i Maja Zeman, „Prilog poznavanju kasnoantičkih vila s područja provincije Dalmacije – slučaj vile u Strupniću kraj Livna”, *Ars Adriatica* 1/2011, 9-26.

4 Zelenika, „Stećci Livanjskog područja”, 97.

1 Spaho, Aličić, Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka*, p.109.

2 Benac, *Utvrdjena ilirska naselja*, p.118-119.

3 Tin Turković and Maja Zeman, „Prilog poznavanju kasnoantičkih vila s područja provincije Dalmacije – slučaj vile u Strupniću kraj Livna”, *Ars Adriatica* 1/2011, 9-26.

4 Zelenika, „Stećci livanjskog područja”, p.97.

слимани.⁵ Аустроугарски попис из 1895. године наводи да је у Струпнићу (са засеоком *Лисковац*) живјело 356 становника, међу њима 352 католика и 4 православца.⁶ На попису из 1991. године, у Струпнићу је живјело 449 становника, скоро сви хрватске националности.

Хрватски родови у Струпнићу данас су: **Бараћи** (присутни у Ливањском пољу прије 1741.год.); **Буљани** (из Бителића код Сиња, гдје су дошли око 1680. године из Дувна); **Бујева** (из Врлике); **Геле** (поријеклом из Врлике); **Дамјановићи** (из околине Сиња); **Кујунџије** (доселили из Јајца у Ливањско поље око 1720. године); **Лаштре** (присутни у Ливањском пољу прије 1741. год.); **Медо** (некада Слипчевић, доселили се из Јајца око 1720. године); **Пенићи** (непознатог поријекла); **Поповићи** (из Бајагића код Сиња); **Римци** (присутни у Ливањском пољу прије 1741.год.); **Солдићи** (из Засиока код Сиња); **Токићи-Матковићи** (из Бителића код Сиња); **Урсе** (непознатог поријекла); **Ћосићи** (непознатог поријекла).⁷

Петрић у свом истраживању поријекла становништва Ливањског поља биљежи да су српски родови **Милутини** и **Ерцези** у Челебић прешли из Струпнића, где су до тада живјели.⁸

there.⁵ The Austro-Hungarian census of 1895 states that Strupnić (including the hamlet of *Liskovac*) had 356 inhabitants, among them 352 Catholics and 4 Orthodox.⁶ According to the 1991 census, Strupnić had 449 inhabitants, almost all of them Croats.

The **Croat** family groups in **Strupnić** today are: **Barać** (present in the Livno field before 1741); **Buljan** (from Bitelić near Sinj, where they arrived around 1680 from Duvno); **Ćosić** (origin unknown); **Damjanović** (from the area of Sinj); **Gelo** (originating from Vrlika); **Kujundžija** (settled in the Livno field from Jajce around 1720); **Laštra** (present in the Livno field before 1741); **Medo** (formerly Slipčević, migrated from Jajce around 1720); **Penić** (origin unknown); **Popović** (from Bajagić near Sinj); **Rimac** (present in the Livno field before 1741); **Soldić** (from Zasiok near Sinj); **Tokić-Matković** (from Bitelić near Sinj); **Ursa** (origin unknown); **Vujeva** (from Vrlika).⁷

Petrić notes in his research on the origins of the population of the Livno field that the **Serb** families **Milutin** and **Erceg** moved to Čelebić from Strupnić, where they had lived until then.⁸

5 Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja*, 405.

6 Главни резултати пописа живљелости 1895., 454-455.

7 *Ibid.*, 68-69.

8 Petrić, „Porijeklo stanovništva”, 69-70.

5 Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja*, p.405.

6 *Glavni rezultati popisa žiteljstva 1895.*, p.454-455.

7 *Ibid.*, 68-69.

8 Petrić, „Porijeklo stanovništva”, p.69-70.

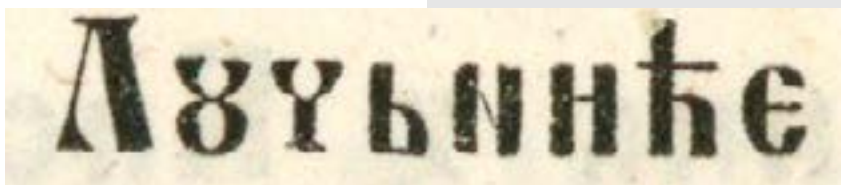

*Наїдїробни сїоменици средньї виїека
и крсїї из млаїїх їериода.*

*Medieval stećci mixed with more contem-
porary crosses and monuments.*

ЛУСНИЋ

Први помен села Луснић налазимо у даровници краља Стјепана Остоје војводи Хрвоју Вукчићу из 1400. године, гдје се име насеља наводи као *Лучниће*.¹ У *Ойширном ѿојису Клишкој Санџака из 1550. ѿодине* село се спомиње као *Лучнић*, у нахији Ливно, са 13 хришћанских кућа и једном муслиманском.² Данашњи назив Луснић први пут се појављује у попису католичког становништва Босне који је, током своје визитације 1741. године, сачинио бискуп фра Павао Драгичевић.³

*Село Лучниће у даровници краља
Свјетлана Остоје (1400)*

На локалитету *Градина* налазе се остаци илирског утврђења.⁴ На једином активном католичком гробљу *Св. Иве* у овом селу налази се један украшени средњовјековни стећак у облику сандука, као и два врло стара надгробна ступа на којима се види крст у комбинацији

1 Новаковић, „Повеља краља Босанскога Стјепана Остоје”, 52.

2 Spaho, Aličić, Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka*, 63.

3 Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja*, 124.

4 *Arheološki leksikon BiH*, том 3, 239.

LUSNIĆ

The first mention of the village of Lusnić is found in a charter issued by King Stjepan Ostoja to Vojvoda Hrvoje Vukčić from the year 1400, where the settlement's name is recorded as *Lučnice*.¹ In the *Detailed Register of the Sanjak of Klis from 1550*, the village is mentioned as *Lučnić* in the Livno district, with 13 Christian households and one Muslim household.² The present-day name *Lusnić* is first found in the census of the Catholic population of Bosnia compiled during his visitation in 1741 by Bishop fra Pavao Dragičević.³

*Village of Lučnice in the charter of King
Stjepan Ostoja (1400)*

At the *Gradina* site there are remains of an Illyrian fortification.⁴ In the only active Catholic cemetery of *Sveti Iva* in this village, there is an ornamented medieval *stećak* in the shape of a chest, as well as two very old upright tombstones on which a cross combined with a crescent moon

1 Novaković, „Povelja kralja Bosanskoga Stjepana Ostoje”, p.52.

2 Spaho, Aličić, Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka*, p.63.

3 Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja*, p.124.

4 *Arheološki leksikon BiH*, том 3, p.239.

са младим мјесецом. Зеленика наводи да се у Милаковој махали, на локалитету Милаков њроѡн, налази један стећак у облику плоче, те да се овдје некада налазило 5 стећака који су уништени изградњом пута.⁵ У својим *Bilješkama*, фра Грго Лозић наводи и да се „*pod Lusnićom u ulici na stečku veliku stoji visok čovik obučen aljinom do kolin, na glavi duga padaјуć po ramenima кара, i држи косу и rukam*”.⁶ Овај занимљив стећак, ако га је Лозић добро описао и locирао, данас није сачуван.

Према Аустроугарском попису из 1895. године, у селу Љуснић – са засеоцима Дебело брдо и Милакова махала – било је 303 католика.⁷ На попису 1991. године, у Луснићу је било 419 становника, готово сви хрватске националности.

Хрватски родови у Луснићу су: Алвири (из Засиока код Сиња); Бараћи (из Мућа код Сиња); Баруни (Баруновићи, некада Милиновићи, досељени из Пољица у Далмацији); Беадер (или Бијадер, из Сињске Крајине); Билићи (из Потравља код Сиња); Буљани (из Бителића код Сиња, у Далмацију дошли из Дувна око 1680. године); Вучак (из Далмације); Геле (доселили из Врлике око 1680. године); Главурдићи (непознато поријекло); Ковачи (из Љутог Доца у Херцеговини); Крижани (некада Супруговић, наводно из Трогира); Папићи

can be seen. Zelenika notes that in *Milakova Mahala*, at the *Milakov Progon* site, there is a *stećak* in the form of a slab, and that five *stećci* once stood there but were destroyed during the construction of a road.⁵ In his *Notes*, fra Grgo Lozić also states that “*below Lusnić, on the street, there stands on a large stećak a tall man dressed in a garment down to his knees, with a long cap falling over his shoulders, holding a scythe in his hands*”.⁶ This interesting *stećak*, if Lozić described and located it correctly, has not been preserved to the present today.

According to the Austro-Hungarian census of 1895, the village of *Ljusnić* - together with the hamlets of *Debelo Brdo* and *Milakova Mahala* - had 303 Catholic inhabitants.⁷ In the 1991 census, *Lusnić* had 419 inhabitants, almost all of them Croats.

The Croat family groups in *Lusnić* are: *Alvir* (from *Zasiok* near *Sinj*); *Barać* (from *Muč* near *Sinj*); *Barun* (*Barunović*, formerly *Milanović*, settled from *Poljica* in *Dalmatia*); *Beader* (or *Bijader*, from the *Sinj* area); *Bilić* (from *Potravlje* near *Sinj*); *Buljan* (from *Bitelić* near *Sinj*, came to *Dalmatia* from *Duvno* around 1680); *Gelo* (migrated from *Vrlika* around 1680); *Glavurdić* (origin unknown); *Hrgić* (present in the *Livno* field before 1741); *Hrsto* (origin unknown); *Kovač* (from *Ljuti Dolac* in *Herzegovina*); *Križan* (formerly *Suprugović*, report-

5 Zelenika, „*Stećci Livanjskog područja*”, 94.

6 Manderalo, *Ložicev ilirski san*, 71.

7 Главни резултати пописа житељства 1895., 454-455.

5 Zelenika, “*Stećci livanjskog područja*”, p.94.

6 Manderalo, *Ložicev ilirski san*, p.71.

7 Главни резултати пописа житељства 1895., p.454-455.

(са Свиба у Далмацији); **Пенићи** (из Бајагића код Сиња); **Припужићи** (из Потравља код Сиња); **Сучићи** (присутни у Ливањском пољу прије 1741.год.); **Хргичи** (присутни у Ливањском пољу прије 1741. год.); **Хрсте** (непознато поријекло); **Шандрк** (некада Лијовић, присутни у Ливањском пољу прије 1741. год.).⁸

У селу су некада живјели сљедећи муслимански родови: **Милаци** (према Петрићу живјели у Луснићу до 1878. године); **Ферагети**; **Хаћами** (према Буреку, одселили у Жабљак); **Швракићи** (поријеклом из Гламочног поља).⁹

edly from Trogir); **Papić** (from Svib in Dalmatia); **Penić** (from Bajagić near Sinj); **Pripužić** (from Potravlje near Sinj); **Sučić** (present in the Livno field before 1741); **Šandrak** (formerly Lijović, present in the Livno field before 1741); **Vučak** (from Dalmatia).⁸

The following **Muslim** families once lived in the village: **Feraget**; **Haćam** (according to Burek, they moved to Žabljak); **Milak** (according to Petrić, they lived in Lusnić until 1878); **Švrakić** (originally from the Glamoč area).⁹

Јелен. Јако чесѣ мойѣив на сѣоменицима средњеѣ вијека.

A deer. A common motif on monuments from the Middle Ages.

⁸ Petrić, „Poriijeklo stanovništva”, 68.

⁹ Burek, *Kameno Hlivno*, 246.

⁸ Petrić, “Poriijeklo stanovništva”, p.68.

⁹ Burek, *Kameno Hlivno*, p.246.

*Предјисџава младої мјесеца на
сџоменику XIV – XV вијека.*

*Depiction of a young moon on a monu-
ment from the 14th-15th centuries.*

Надгробни споменици у форми ступова са изображеним представама крста и младог мјесеца – хладног небеског тијела. Ове симболичке представе се често комбинују на надгробним споменицима средњег вијека у Босни и Хуму, али и касније, на крсним споменицима из млађих историјских периода XVII – XIX вијек. Полумјесец свакако доживљавамо као симбол пренешен на гробне споменике хришћана и припадника Ислама са старијих заједничких упоковалишта. У овом гробљу су присутни стећци – грчке гребнице и међу њима, повећи сандук са представом младог мјесеца неувичајено великих димензија.

Funerary monuments in the form of pillars bearing depictions of the cross and the young moon - the cold celestial body. These symbolic motifs are often combined on medieval tombstones in Bosnia and Hum, as well as later on cross-shaped monuments from the more recent historical periods of the 17th-19th centuries. The crescent is certainly understood as a symbol transferred onto Christian and Muslim grave monuments from earlier shared burial grounds. In this cemetery, *stećci* are present, and among them a large sarcophagus-shaped tombstone with a depiction of a young moon of unusually large dimensions.

ПРИЛУКА

Село Прилука налази се на раскршћу путева који из Ливна воде према Гламочу и Босанском Грахову, испод планине Голије, са засеоцима *Вашаровине*, *Долац* и *Песин*. Под својим данашњим именом појављује се у *Опширном попису Клишкој Санџака из 1550. године*.¹

У Прилуци се налазе остаци једног од најзначајнијих илирских утврђених насеља у Ливањском пољу. Главни дио утврђеног насеља представља *Градина* изнад засеока *Вашаровине*, коју опкољава моћни насип дуг око 140 м, широк око 22 м у средњем дијелу, који се постепено сужава на 16 м и 12 м на крајевима. Рубом насипа накнадно је подигнут зид од клесаног камена везаног малтером, у чијој се средини налази зидана кула димензија 9 x 4 м. Уз *Градину* била су подигнута још два мања, међусобно повезана одбрамбена утврђења – *Градац* и *Мали Градац*.² Бенац сматра да је *Градина* „*svojom veličinom i moćnim odbrambenim nasipom odgovarala središtu posebne i važne rodovske zajednice*“, на шта указује и подградинско насеље – највеће на овом подручју.³ Вриједи истаћи да је испод *Градине*, приликом изградње једне куће, пронађена некропола у којој су се сахрањивали становници насеља. Човић и Никић наводе да су током

1 Spaho, Aličić, Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka*, 64.

2 Benac, *Utvrdjena ilirska naselja*, 114-118.

3 *Исто.*, 117.

PRILUKA

The village is located at the crossroads of roads leading from Livno toward Glamoč and Bosansko Grahovo, below Mount Golija, with the hamlets of *Vašarovine*, *Dolac*, and *Pesin*. The village appears under its present name in the *Detailed Register of the Sanjak of Klis from 1550*.¹

The remains of one of the most significant Illyrian fortified settlements in the Livno field are found in Priluka. The main part of the fortified settlement is the *Gradina* above the hamlet of *Vašarovine*, which is surrounded by a massive embankment approximately 140 m long and about 22 m wide in the middle, gradually narrowing to 16 m and 12 m at the ends. Along the edge of the embankment, a stone wall bound with mortar was later built, with a tower measuring 9 × 4 m in its centre. Next to *Gradina*, two smaller connected defensive fortifications – *Gradac* and *Mali Gradac* – were also constructed.² Benac believes that *Gradina*, “*by its size and powerful defensive embankment, corresponded to the centre of a distinct and important kin-based community*”, which is also indicated by the remains of a settlement below the fortification, the largest in this area.³ It is also worth noting that during the construction of a house below *Gradina*, a necropolis was discovered where the inhabitants

1 Spaho, Aličić, Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka*, p.64.

2 Benac, *Utvrdjena ilirska naselja*, p.114-118.

3 *Ibid.*, p.117.

накнадних ископавања на другој оближњој локацији, међу скелетима, пронађене бронзане игле и жељезна копља која припадају периоду од половине 5. и половине 4. вијека п.н.е.⁴ Преко десет скелета из истог периода пронађено је и у гробници у *Џејаруши* на Вашаровинама, а сукцесивно сахрањивање указује да је ријеч о породичној гробници. Насеље наставља да има важну улогу и у касноантичко доба, о чему свједоче завјетни рељефи бога Либер и богиње Магна Матер, као и жртвеник посвећен богу Силвану, уз многе друге налазе.⁵

Средњовјековне некрополе у Прилуци налазе се на три различите локације. Највећа је она на *Грејцима*⁶, око савременог католичког гробља које користе становници Вашаровина, Приспа и Жировића, гдје се, како наводи Зеленика, налази 53 стећка – 15 сандука, 16 плоча и 1 сљемењак украшен мотивом мјесеца. Мање некрополе налазе се на локалитетима *Песин* (4 стећка) и *Трновача* (7 стећака).⁷

У селу данас постоји православ-

of the settlement were buried. Čović and Nikić report that among the skeletons, bronze needles and iron spears were found during subsequent excavations at another nearby location, dating to the period between the mid-5th and mid-4th centuries BC.⁴ Over 10 skeletons from the same period were found in a tomb in *Džeparuša* in Vašarovine, and the successive burials suggest that it was likely a family tomb. The settlement continued to play an important role in the late Antiquity, as indicated by votive reliefs of the god Liber and the goddess Magna Mater, as well as an altar dedicated to the god Silvanus, along with many other finds.⁵

The medieval necropolises in Priluka are located at three different sites. The largest is at *Grebci*⁶, around the modern Catholic cemetery used by the inhabitants of Vašarovine, Prisap and Žirović, where, according to Zelenika, there are 53 *stećci* - 15 sarcophagus-shaped, 16 slab-shaped, and one decorated with a moon motif. Smaller necropolises are located at the sites of *Pesin*, with 4 *stećci*, and *Trnovača*, with

4 Borivoj Čović, Dušan Nikić, „Grobnice željeznog doba iz Vašarovina kod Livna”, u: *Arheološka problematika zapadne Bosne*, 1/1982-1983, 87-92.

5 Силвана Чобанов, *Образложење Одлуке о Археолошком подручју – Прајовијесна градина, жељезодобне гробнице, римско насеље, некропола и покретно наслеђе у Вашаровинама, Прилука, општина Ливно*, (Сарајево: Комисија за очување националних споменика БиХ, 2009).

6 *Гребци* су једно од села које се спомиње у дровници краља Стјепана Остоје из 1400. године за које није утврђена тачна локација.

7 Zelenika, „Stećci Livanjskog područja”, 96.

4 Borivoj Čović and Dušan Nikić, „Grobnice željeznog doba iz Vašarovina kod Livna”, *Arheološka problematika zapadne Bosne*, 1/1982-1983, p.87-92.

5 Silvana Čobanov, *Образложење Одлуке о Археолошком подручју – Праповијесна градина, жељезодобне гробнице, римско насеље, некропола и покретно наслеђе у Ваšаровинама, Прилука, општина Ливно*, (Sarajevo: Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH, 2009).

6 *Grebci* are one of the villages which is mentioned in the charter of King Stjepan Ostoja from the year 1400 whose exact location is unknown.

но – *Ерцејово* – гробље са старим ћириличним споменицима и масивним каменим надгробним крстовима. Ту је и активно католичко гробље у близини католичке цркве, као и гробље на *Грејцима* које користе становници *Вашаровина* и сусједних села. Старо муслиманско гробље налази се недалеко од католичког гробља. Католичко становништво припада жупи Љубунчић, а православно парохији Лијевањској.

У свом попису католичког становништва и жупа из 1813. године, бискуп фра Аугустин Милетић биљежи да су у Прилуци, осим католика, живјели и православци и муслимани.⁸ Овај податак је занимљив имајући у виду да Петрић наводи како су Ерцеџи – једини српски род за чије присуство у Прилуци поуздано знамо – дошли из Рујана тек у вријеме устанка, око 1875. године. Међутим, наша теренска истраживања на православном гробљу у Прилуци омогућила су читање два најстарија сачувана споменика – Шпира и Марте Богдановић – на којима је уписана 1824. година. Управо би **Богдановићи** могли бити православци које Милетић помиње у овом селу, до сада непознат род о којем не постоје други подаци у контексту Ливањског поља. Примјетно је и да су натписи на ова два старија гроба исписани старом ћирилицом, док су новији споменици Ерцега писани савременим ћири-

7 *stećci*.⁷

Today, the village has a Serbian Orthodox cemetery - *Ercegovo groblje* - with old Cyrillic monuments and massive stone grave crosses. There is also an active Catholic cemetery near the Catholic church, as well as the cemetery at *Grepci*, used by the inhabitants of *Vašarovine* and neighbouring villages. The old Muslim cemetery is located not far from the Catholic cemetery. While the Catholic population belongs to the parish of *Ljubunčić*, the Orthodox population belongs to the *Livno* parish.

In his 1813 census of the Catholic population and parishes, Bishop fra Augustin Miletić notes that in *Priluka*, in addition to Catholics, there are also Orthodox and Muslim inhabitants. This information is interesting if we consider that Petrić reports that the *Erceg* family, the only Serbian family group whose presence in *Priluka* is known of, came to the village from *Rujani* only during the Bosnian Uprising, around 1875. However, our field research at the Orthodox cemetery in *Priluka* has identified the two oldest preserved monuments in this cemetery - those of *Marta Bogdanović* and *Špiro Bogdanović* - which bear the year 1824. It is precisely the *Bogdanović* family who could be the Orthodox inhabitants noted by Miletić in the village, an until-now unknown family group about which no other information exists in the context of the *Livno* field. It is also notable that the

8 Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja*, 405.

7 Zelenika, "Stećci livanjskog područja", p.96.

личним писмом.

Аустроугарски попис из 1895. године наводи да је у Прилуци живјело 518 становника, међу њима 474 католика, 28 муслимана и 16 православца.⁹ На попису из 1991. године, у Прилуци је живјело 871 Хрвата, 9 Срба и 5 осталих.

Српски родови присутни у Прилуци су: **Богдановићи** (нема других података); **Ерцеги** (дошли из Рујана око 1875. године, поријеклом из Херцеговине, славе Св. Николу).

Хрватски родови присутни у Прилуци су: **Бабићи** (из Воштана у Далмацији); **Бараћи** (наводе да су „од давнине” ту); **Врсеље** (непознато поријекло); **Далићи** (присутни у Ливањском пољу прије 1741. год.); **Дувњаци** (из Дувна, одакле су прешли у Далмацију, па дошли у Ливањско поље); **Јолићи** (дошли из околине Сарајева); **Караџе** (из Цисте у Далмацији); **Карауле** (некада Божиновић, из Гламочног поља); **Ковачи** (из Љутог Доца у Херцеговини); **Крешо** (непознато поријекло); **Крезе** (непознато поријекло); **Крижани** (непознато поријекло); **Кроле** (из Каменског у Далмацији); **Радаши** (досељени из Пољске); **Ромићи** (присутни у Ливањском пољу прије 1741. год.); **Свале** (непознато поријекло); **Тоте** (непознато поријекло); **Урсе** (непознато поријекло); **Хрсте** (непознато поријекло); **Шеремети** (присутни у Ливањском пољу прије 1741. год.);

9 Главни резултати пописа живљелства 1895., 456-457.

inscriptions on these two older graves are written in old Cyrillic, while the newer Erceg family monuments are written in modern Cyrillic script.

The Austro-Hungarian census of 1895 reports that 518 inhabitants lived in Priluka, among them 474 Catholics, 28 Muslims, and 16 Orthodox.⁸ In the 1991 census, Priluka had 871 Croats, 9 Serbs, and 5 others.

The **Serb** family groups present in **Priluka** are: **Bogdanović**; **Erceg** (arrived from Rujani around 1875, originally from Herzegovina, celebrate St. Nicholas as their patron saint).

The **Croat** family groups present in **Priluka** are: **Babić** (from Voštan in Dalmatia); **Barać** (reportedly “have been here since olden times”); **Vrselja** (origin unknown); **Dalić** (present in the Livno field before 1741); **Duvnjak** (from Duvno, from where they moved to Dalmatia, then came to the Livno field); **Jolić** (came from the surroundings of Sarajevo); **Karadža** (from Cista in Dalmatia); **Karaula** (formerly Božinović, from the Glamočko Polje); **Kovač** (from Ljuti Dolac in Herzegovina); **Krešo** (origin unknown); **Krezo** (origin unknown); **Križan** (origin unknown); **Krolo** (from Kamensko in Dalmatia); **Radaš** (settled from Poland); **Romić** (present in the Livno field before 1741); **Svalo** (origin unknown); **Toto** (origin unknown); **Ursa** (origin unknown); **Hrsto** (origin unknown); **Šeremet** (present in the Livno field before 1741); **Škoro** (origin

8 Главни резултати пописа жителства 1895., р.456-457.

Шкоре (непознато поријекло).¹⁰

Бошњачки родови који су некада живјели у **Прилуци**: **Буркићи** (из Вашаровина прешли у Губер и Ливно); **Струје** (преселили у Губер); **Хозе**.¹¹

unknown).⁹

The **Bosniak** families that once lived in **Priluka** are: **Burkić** (moved from Vašarovine to Guber and Livno); **Hozo**; **Strujo** (relocated to Guber).¹⁰

Споменик Луке Ерцеџа.

Monument to Luka Erceg.

¹⁰ Petrić, „Porijeklo stanovništva”, 66.

¹¹ Burek, *Kameno Hlivno*, 251.

⁹ Petrić, „Porijeklo stanovništva”, p.66.

¹⁰ Burek, *Kameno Hlivno*, p.251.

1824: Овдје почива слуга Божји Шпиро Богдановић. Вјечна му радост а блажени покој. То му понови син Сава. Бог да га помилује.

ЇѢКА
ЗДѢ ПОЋИВАЕ РАБѢ
БОЖЇН ШПИРО БОГА
ДНОВЇЌЪ ВѢЧНАА М
Ж РАДОСТ А БЛАЖЕНЇ
ПОКОЇ ТО МЖ ПОНОКЇ
СННЬ САВА БОГ (Г)А
ПОМЇЛОВО.

1824: Here rests the servant of God Špiro Bogdanović. Eternal joy and blessed rest. His son Sava rebuilt this. May God have mercy on him.

И овај натпис показује давнашње запажање да је народ и прије Вука, по својој потреби, поједностављивао тадашњи систем ћириличног писма. У овом натпису је присутно дјелимично ослобађање од полугласничког система. Чува се врло стара варијанта слова Ж – као израз клесарског манира (јакo честа у западној Босни), затим, слово Јат, рачвасто У и полегло Б. У цјелости, натпис је добро организован у простору и прецизно, са словима уједначене величине, изведен.

This inscription also reflects the long-standing observation that, even before Vuk Karadžić, the people simplified the contemporary Cyrillic writing system according to their needs. In this inscription, there is a partial release from the semi-vowel system. A very old variant of the letter Ж (Ž) is preserved - as an expression of stonemasonry style (very common in western Bosnia) - as well as the letter Jat, a forked У (U), and a rotated Б (B). Overall, the inscription is well organized in space and executed precisely, with letters of uniform size.

Сїоменик їородище Ерцеї. Erceg family monument.

КАБЛИЋИ

Данашњи Каблићи дијеле се на Мале и Велике, и леже близу града Ливна, уз пут који води ка Гламочу и Босанском Грахову. Први помен села *Каблић* налазимо у даровници краља Стјепана Остоје војводи Хрвоју Вукчићу из 1400. године, гдје се спомиње „*Цвиџимир из Каблића*“.¹ Под називом *Каблићан* ово село се појављује у *Опширном попису Клишкој санџака из 1550. године*, са 21 хришћанском кућом.²

KABLIĆI

The present-day Kablići are divided into *Mali (Small) Kablići* and *Veliki (Large) Kablići* and lie near the town of Livno, along the road leading to Glamoč and Bosansko Grahovo. The first mention of the village of Kablići is found in the charter of King Stjepan Ostoja to Vojvoda Hrvoje Vukčić from the year 1400, where “*Cvitimir from Kablići*”¹ is mentioned. Under the name *Kablićan*, this village appears in the *Detailed Register of the Sanjak of Klis from 1550* with 21 Christian households.²

изъ Орьбрьсѣ , Ѣтихъ Ъръунѣ зъ Грѣбаць , Цвѣтимирь
нѣ Каблићъ , Коннѣ зъ Бисѣтрѣце , Скоровон съ Врьбо-

*Цвиџимир из Каблића у даровници
краља Стјепана Остоје (1400)*

Изнад Великих Каблића налазе се остаци *Велике ѓрадине* - илирске утврде која, са мањим сусједним градинама *Градиница* (или *Готовчева ѓрадина*) и *Градиницом* у сусједној Сухачи, чини јединствени одбрамбени систем из тог времена. На *Великој ѓрадини* пронађени су керамика, зидови и остаци куле из римског периода, што указује на то да је коришћена и у римско

*Cvitimir from Kablići in the charter of
King Stjepan Ostoja (1400)*

Above Veliki Kablići are the remains of *Velika Gradina*, an Illyrian fortification which, together with the smaller neighboring *gradina* sites - *Gradinica* (or *Gotovčeva Gradina*) and *Gradina* in the neighboring Suhača - form a unified defensive system from that period. At *Velika Gradina*, pottery, walls and remains of a Roman-period tower have been found, indicating that the site was also used during that

1 Новаковић, „Повеља краља Босанскога Стјепана Остоје”, 51.

2 Спахо, Аличић, Златар, *Опшрни попис Клишког санџака*, 64.

1 Новаковић, „Повеља краља Босанскога Стјепана Остоје”, 51.

2 Спахо, Аличић, Златар, *Опшрни попис Клишког Санџака*, 64.

доба.³ У Малим Каблићима откривени су дијелови римских погребних урни, као и трагови насеља са некрополом.⁴ Једина евидентирана некропола средњовјековних стећака у Каблићима налази се у оквиру данашњег активног католичког гробља. Претпоставља се да је на овом мјесту некада постојала знатно већа некропола, али да су многи камени стећци кроз вријеме уклоњени или употребљени у друге сврхе, укључујући и неке новије споменике.⁵ У католичком гробљу се и данас налази један врло стари надгробни крст са необичајеним декорацијама.

У Каблићима и данас постоје два активна гробља – католичко и муслиманско. Бурек наводи да у селу постоје трагови и других, старијих муслиманских гробова и гробаља.⁶

У свом попису католичког становништва и жупа из 1813. године, бискуп фра Аугустин Милетић биљежи да су у Каблићима живјели католици, православци и муслимани.⁷ Аустроугарски попис из 1895. године наводи да је у *Каблићу Малом* живјело 116 становника, односно 19 муслимана и 97 католика, док је у *Каблићу Великом* живјело 320 становника, међу њима 272 католика, 42 муслимана и 6 право-

period.³ In Mali Kablići, fragments of Roman burial urns and traces of a settlement with a necropolis have been discovered.⁴ The only recorded necropolis of medieval *stećci* is located within the active Catholic cemetery - it is assumed that there was once a much larger necropolis here, but that the stone *stećci* were repurposed for other uses, including some newer monuments.⁵ A very old gravestone cross with unusual decorations is still visible in the Catholic cemetery today.

Today, there are two active cemeteries in Kablići - a Catholic and a Muslim one. Burek notes that there are traces of other, older Muslim graves and cemeteries in the village.⁶

In his 1813 census of the Catholic population and parishes, Bishop fra Augustin Miletić notes that Catholics, Orthodox and Muslims lived in Kablići.⁷ The Austro-Hungarian census of 1895 reports that in Mali Kablići there were 116 inhabitants - 19 Muslims and 97 Catholics - while in Veliki Kablići there were 320 inhabitants, including 272 Catholics, 42 Muslims, and 6 Orthodox.⁸ In the 1991 census, Mali Kablići had 179 inhabitants (132 Croats, 44 Muslims, 2 Serbs, and 1 person from other groups), while Veliki Kablići had 817 inhabitants (672 Croats, 128 Muslims, 10 Serbs, and 7

3 Benac, *Utvrđena ilirska naselja*, 112-114.

4 Археолошки лексикон БиХ, том 3, 245.

5 Зеленика, „Стећци Ливањског подручја”, 92

6 Бурек, *Камено Хливно*, 251-253.

7 Перковић, *Становништво Ливањског поља*, 404.

3 Бенац, *Утврђена илирска насеља*, 112-114.

4 *Arheološki leksikon BiH*, том 3, 245.

5 Zelenika, „Stećci Livanjskog područja”, 92

6 Burek, *Kameno Hlivno*, 251-253.

7 Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja*, 404.

8 Главни резултати пописа живљелих 1895., 452-453.

славаца.⁸ На попису из 1991. године, у Малим Каблићима је живјело 179 становника (132 Хрвата, 44 Муслимана, 2 Срба, те једна особа из редова осталих), док је у Великим Каблићима било 817 становника (672 Хрвата, 128 Муслимана, 10 Срба и 7 из редова осталих).

Бурек наводи да су у Каблићима живјели **Срби Стојановићи**, али не наводи извор за овај податак.⁹

Хрватски родови у **Великим Каблићима** су: **Андабак** (некада Рогуљ, дошли из Оџака, поријеклом из Дрниша у Далмацији); **Бекавац** (непознато поријекло); **Билићи** (поријеклом из Студенаца у Далмацији); **Буљани** (из Каракашице код Сиња); **Готовци** (поријеклом из Трогирске Загоре); **Далићи** (дошли из Прилуке); **Лукач** (дошли 1958 из Лисковаче, поријеком из Далмације); **Магањићи** (из Читлука код Сиња); **Маријани** (непознато поријекло); **Рубићи** (дошли из Драгњића, поријеклом из Гламоча); **Табаци** (из Каменског у Далмацији); **Томаси** (из Еминова Села код Дувна); **Томићи-(Х)Ајдуковићи** (поријеклом од Дувна); **Шеремети** (присутни у Ливањском пољу прије 1741.год.); **Шесте** (из Каракашице код Сиња).

Босњачки родови у **Великим Каблићима** су: **Мрше** („од старине” у Каблићима); **Торлаци** („од постања” у Каблићима); **Цере** („од постања” у Каблићима).

from other groups).

Burek notes that the **Serb Stojanović** family lived in Kablići, but does not provide a source for this information.⁹

Croat family groups in **Veliki Kablići** are: **Andabak** (formerly Rogulj, came from Odžak, originally from Drniš in Dalmatia); **Bekavac** (origin unknown); **Bilić** (originally from Studenci in Dalmatia); **Buljan** (from Karakašica near Sinj); **Dalić** (came from Priluka); **Gotovac** (originally from Trogirska Zagora); **Lukač** (came in 1958 from Liskovača, originally from Dalmatia); **Maganjić** (from Čitluk near Sinj); **Marijan** (origin unknown); **Rubić** (came from Dragnić, originally from Glamoč); **Šeremet** (present in the Livanjsko Polje before 1741); **Šesto** (from Karakašica near Sinj); **Tabak** (from Kamensko in Dalmatia); **Tomas** (from Eminovo Selo near Duvno); **Tomić-(H)Ajduković** (originally from Duvno).

The **Bosniak** family groups in **Veliki Kablići** are: **Cero** (“since the beginning” in Kablići); **Mrša** (“since ancient times” in Kablići); **Torlak** (“since the beginning” in Kablići).

The **Croat** family groups in **Mali Kablići** are: **Babić** (originally from Voštane in Dalmatia); **Bulić** (came from Podgradina, originally from Dalmatia); **Dalić** (came from Priluka); **Dolić** (came from Žirović); **Erceg** (came from Priluka, originally from Herzegovina, not related to the Serbian Erceg family in Priluka); **Gelo**

8 Главни резултати пописа живљелости
1895., 452-453.

9 Burek, *Камено Нливно*, 253.

9 Бурек, *Камено Хливно*, 253.

Хрватски родови у Малим Каблићима су: Бабићи (поријеклом из Воштана у Далмацији); Булићи (дошли из Подградине, поријеклом из Далмације); Геле (дошли из Струпнића, пореклом из Врлике); Далићи (дошли из Прилуке); Долићи (дошли из Жировића); Ерцеци (дошли из Прилуке, поријеклом из Херцеговине, нису у сродству са Србима Ерцезима у Прилуци); Карауле (некада Божиновић, поријеклом из Гламоча); Ковачи (из Љутог Доца у Херцеговини); Магањићи (из В. Каблића); Маријани (из В. Каблића); Орловићи (из Мућа код Сиња); Пуђе (из Миша); Римци (присутни у Ливањском пољу прије 1741.год.); Табаци (из Каменског у Далмацији); Тоте (из Приспа); Шеремети (присутни у Ливањском пољу прије 1741.год.).

Бошњачки род у Малим Каблићима су Мачкићи („одвајкада” у Каблићима).¹⁰

(came from Strupnić, originally from Vrlika); Karaula (formerly Božinović, originally from Glamoč); Kovač (from Ljuti Do in Herzegovina); Maganjić (from Veliki Kablići); Marijan (from Veliki Kablići); Orlović (from Muć near Sinj); Puđa (from Miši); Rimac (present in the Livno field since before 1741); Šeremet (present in the Livno field before 1741); Tabak (from Kamensko in Dalmatia); Toto (from Prisp).

The Bosniak family group in Mali Kablići are the Mačkići (“since time immemorial” in Kablići).¹⁰

¹⁰ Петрић, „Поријекло становништва”, 64-65

¹⁰ Petrić, „Porijeklo stanovništva”, 64-65.

Овај необични надгробни крст налази се у данашњем активном гробљу у Каблићима, у којем је некада вјероватно било још сличних споменика. На основу записа Стипе Манђерала, који се односе управо на овај споменик, можемо наслутити како су такви надгробни споменици нестајали. Манђерало наводи да је овдје покопан Илија Ниче који се упокојио 1921. године. Надгробни крст је, евидентно, много старији и породица Ниче

This unusual tombstone cross is located in the present-day active cemetery in Kablići, where there were likely many more such monuments in the past. We can partly infer how they disappeared from the writings of Stipo Manderalo regarding this very monument, who states that Ilija Niče, who passed away in 1921, is buried here. The tombstone cross is evidently much older and was reused by the Niče family, just as some graves in the Orthodox cemetery in Zastinje were

га је поново искористила, као што је случај и са неким гробовима у православном гробљу у Застинју. Манђерало даље наводи: „Гроб је некад био покривен плочом какве су оне на некрополама с машама – и ово је гробље на некрополи синећака. Ту плочу је продао Блаж Нице (син Илијин) Ивану Маганићу, који је од ње у истој гробљу својој породици подигао споменик (што је онај лако уочљиви и добро урађени споменик Мартина Маганића из 1923. године. У овом гробљу има још случајева да су са средњовековних гробова скидане дебеле плоче и од њих прављени нови споменици, а стари гробови коришћени за нове упокоје.”¹¹

reused. Manderalo further writes: “The grave was once covered with a slab like those found on necropolises with *mašeti* - and this is a cemetery on top of a *stećak* necropolis. This slab was sold by Blaž Niče (Ilija's son) to Ivan Maganić, who used it to erect a monument for his family in the same cemetery (this is the easily noticeable and well-crafted monument of Martin Maganić from 1923). In this cemetery there are more cases where thick, heavy slabs were removed from medieval graves and used to make new monuments, while the old graves were reused for new burials”¹¹.

11 Manderalo, *Gospodari kamena*, 18-19.

11 Manderalo, *Gospodari kamena*, p.18-19.

ПОТОЧАНИ

Источно од Ливна, поред данашњег пута за Купрес, налази се село Поточани. Спада међу богатија у Ливањском пољу када је ријеч о слојевима људског постојања који се налазе на његовом тлу.

У селу се налазе остаци двије илирске градине – *Гредина* изнад извора Врбовика и *Градац* изнад самог села. *Градац* је окружен јаким каменим насипом, до њега води усјечени пут, а Бенац сматра да се на овом мјесту налазило утврђење и у римско вријеме.¹ Испод Градца налази се локалитет *Црквина*, гдје су, током парцијалних истраживања, пронађени остаци цркве – полукружна апсида и други предмети. Пронађени камени рељефни фрагменти су из два временска периода, који указују да се на овом мјесту налазила ранохришћанска црква са краја 5. или почетка 6. вијека, док други фрагменти свједоче о обнови у 9. вијеку у предроманичком стилу. Фрагменти са овог локалитета, око којег се налазе и средњовјековни гробови, уграђени су у оближњу кућу.²

Извор *Врбовик*, као и неколико средњовјековних некропола са мноштвом стећака које се налазе

1 Benac, *Utvrđena ilirska naselja*, 103-106.

2 Marić Baković, „Ranokršćanska crkvena arhitektura”, 150-152.; Силвана Чобанов, *Образложење Одлуке о проглашењу археолошког подручја Црквина (Леденица) националним спомеником БиХ*, (Сарајево: Комисија за очување националних споменика БиХ, 2007).

POTOČANI

East of Livno, along today's road to Kupres, lies the village of Potočani. It is among the richer sites in the Livno Field, measured by the layers of human habitation found on its soil.

In the village there are the remains of two Illyrian hillforts (*gradine*) - *Gredina* above the *Vrbovik* spring and *Gradac* above the village itself. *Gradac* is surrounded by a strong stone rampart, a cut pathway leads up to it, and Benac believes that a fortified structure from Roman times once stood here.¹ Beneath *Gradac* is the site known as *Crkvina*, where partial excavations have uncovered the remains of a church - a semi-circular apse and other items. The stone relief fragments found there belong to two different periods, indicating that an early Christian church from the late 5th or early 6th century once stood on this spot, while other fragments point to a 9th century restoration in a pre-Romanesque style. Fragments from this site - around which there are also medieval graves - have been built into a nearby house.²

The *Vrbovik* spring located within the village area, as well as several medieval necropolises with numerous *stećci* found in the Potočani area, led

1 Benac, *Utvrđena ilirska naselja*, p.103-106.

2 Marić Baković, „Ranokršćanska crkvena arhitektura”, p.150-152.; Silvana Čobanov, *Obrazloženje Odluke o proglašenju arheološkog područja Crkvina (Ledenica) nacionalnim spomenikom BiH*, (Sarajevo: Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH, 2007).

на простору Поточана, навели су Марка Вега³ и неке друге истраживаче на закључак да су управо Поточани мјесто које се у даровници краља Стјепана Остоје војводи Хрвоју Вукчићу из 1400. године спомиње као *Врбовине/Врбовик*.⁴ На локалитету *Голо брдо* налази се једна од већих некропола у овим крајевима са 105 стећака (81 плоча, 21 сандук и 3 сљеменака). На локалитету *Машећ* у *Бејовачи* забиљежена је некропола са 76 стећака (52 плоче, 12 сандука и 2 сљеменака). Један од њих украшен је мотивом коњаника и јелена, а на другом се види крст. Мања некропола са 6 стећака налази се у дворишту куће Мате Маглице у *Бејовачи*.⁵

Marko Vega³, as well as some others, to conclude that Potočani is the very place referred to as *Vrbovine/Vrbovik*⁴ in the charter of King Stjepan Ostoja to Vojvoda Hrvoje Vukčić from the year 1400. At the site *Golo Brdo* there is one of the largest necropolises in this region, with 105 *stećci* (81 slabs, 21 chests, and 3 gabled tombstones). At the site known as *Mašet* in *Begovača* there is a necropolis with 76 *stećci* (52 slabs, 12 chests, and 2 gabled tombstones), one of which is decorated with a motif of a horseman and a deer, while a cross can be seen on another. A smaller necropolis with 6 *stećci* is located in the yard of Mate Maglica's house in *Begovača*.⁵

нсь Каблнѣ, Коннѣ з Бисѣтрѣце, Скоровои с Врбовина, прнсегъше свидокъюѣ унсто и право стрънеѣ се

Скоровои с Врбовина у даровници краља Свјетлана Остоје (1400)

Skorovoi from Vrbovina in the charter of King Stjepan Ostoja (1400)

Под називом *Пошочани* село је забиљежено у *Опширном попису Клишкој санџака из 1550. године*, са 4 хришћанске куће.⁶

Under the name Potočani, the village is recorded in the *Detailed Census of the Sanjak of Klis from 1550*, with 4 Christian households.⁶

Шематизам Митрополије дабробосанске за 1882. годину наводи да је у селу било 10 православних домова са 58 православних

The *Schematism of the Metropolitanate of Dabar-Bosna of 1882* states that

3 Vego, „Simbioza života“.

3 Marko Vego, „Simbioza života“, *Oslobođenje – Žurnal*, Sarajevo, 26.10.1980.

4 Кукуљевић је у свом препису оригинала забиљежио свједока под именом „Скоровои с Врбовика“, док је Новаковић у свом препису забиљежио име „Скоровои с Врбовина“ на истом мјесту.

4 Kukuljević recorded the witness in his transcript of the original under the name „*Skorovoi from Vrbovik*“, while Novaković, in his own transcript, recorded the name „*Skorovoi from Vrbovine*“ in the same place.

5 Zelenika, „Stećci Livanjskog područja“, 95.

5 Zelenika, „Stećci livanjskog područja“, p.95.

6 Spaho, Aličić, Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka*, 91.

6 Spaho, Aličić, Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka*, p.91.

душа у склопу Лијевањске парохије.⁷ Аустроугарски попис из 1895. године наводи да је у Поточанима живјело 249 католика, 91 православни становник и 22 муслимана.⁸ На попису из 1991. године, у Поточанима је живјело 437 Хрвата, 1 Српкиња, 1 Муслиман и 3 осталих.

У селу се налази једно православно и једно католичко гробље. На православном гробљу су се сахрањивали и Срби из сусједне Подгреде.

Српски родови (икавци) из **Поточана** су: **Јагодићи** (доселили из Тичева код Грахова, славе Св. Николу); **Канлићи** (из Доњег Малована на Купресу, славе Ђурђевдан); **Милисаве** (из Еминовог села код Дувна, славе Св. Николу); **Ђевапи** (из Баљака код Шујице, славе Ђурђевдан); **Џвијетићи** (једни из Баљака код Шујице где су дошли из Тичева код Грахова, изворно славили Лазареву суботу, па промијенили у Аранђеловдан, а други из Лиштана, славе Аранђеловдан); **Црногорци** (доселили из Застинја, старином из Црне Горе, славе Аранђеловдан).

Српски родови из **Подгреде** (икавци) су: **Дувњаци**; **Ђурани** (некада Ињци, славе Св. Стефана); **Јагодићи** (из Тичева код Грахова, славе Св. Николу).

Хрватски родови из **Поточана** су: **Анићи** (поријекло непознато); **Ви-**

the village had 10 Orthodox homes with 58 Orthodox inhabitants, belonging to the Livno parish.⁷ The Austro-Hungarian census of 1895 records that Potočani had 249 Catholics, 91 Orthodox residents, and 22 Muslims.⁸ In the 1991 census, Potočani had 437 Croats, 1 Serb, 1 Muslim, and 3 others.

The village contains one Orthodox and one Catholic cemetery. The Orthodox cemetery was also used for the burials of Serbs from the neighbouring village of Podgrēda.

The **Serb** families (Ikavian speakers) from **Potočani** are: **Crnogorac** (settled from Zastinje, originally from Montenegro, celebrate the Holy Archangel Michael); **Cvijetić** (one branch from Baljci near Šuica, where they had come from Tičevo near Grahovo, originally celebrated Lazarus' Saturday, later changed to the Holy Archangel Michael; another branch from Lištani, celebrate Archangel Michael); **Ćevap** (from Baljci near Šuica, celebrate St. George); **Jagodić** (settled from Tičevo near Grahovo, celebrate St. Nicholas as their patron saint); **Kanlić** (from Donji Malovan on Kupres, celebrate St. George); **Milisav** (from Eminovo Selo near Duvno, celebrate St. Nicholas).

The **Serb** families from **Podgrēda** (Ikavian speakers) are: **Duvnjak**; **Đuran** (formerly known as Injac, celebrate St. Stephen); **Jagodić** (from Tičevo near Grahovo, celebrate St. Nicholas).

7 Николајевић, *Шематизам* 1882, 37.

8 Главни резултати пописа житељства 1895., 454-455.

7 Nikolajević, *Šematizam* 1882, p.37.

8 Glavni rezultati popisa žiteljstva 1895., p.454-455.

довићи (дошли из Доброг); Далићи (присутни у Ливањском пољу прије 1741.год.); Јанковићи (дошли из Гргурића, поријеклом из Дицма код Сиња); Лозанчићи (присутни у Ливањском пољу прије 1741. год.); Михаљевићи (присутни у Ливањском пољу прије 1741.год.); Мишићи (непознато поријекло); Павловићи (непознато поријекло); Перише (присутни у Ливањском пољу прије 1741.год.).

Бошњачки род из Поточана су Жишке (дошли из Ливна).⁹

The Croat families from Potočani are: Anić (origin unknown); Dalić (present in the Livno Field before 1741); Janković (came from Grgurići, originally from Dicmo near Sinj); Lozančić (present in the Livno Field before 1741); Mihaljević (present in the Livno Field before 1741); Mišić (origin unknown); Pavlović (origin unknown); Periša (present in the Livno Field before 1741); Vidović (came from Dobro).

The Bosniak family from Potočani are Žiško (migrated from Livno).⁹

9 Petrić, „Porijeklo stanovništva”, 59.

9 Petrić, “Porijeklo stanovništva”, p.59.

Овдје почива слуга Божи
ји Тодор Јагодић који се
престави у вјечност лѣта
Господњег године 1879,
јануара 26. И ставише
њему крст синови Сава и
Јевто. Бог их помиловао.

ОБДЕ ПО
КІКАЕТЪ РАБЪ БОЖИ
ТОДОРЪ ЯГОДИЊЪ КО
І СЕ ПРЕСТАВН У ВѢКНО
СТЪ ЛѢТА ГОСПОСІЯ ГО
ДИНЕ 1879 ЯНУАРА 26
І СТАВН ЕМУ КРЕСТ
Ъ СІНОВН СА
ВА І ЕВТО БО
ГЪ І ПОДНА
ОКО.

Here rests the servant of
God Todor Jagodić, who
passed into eternity in the
year of our Lord 1879, on
January 26. And his sons
Sava and Jevto placed this
cross for him. May God
have mercy on them.

со овни ѿз
 ѿбленни сло
 вниа, на хрнстовѣ, расп
 ятню, наше, ѿтѣке, са
 означенни, кое, овд
 є, лежи, тѣло, савє, сѹп
 рѹте томє ягодиа,
 коя се пресели, ѹ вѣчно
 съ, мѣ(сеца): марта :20: 1869,
 на великѹ тѹгѹ і жало
 ст свое :3: де
 це ѿ за вели
 кѹ лѹбав, сво
 є, матере, ст
 авнише ован
 крест, нени
 синовн пе(тар)
 н нїкола, (богъ)
 ѿ подїлово
 м(есеца), фре(ра)ра: :2:
 1870.

Са овим издубљеним словима на Христову Распећу наше утјехе, са означеним који овдје лежи тијело: Саве, супруге Томе Јагодића која се пресели у вјечност мјесеца марта 20, 1869, на велику тугу и жалост своје троје дјеце. И за велику љубав своје матере ставише овај крст њени синови Петар и Никола, Бог их помиловао. Мјесеца фебруара 12, 1870.

Овај натпис са крсним споменицима одличне занатске израде и великих димензија у Поточанима, свједочи високи ниво гробалске културе народа овог краја. Натпис одражава високу писменост, фини стил и религиозност рода Јагодића који је власник ових споменика. Почетни састав натписа је идентичан неким од натписа на споменицима гробља у Застинју.

With these carved letters on Christ's Crucifixion, our consolation, marking the one whose body lies here: Sava, the wife of Toma Jagodić, who passed into eternity on March 20, 1869, to the great sorrow and grief of her three children. And out of great love for their mother, her sons Petar and Nikola placed this cross. May God have mercy on them. February 12, 1870.

This inscription on the finely crafted and large cross-shaped tombstones in Potočani testifies to the high level of funerary culture among the people of this region. The inscription reflects the high literacy, refined style and religiosity of the Jagodić family, who are the owners of these monuments. The opening part of the inscription is identical to some of the inscriptions on the tombstones in the cemetery at Zastinje.

ІС: НА: Ц: ІУ:
 ОВДЕ ПОЧИВА
 ТІЛО, РАБЕ БО
 ЖІНЕ, МАРІЕ, СУПРУГЕ, ПЕ
 ТРА, ЯГОДИЊА, КОЈА СЕ ПРЕСЕ
 ЛИ, У ВѢЧНОСТ, Д: МАИ: 10: Г:
 1866: И ОВАЙ, КРСТ, СТАВН,
 НЕЗІН СУПРУГ, ПЕТАР, БОГ (Г)А
 ПОМИЛОВАО, Д: ФЕБ(РА)РА: 12:
 1870.

Исус Назарећанин цар јудејски
 Овдје почива тијело слуге Бож-
 је Марије супруге Петра Јагодића
 која се пресели у вјечност мјесеца
 маја 10, године 1866. И овај крст
 стави њезин супруг Петар Бог га
 помиловао. Мјесеца фебруара 10,
 1870.

J[esus] [the] N[azarean] E[mperor]
 [of the] J[udeans]

Here rests the body of the servant
 of God, Marija, wife of Petar Jagodić,
 who passed into eternity on May 10,
 1866. And this cross was placed by her
 husband Petar may God have mercy
 on him. Month February 10, 1870.

Сјоменик Џорџа и Сјане Милисав

Dorđe and Stana Milisav's monument

Према нашим увидима, камени надгровни споменици у западној Босни, подизани су до седамдесетих година XX вијека.

According to our observations, stone funerary crosses in western Bosnia were erected until the 1970s.

ОВДЈЕ ПОЧИВАЈУ ОСТАЦИ
 ЈОВО ЈАГОДИЋ РОДИ (се г.)
 1895 ПРЕСЕЛИ СЕ У ВЈЕЧНОСТ
 1926 ОВАЈ КРСТ ИСПРАВИШЕ
 ЈОВИ УНУЦИ
 ГОЈКО И
 ЈОКАН (и)
 НЕВЈЕСТА
 СТОЈА И ВИТ
 ИЉКА СЛУГА

Натпис је уклесан веома невјешто
 са изостављањем и вишком слова.

HERE LIE THE REMAINS OF
 JOVO JAGODIĆ BORN
 1895 MOVED INTO ETERNITY
 1926 THIS CROSS WAS ERECTED
 TO JOVO GRANDSON
 GOJKO AND
 JOKAN
 DAUGHTER IN LAW STOJA AND
 VITIĆKA SERVANT

The inscription is carved with a lack
 of skill, with letters missing and other
 letters added unnecessarily.

Високи и масивни сандук у Поточанима. Он доминира старим гробљем састављеним од стећака – грчких гребница (мраморова) које карактерише грубља обрада.

Tall and massive *stećak* in Potočani. It dominates a medieval necropolis of *stećci* which are characterised by more rough craftsmanship.

СМРИЧАНИ

Село Смричани смјештено је на путном правцу од Ливна ка Дувну. Насеља *Пошок*, *Главице*, *Лопаџице* и *Лопаџинац* често се наводе као засеоци Смричана, мада се понекад третирају и као засебна села (прије свега Лопатице). *Смрчани* се спомињу у *Ојширном јојису Клишкој санџака из 1550. године* као село са 5 кућа - једном муслиманском и четири хришћанске).¹

Југозападно од *Горњих Смричана*, на локалитету *Градац*, налазе се остаци илирске градине. Могуће је да је градина имала искључиво одбрамбену сврху у оквиру система Видошке градине.² У Смричанима и њиховим засеоцима налазе се три некрополе са средњовјековним стећцима. Највећа, са 26 стећака (20 плоча, 5 сандука и 1 сљемењаком) смјештена је у православном гробљу, и око њега, у засеоку *Главице*. На локалитету *Језерац* налази се некропола са 18 стећака, махом утонулих у земљу. Поред основне школе, крај главног пута, налази се још једна некропола са 10 стећака (7 плоча и 3 сандука).³ Бурек наводи да се у наставку локалитета налазе и остаци муслиманског гробља - што је доста риједак случај - те да је главни пут некада пролазио у луку испод овог пространог гробља, али да је

1 Spaho, Aličić, Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka*, 63.

2 Benac, *Utvrdjena ilirska naselja*, 100-101.

3 Zelenika, „Stećci Livanjskog područja”, 97.

SMRIČANI

The village of Smričani is located on the road from Livno to Duvno. The settlements of *Potok*, *Glavice*, *Lopatice*, and *Lopatinac* are often mentioned as hamlets of Smričani, though sometimes they are treated as separate villages (primarily Lopatica). *Smrčani* are recorded in the *Detailed Census of the Sanjak of Klis from 1550* as a village with 5 houses (one Muslim and four Christian).¹

Southwest of Upper Smričani, at the *Gradac* site, are the remains of an Illyrian fortified settlement. It is possible that the fort served only a defensive purpose as part of the *Vidoška Gradina* system.² In Smričani and its hamlets, there are three necropolises with medieval *stećci*. The largest, with 26 *stećci* (20 slabs, 5 sarcophagus shaped tombs, and 1 gabled sarcophagus), is located in the Orthodox cemetery and around it, in the hamlet of *Glavice*. At the *Jezerac* site, there is a necropolis with 18 *stećci*, mostly sunken into the ground. Near the elementary school, which lies by the main road, there is another necropolis with 10 *stećci* (7 slabs and 3 sarcophagus shaped tombs).³ Burek notes that at the continuation of this necropolis there are also the remains of a Muslim cemetery (a rather rare occurrence), and that the main road used to pass in a

1 Spaho, Aličić, Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka*, p.63.

2 Benac, *Utvrdjena ilirska naselja*, p.100-101.

3 Zelenika, „Stećci livanjskog područja”, p.97.

накнадно помјерен преко гробља, чиме је већина споменика уништена.⁴

Поред православног гробља у Главицама, у засеоку Поток налази се и православно *Рацино гробље*, одмах изнад ријеке Стурбе. На уласку у Смричане из Ливна, са лијеве стране, смјештено је и муслиманско *Бушајлијино гробље*, са старијим, девастираним споменицима Бушатлија и новијим споменицима Башића. Католичка гробља налазе се у Појоку и Главицама.

У свом попису католичког становништва и жупа из 1813. године, бискуп фра Аугустин Милетић биљежи да у Смричанима живе католици, православци и муслимани.⁵ Шематизам Митрополије дабро-босанске за 1882. годину наводи да је у селу Главице било 13 православних домова са 87 душа, који су припадали парохији лијевањској.⁶ Аустроугарски попис из 1895. године наводи да је у Смричанима (са засеоцима *Ерцељуша*, *Главице доње*, *Главице јорње* и *Појок*) живјело 52 православаца, 253 католика, и 25 муслимана, док су се Лопатице (са Лопатинцем) водиле као засебно насеље са 143 католичка становника.⁷ Према попису из 1991. године, у Смричанима је живјело 532 Хрвата, 2 Срба, 6 Југословена и 4 осталих; у Потоку

curve below this extensive cemetery, but later was rerouted across it, which resulted in the destruction of most of the monuments.⁴

Next to the Orthodox cemetery in Glavice, there is also the Orthodox *Racino groblje* (*Raco's cemetery*) in the hamlet of *Potok*, located just above the Sturba stream. At the entrance to Smričani from Livno, on the left side, is the Muslim *Bušatlijino groblje* (*Bušatlija cemetery*), with older, ruined monuments of the Bušatlija family and newer monuments of the Bašić family. The Catholic cemeteries are located in *Potok* and *Glavice*.

In his 1813 census of the Catholic population and parishes, Bishop fra Augustin Miletic recorded that Catholics, Orthodox, and Muslims lived in Smričani.⁵ The *Schematism of the Metropolitanate of Dabar-Bosna of 1882* notes that the village of Glavice had 13 Orthodox households with 87 souls, belonging to the Livno parish.⁶ The Austro-Hungarian census of 1895 reports that in Smričani (including the hamlets of *Ercegluša*, *Glavice donje*, *Glavice gornje* and *Potok*) there were 52 Orthodox, 253 Catholics and 25 Muslims, while *Lopatice* (including *Lopatinac*) was listed as a separate settlement with 143 Catholic inhabitants.⁷ According to the 1991 census, Smričani had 532 Croats, 2 Serbs, 6 Yugoslavs, and 4 others; in *Potok* there

4 Burek, *Kameno Hlivno*, 298.

5 Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja*, 405.

6 Николајевић, *Шемаџизам 1882*, 37.

7 Главни резултати пописа житељства 1895., 456-457.

4 Burek, *Kameno Hlivno*, p.298.

5 Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja*, p.405.

6 Nikolajević, *Šematizam 1882*, p.37.

7 Glavni rezultati popisa žiteljstva 1895., p.456-457.

208 Хрвата, 22 Муслимана, 6 Срба и 5 Југословена; у Лопатицама 274 Хрвата и 3 Југословена.

Српски родови (икавци) у **Смричанима** су: **Ерцези** (непознато поријекло, сахрањивали су се у *Главицама*); **Ждере** (дошли у Смричане из Срђевића, славе Св. Јована, поријеклом из Далмације; сахрањивали су се на *Рацином гробљу*); **Јагодићи** (поријеклом из Подгреде, један је дошао као учитељ и наставио се у Смричанима); **Козомаре** (непознато поријекло, сахрањивали су се у *Главицама*); **Марићи** (живјели у *Пошоку*, поријеклом из Малована на Купресу, славе Ђурђевдан); **Попарићи** (дошли последице Другог свјетског рата на „женинство“, поријеклом из Далмације, славе Св. Јована); **Раце** (живе у *Пошоку* гдје су се и сахрањивали, дошли из Губера, а старином из Далмације, славе Св. Јована); **Ристићи** (из *Главица*, непознато поријекло); **Симићи** (из *Главица*, славе Св. Илију; мада Петрић наводи да им је поријекло непознато, Симићи су, по свему судећи, поријеклом из Имотског, гдје и данас има Симића⁸); **Шешуми** (највјероватније са Купреса као и ливањски Шешуми).⁹

Хрватски родови у **Смричанима**

were 208 Croats, 22 Muslims, 6 Serbs, and 5 Yugoslavs; in *Lopatice* there were 274 Croats and 3 Yugoslavs.

The **Serb** family groups (Ikavci) in **Smričani** are: **Erceg** (of unknown origin, buried in *Glavice*); **Jagodić** (originally from Podgreda, one member came as a teacher and settled in Smričani); **Kozomara** (of unknown origin, buried in *Glavice*); **Marić** (lived in Potok, originally from Malovan on Kupres, celebrate St. George); **Poparić** (came after the Second World War through marriage, originally from Dalmatia, celebrate St. John); **Raco** (live in Potok, where they were also buried, came from Guber and originally from Dalmatia, celebrate St. John); **Ristić** (from Glavice, of unknown origin); **Simić** (from Glavice, celebrate St. Elijah; although Petrić notes their origin as unknown, it seems that the Simići are originally from Imotski, where the Simić family group still exist today⁸); **Šešum** (most likely from Kupres, like the Šešum family of Livno); **Ždero** (came to Smričani from Srđević, celebrate St. John as their patron saint, originally from Dalmatia; buried in the *Racino groblje*).⁹

The **Croat** family groups in **Smričani** are: **Beljan** (came from Grabovica); **Bevanda** (from Potok, origin

8 Božidar Simić, *Srbi u Imotskoj krajini*, (Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2019), 425-432.

9 Српска презимена из Смричана реконструисана су на основу података Марија Петрића, као и на основу пописа жртава усташа из Другог свјетског рата, те увидом у презимена која се јављају на два православна гробља у селу.

8 Božidar Simić, *Srbi u Imotskoj krajini*, (Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2019), p.425-432.

9 Serb surnames from Smričani have been compiled based on the data of Mario Petrić, as well as on the census of Ustaša victims from the Second World War, and by examining the surnames found in the two Orthodox cemeteries in the village.

су: **Бељани** (дошли из Грабовице); **Беванде** (из Потока, не знају за поријекло); **Видовићи** (из Лопатинца, дошли из Доброг, присутни у Ливањском пољу прије 1741.год.); **Вукоје** (из Кочерина у Херцеговини); **Ерцези** (из Лопатица, поријеклом из Херцеговине); **Јуркићи** (из Рошког поља); **Караџе** (из Цисте у Далмацији); **Кривићи** (из Лопатица, поријеклом из Бугојна); **Мандићи** (из Поточана, присутни у Ливањском пољу прије 1741.год.); **Михаљевићи** (из Подхума); **Миловићи** (из Далмације); **Мишићи** (непознатог поријекла); **Мишковићи** (из Главица, поријеклом из Воштана); **Павићи** (дошли на женинство из Подхума, поријеклом из Далмације); **Перковићи** (из Потока, дошли из Мијакова Поља); **Первани** (из Тијарица у Далмацији); **Франићи** (непознато поријекло); **Чечуре** (поријеклом из Рошког поља); **Шошићи** (из Воштана у Далмацији).¹⁰

Од муслиманских родова у **Смричанима** су некада живјели **Бушатије**; **Мулалићи**; **Терзићи**. Данас су ту **Башићи**, за које Бурек наводи да су ромског поријекла.¹¹

unknown); **Čečura** (originally from Roško Polje); **Erceg** (from Lopatice, originally from Herzegovina); **Franić** (origin unknown); **Jurkić** (from Roško Polje); **Karadža** (from Cista in Dalmatia); **Krivić** (from Lopatica, originally from Bugojno); **Mandić** (from Potočani, present in Livno field before 1741); **Mihaljević** (from Podhum); **Milović** (from Dalmatia); **Mišić** (origin unknown); **Mišković** (from Glavice, originally from Voštan); **Pavić** (came through marriage from Podhum, originally from Dalmatia); **Perković** (from Potok, came from Mijakova Polja); **Pervan** (from Tijarica in Dalmatia); **Šošić** (from Voštan in Dalmatia); **Vidović** (from Lopatinac, came from Dobro, present in the Livno field before 1741); **Vukoja** (from Kočerin in Herzegovina).¹⁰

Among the **Muslim** family groups in **Smričani**, there used to be the **Bušatlije**, **Mulalić**, and **Terzić**. Today, the Bašić family live there, whom Burek notes as being of Roma origin.¹¹

10 Petrić, „Porijeklo stanovništva”, 56.

11 Burek, *Kameno Hlivno*, 299.

10 Petrić, „Porijeklo stanovništva”, p.56.

11 Burek, *Kameno Hlivno*, p.299.

Споменик Николе Козоморе рођеног 1832. године, православно гробље у Главицама.

У православном гробљу у Главицама се виђа извијестан број надгробних споменика средњег вијека (стећака: грчких гребница, мраморова) и међу њима примјерци нешто солидније израде. Иначе, у овим предјелима западне Босне, присутни су доминантно стећци грубље обраде, каткада читаве некрополе саздане од примјерака који једва да су обрађивани. Српско становништво ових села формирало је своја гробља, како је и овдје случај, у оквиру старијих касносредњовјековних гробаљских цјелина.

Monument of Nikola Kozomora, born in 1832., Orthodox cemetery in Glavice.

In the Orthodox cemetery in *Glavice*, a certain number of medieval tombstones (*stećci*) can be seen, including some examples of somewhat more refined craftsmanship. Generally, in these regions of western Bosnia, the *stećci* are predominantly roughly worked, and sometimes entire necropolises are made up of examples that were barely worked at all. The Serbian population of these villages established their own cemeteries, as is the case here, within the confines of older late-medieval burial complexes.

Поток: Споменик Маре Рацо удовице Луке са почетка седамдесетих година XX вијека. У то доба престаје градња камених надгробних споменика. У овом малом гробљу, виде се споменици који су сасвим несумњиво старији, а неки и значајно старији.

Potok: The monument of Mara Raco, widow of Luka, from the early 1970s. At that time, the construction of stone tombstones ceased. In this small cemetery, there are monuments that are unquestionably older, and some significantly older.

МИШИ

Лоцирани са сјеверне стране Бушког блата, Миши су једно од старијих села у Ливањском крају. Први помен села под овим именом налазимо у даровници краља Стјепана Остоје војводи Хрвоју Вукчићу из 1400. године, гдје се спомиње „Вучихна Мраїиновић из Миш”.¹

Клашѣуић з Доброг, а устѣврьто Кѣуихна Мратнио-
вић изъ Мишъ и Прѣдисавъ изъ Кражеранъ²) и Ѣгрѣиъ

*Вучихна Мраїиновић из Миш у
даровници краља Свјетлана Остоје
(1400)*

Сјевероисточно изнад Миша налазе се остаци илирске градине са фрагментима керамике из овог периода.² На простору села налази се и једна од већих концентрација средњовјековних стећака у Ливањском крају. Према Бешлагићу, на локалитету *Били Бриџ*, близу пута, смјештена је некропола са чак 193 стећка у облику сандука. Још једна велика некропола од 70 стећака налази се уз сам пут, на локалитету *Чичар*, а међу њима је и један украшени сандук са мотивом јахача на коњу и двије фигуре у колу. Још три стећка евидентирана су на локалитету *Клишанове куће*.³

1 Новаковић, „Повеља краља Босанскога Стјепана Остоје”, 51.

2 Benac, *Utvrdena ilirska naselja*, 83-84.

3 Bešliagić, *Stećci*, 284.

MIŠI

Located on the northern side of Buško Blato, Miši is one of the older villages in the Livno area. The first mention of the village under this name is found in King Stjepan Ostoja's charter to Vojvoda Hrvoje Vukčić from the year 1400, where “*Vučihna Mratinović from Miš*” is mentioned.¹

*Vučihna Mratinović from Miš in the
charter of King Stjepan Ostoja (1400)*

To the northeast of Miši are the remains of an Illyrian hillfort, with fragments of pottery from that period.² Within the area of the village is also one of the largest concentrations of medieval *stećci* in the Livno area. According to Bešliagić, at the site of *Bili Brig*, near the road, there is a necropolis with as many as 193 *stećci* in the shape of chests. Another large necropolis of 70 *stećci* is located right beside the road, at the site known as *Čičar*, and among them is a decorated sarcophagus-shaped *stećak* featuring the motif of a horseman and two figures dancing in a circle. Three more *stećci* are located close to the houses

1 Novaković, “Povelja kralja Bosanskoga Stjepana Ostoje”, p.51.

2 Benac, *Utvrdena ilirska naselja*, p.83-84.

Миши су занимљиви и по томе што су у њима током 18. вијека живјела и духовно опслуживала католичко становништво најмање двојица ђойова љаџаша, чија су имена позната. Црквену службу обављали су на старословенском језику⁴, а служили су се ћириличним писмом⁵. Први познати међу њима је дон Грго Зрно (упокојио се 1741. године), кога је у септембру 1723. године, током свог похода, у Мишима затекао макарски бискуп фра Никола Бијанковић. Из те посјете остало је забиљежено да је бискуп Бијанковић са дон Гргом и другим свештеницима служио мису у Мишима, током које су се „два...православна војника измирала с Католичком црквом, учинивши јавну заклетву”.⁶ Други познати поп глагољаш из овог села у литератури се наводи или као дон Мате Зрнић, или као дон Мијо Зрнић (упокојио се 1763. године), који је у Мишима дочекао бискупа Драгичевића током његове визитације 1741. године.⁷

Аустроугарски попис из 1895. године наводи да је у Мишима живјело 399 католика.⁸ На попису из 1991. године, у Мишима је живјело

4 Perić, *Svećenici glagoljaši*, 7.

5 Stipo Manderalo, *Kutija za čuvanje vremena*, (Livno: Svjetlo riječi, 1996), 48. Манђерало писмо које су користили назива босанчицом.

6 Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja*, 47.

7 Као дон Мију Зрнића наводи га Манђерало (*Kutija za čuvanje vremena*, 48); Перић га наводи као дон Мату Зрнића (*Svećenici glagoljaši na području BiH*, 428).

8 Главни резултатаи ђойиса жиџељсџива 1895., 452-453.

of the Klišanin family.³

Miši is also noteworthy because during the 18th century at least two ‘Glagolitic priests’ lived there and provided spiritual service to the local Catholic population, both known to us by name. They conducted church services in Old Church Slavonic⁴ and used the Cyrillic script⁵. The first of these two priests known to us is don Grgo Zrno (who passed away in 1741), whom the Bishop of Makarska, fra Nikola Bijanković, encountered in Miši during his visitation in September 1723. From this visit it is recorded that Bishop Bijanković celebrated Mass in Miši together with don Grgo and other priests, during which “two... Orthodox soldiers were reconciled with the Catholic Church, making a public oath”⁶. The second known Glagolitic priest from this village is referred to in some sources as don Mate Zrnić and in others as don Mijo Zrnić (died in 1763). He received Bishop Dragičević in Miši during the bishop’s visitation in 1741.⁷

The Austro-Hungarian census of 1895 records that 399 Catholics lived

3 Bešlagić, *Stećci*, p.284.

4 Ratko Perić, *Svećenici glagoljaši na području BiH: Trista godina djelovanja (1551-1851)*, (Mostar: Crkva na kamenu, 2016), p.7.

5 Stipo Manderalo, *Kutija za čuvanje vremena*, (Livno: Svjetlo riječi, 1996), p.48. Manderalo uses the term *bosančica* for the Cyrillic script that they used.

6 Tomislav Perković, *Stoljeća moga kraja*, (Livno: Svjetlo riječi, 1997), p.47.

7 Manderalo refers to him as don Mijo Zrnić (*Kutija za čuvanje vremena*, 48); Perić refers to him as don Mate Zrnić (*Svećenici glagoljaši na području BiH*, 428).

919 становника, скоро сви хрватске националности. У селу се налазе два католичка гробља – старије *Петрића гробље* и *Клишко гробље*.

Хрватски родови у Мишима су: **Батинићи** (присутни у Ливањском пољу прије 1741.год.); **Билићи** (из Студенца у Далмацији); **Водопије** (из Вржерала); **Живко** (присутни у Ливањском пољу прије 1741.год.); **Јандријевићи** (некада Батинићи, присутни у Ливањском пољу прије 1741.год.); **Клишани** (из Клиса у Далмацији); **Кулиши** (из Голињева); **Милоложе** (из Воштана у Далмацији); **Михаљевићи** (присутни у Ливањском пољу прије 1741.год.); **Павлиновићи** (непознато поријекло); **Павловићи** (присутни у Ливањском пољу прије 1741.год.); **Пуђе** (присутни у Ливањском пољу прије 1741.год.); **Ђалете** (из Воштана у Далмацији); **Шуђе** (из Главица код Сиња).⁹

in Miši.⁸ According to the 1991 census, Miši had 919 inhabitants, almost all of them Croats. The village contains two Catholic cemeteries— the older *Petrića groblje* and the *Kliško groblje*.

The Croat family groups in Miši are: **Batinić** (present in the Livno field before 1741); **Bilić** (from Studenci in Dalmatia); **Čaleta** (from Voštan in Dalmatia); **Jandrijević** (formerly Batinići, present in the Livno field before 1741); **Klišanin** (from Klis in Dalmatia); **Kuliš** (from Golinjevo); **Mihaljević** (present in the Livno field before 1741); **Miloloža** (from Voštan in Dalmatia); **Pavlinović** (origin unknown); **Pavlović** (present in the Livno field before 1741); **Puđa** (present in the Livno field before 1741); **Šučo** (from Glavice near Sinj); **Vodopija** (from Vržerala); **Živko** (present in the Livno field before 1741).⁹

9 Petrić, „Porijeklo stanovništva”, 52-53.

8 Glavni rezultati popisa žiteljstva 1895., p.452-453.

9 Petrić, “Porijeklo stanovništva”, p.52-53.

Надгробни споменик у форми крста какви се виђају током XVII - XVIII вијека.

Funerary cross of the kind found in the 17th and 18th centuries.

ГОЛИЊЕВО

Током постојања овог села, смјештеног са сјеверне стране Бушког блата, извјесно је да су се смјењивала два његова имена – *Вучић(и)* и *Голињево*. Као *Вечућ* или *Вучићи* први пут се спомиње у турском дефтеру из 1476. године, док се као *Голињава* појављује у дефтеру са почетка 17. вијека. У пописима католичког становништва из 1741., 1768. и 1813. године користи се име *Вучићи*. Изгледа да се назив Голињево коначно усталио са доласком Аустроугарске.¹

У Голињеву се налазе остаци двије илирске градине – једна на локалитету *Појова Главица*, а друга на локалитету *Орловача*. По свему судећи, *Орловача* је била помоћно утврђење градине на *Појовој Главици*, једне од већих на овим просторима, за коју Бенац закључује да је била добро насељена.² Поред данашњег католичког гробља, у близини Кулишевих кућа, налази се средњовјековна некропола са 25 стећака.³

У Голињеву постоји и старо православно гробље са малом црквом. Већина надгробних крстова датира од почетка 19. вијека па све до половине 20. вијека. Крстови су већих димензија и квалитетно рађени, а оскудни подаци о Срби-

GOLINJEVO

During the existence of this village on the northern side of Buško Blato, it is clear that it went by two names - *Vučić(i)* and *Golinjevo*. It is first mentioned as *Večuć* or *Vučići* in the Ottoman defter of 1476, while it appears as *Golinjava* in a defter from the early 17th century. In the censuses of the Catholic population from 1741, 1768, and 1813, the name *Vučići* is used. It seems that the name *Golinjevo* finally gained permanence with the arrival of the Austro-Hungarians.¹

The remains of two Illyrian hillforts - one at the site of *Popova Glavica* and the other at the site of *Orlovača* - can be found in Golinjevo. It seems that *Orlovača* was an auxiliary fortification of the hillfort on *Popova Glavica*, one of the larger ones in this area, which Benac concludes was well populated.² Next to the present-day Catholic cemetery near the Kuliš houses is a medieval necropolis with 25 *stećci*.³

In Golinjevo, there is also an old Orthodox cemetery with a small church. Most of the funerary crosses date from the early 19th century up to the mid-20th century. The crosses are large and well-crafted and the limited information about the Serbs of Golinjevo indicates that they were prosperous caravan transporters. Almost nothing is known about the construction

1 Видети: Burek, *Kameno Hlivno*, 276; Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja*; Petrić, „Porijeklo stanovništva”, 33.

2 Benac, *Utvrdena ilirska naselja*, 84-87.

3 Bešlagić, *Stećci*, 284.

1 See: Burek, *Kameno Hlivno*, p.276; Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja*; Petrić, „Porijeklo stanovništva”, p.33.

2 Benac, *Utvrdena ilirska naselja*, p.84-87.

3 Bešlagić, *Stećci*, p.284.

ма из Голињева говоре да су били имућне кириције. О градњи православне цркве у Голињева не зна се готово ништа. Претпоставља се да је страдала током Другог свјетског рата, у исто вријеме када су и локалне усташе крајем јула 1941. године побиле комплетно српско становништво овог села.⁴ Имајући у виду да је црква изливена од бетона, скоро је сигурно да је грађена у периоду између два свјетска рата. Њена обнова започета је 2014. године.

У селу се налази и џамија, као и два муслиманска гробља – *Велаџића гробље* и *Бајрактаревића гробље*. Ту су и остаци двије беговске куле – *Ченџића куле*, по којој је назван засеок *Кула*, и *Ћајића кула*.

Из Голињева потичу два католичка ђоџа *џаџаџа* – дон Јуро Михаљевић и дон Јуко Михаљевић⁵ – који су црквену службу у овим крајевима обављали на старословенском језику⁶, а служили су се и ћириличним писмом⁷. У свом попису католичког становништва и жупа из 1813. године, бискуп фра Аугустин Милетић биљежи да су у селу *Вучићи* живјели католици, православци и муслимани.⁸ Шематизам

of the Orthodox church in Golinjevo. It is assumed to have been destroyed during the Second World War, at the same time when local Ustaše killed the entire Serb population of the village at the end of July 1941.⁴ Considering that it is made of poured concrete, it was most likely built in the period between the two world wars. Its restoration began in 2014.

The village also has a mosque, as well as two Muslim cemeteries - the *Velagić* cemetery and the *Bajraktarević* cemetery. There are also the remains of two Ottoman towers: the *Čengi Kula*, which gave its name to the hamlet of *Kula*, and the *Ćatić Kula*.

Two Catholic 'Glagolitic priests', don Juro Mihaljević and don Juko Mihaljević⁵, came from Golinjevo. They conducted church services in these areas in Old Church Slavonic⁶ and also used the Cyrillic script.⁷ In his 1813 census of the Catholic population and parishes, Bishop fra Augustin Miletić recorded that Catholics, Orthodox and Muslims lived in the village of Vučići.⁸ The *Schematism of the Metropolitanate of Dabar-Bosna of 1882* notes that the Orthodox population of Golinjevo belonged to the Livno parish and that there were 15 Orthodox households

4 Када су црква и гробље лоцирани 2013. године, били су зарасли у густо растине. Зидови цркве били су комплетно очувани, али без крова. Један локални мјештанин наводи да се кров цркве урушио у периоду након Другог свјетског рата.

5 Perić, *Svećenici glagoljaši*, 295-305.

6 Исто, 7.

7 Manderalo, *Kutija za čuvanje vremena*, 48.

8 Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja*, 402.

4 When the church and cemetery were located in 2013, they were completely overgrown in forest. The walls of the church were fully preserved, but without roof. One local resident states that the roof of the church collapsed in the period after the Second World War.

5 Perić, *Svećenici glagoljaši*, p.295-305.

6 Ibid., p.7.

7 Manderalo, *Kutija za čuvanje vremena*, p.48.

8 Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja*, p.402.

Митрополије добро-босанске за 1882. годину наводи да је православно становништво Голињева припадало парохији Лијевно, те да је у селу било 15 православних домова са 145 православних душа.⁹ Аустроугарски попис из 1895. године наводи да је у Голињеву живјело 738 становника, од чега 358 католика, 146 православаца и 234 муслимана.¹⁰ На попису из 1991. године, у Голињеву је живјело 542 Хрвата, 313 Муслимана, 4 Југословена и двоје из редова осталих.

Српски родови (икавци) у Голињеву били су: **Бошковићи** (славили Св. Николу, има их у Рујанима и Чапразлијама); **Ждере** (у Ливањско поље долазе из Далмације, преко Рујана, па се даље шире у Срђевиће, Губер и Смричане, славе Св. Јована); **Јовановићи** (непознато поријекло, овај род је живио у Ливну, славили Ђурђевдан или Св. Николу); **Митровићи** (славили Ђурђевдан, има их и у Доњем пољу); **Пажини - Пачари** (има их у селима око Ливна, славили Св. Јована); **Ратаљи** (није их било нигдје друго у Ливањском пољу, славили Ђурђевдан); **Тошићи** (непознато поријекло, нема их у другим дијеловима Ливањског поља).

Хрватски родови у Голињеву су: **Батинићи** (присутни у Ливањском пољу прије 1741.год.); **Берићи** (некада Саблић, из Тијарица у Далмацији); **Галешаићи** (присутни у

with 145 souls.⁹ The Austro-Hungarian census of 1895 reports that Golinjevo had 738 inhabitants, of whom 358 were Catholics, 146 Orthodox, and 234 Muslims.¹⁰ According to the 1991 census, Golinjevo had 542 Croats, 313 Muslims, 4 Yugoslavs, and two people from other groups.

The **Serb** family groups (Ikavci) in **Golinjevo** were: **Bošković** (celebrated St. Nicholas as their patron saint, also found in Rujani and Čaprazlije); **Jovanović** (unknown origin, lived in Livno and celebrated either St. George or St. Nicholas); **Mitrović** (celebrated St. George and are also found in the Donje Polje); **Pažin-Pačari** (found in villages around Livno, celebrate St. John); **Ratalj** (not found anywhere else in the Livno field, celebrate St. George); **Tošić** (unknown origin, not found in other parts of the Livno field); **Ždero** (came to the Livno field from Dalmatia via Rujani and later spread to Srđevići, Guber and Smričane, celebrate St. John).

The **Croat** family groups in **Golinjevo** are: **Batinić** (present in the Livno field before 1741); **Berić** (formerly Sablić, from Tijarice in Dalmatia); **Galešić** (present in the Livno field before 1741); **Jakeljčić** (of unknown origin); **Klišanin** (from Klis in Dalmatia); **Kuliš** (formerly Mrkonjić, of unknown origin); **Magić** (of unknown origin); **Milardović** (from Dobranje in Dalmatia); **Mihaljević** (present in the Livno field before 1741); **Prka** (origi-

9 Николајевић, *Шематизам* 1882, 37.

10 Главни резултати пописа житељства 1895., 452-453.

9 Nikolajević, *Šematizam* 1882, p.37.

10 Glavni rezultati popisa žiteljstva 1895., p.452-453.

Ливањском пољу прије 1741.год.); **Јакелјићи** (непознато поријекло); **Клишанин** (из Клиса у Далмацији); **Кулиши** (некада Мркоњићи, непознато поријекло); **Магићи** (непознато поријекло); **Милардовићи** (из Добрање у Далмацији); **Михаљевићи** (присутни у Ливањском пољу прије 1741.год.); **Прке** (поријеклом из Студенаца у Далмацији); **Пуђе** (присутни у Ливањском пољу прије 1741.год.); **Топићи** (непознато поријекло); **Цикоје** (из Студенаца у Далмацији).

Бошњачки родови у Голињеву су: **Барјактаревићи** (непознато поријекло); **Велагићи** (по предању дошли из Мађарске); **Рашковићи** (од Рошког поља); **Тирићи** (непознато поријекло).¹¹ Према Буреку, овде су некада живјели и **Алимани**, **Јаребице**, **Мујићи** и **Мушковићи**.¹²

nating from Studenci in Dalmatia); **Puđa** (present in the Livno field before 1741); **Topić** (of unknown origin); **Cikoja** (from Studenci in Dalmatia).

The **Bosniak** families in **Golinjevo** are: **Barjaktarević** (of unknown origin); **Velagić** (according to tradition, came from Hungary); **Rašković** (from Roško Polje); **Tirić** (unknown origin).¹¹ According to Burek, the **Aliman**, **Jarebica**, **Mujić** and **Mušковић** families also once lived here.¹²

11 Petrić, „Porijeklo stanovništva”, 69-70.

12 Burek, *Kameno Hlivno*, 243.

11 Petrić, „Porijeklo stanovništva”, p.69-70.

12 Burek, *Kameno Hlivno*, p.243.

Споменик Иле Митровића рођеног 1883. Овај споменик већих димензија, начињен је 1937. Велики камени надгробни крстови на предјелима западне Босне, израђивани су све до последње четвртине XX вијека.

The monument of Ile Mitrović, born in 1883. This larger monument was made in 1937. Large stone tomb crosses in the regions of western Bosnia continued to be made until the last quarter of the 20th century.

1831

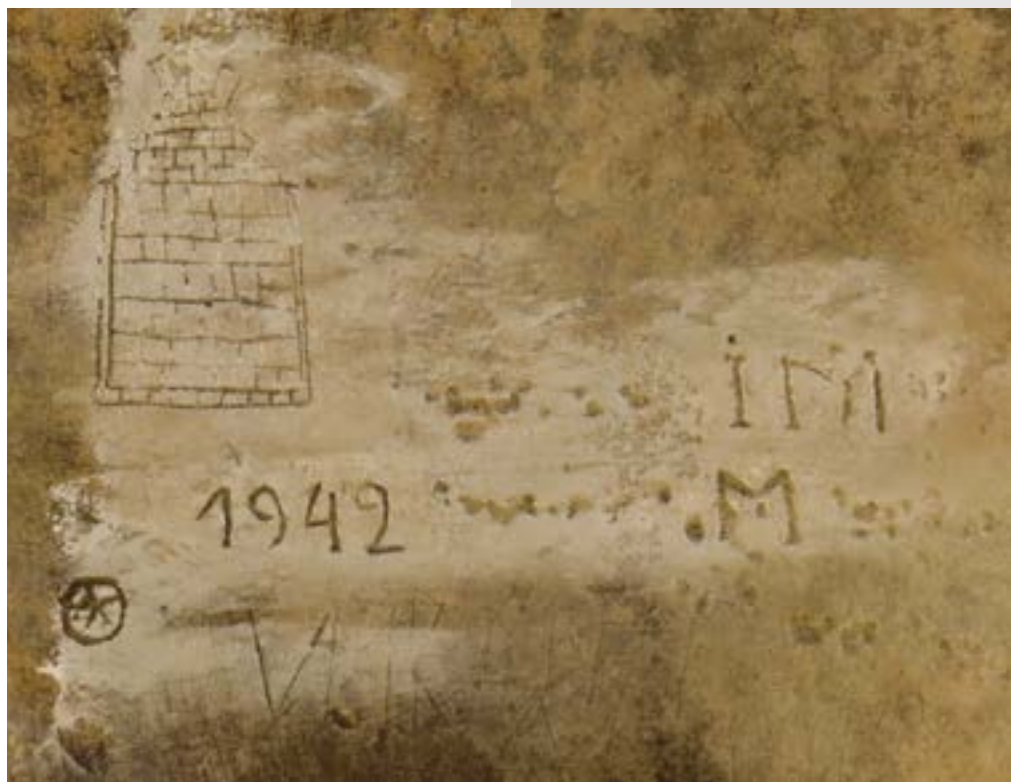
ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ
РАБЪ БОЖИ ПЕТЪ
АРЪ ПАЖИНЪ МЕТИ МЪ
КРСТЪ ОТА
ЦЪ.

1831: Овдје почива слуга Божји Петар Пажин. Метну му крст отац.

На овој фотографији се могу видјети два крсна споменика ливањских Срба. Мањи крст чува натпис који је настао током XIX вијека и који је за своје вријеме врло „модеран“. Тај натпис Пажина уводи слово а уклесано онако како се ово слово пише након побједе и прихватања Вуковог реформисаног писма. Ипак, чува рачвасто У, троного Т, као и полуглас.

1831: Here lies servant of God Petar Pažin. His father placed this cross.

In this photograph, two cross-shaped monuments of the Serbs of Livno can be seen. The smaller cross preserves an inscription created during the 19th century, which for its time is very “modern”. This inscription to Pažin introduces the letter a carved in the form used after the victory and acceptance of Vuk Karadžić’s reformed script. Nevertheless, it preserves the forked У (U), the three-legged Т, as well as the semi-vowel.

Примјери накнадних уписа на
много старијем споменику

Later additions to a much older mon-
ument.

ОВДЕ ПОЧИВАЈУ ЗЕМНИ ОСТАЦИ
БОЈЕ МИТРОВИЋ УДАТЕ ПАЖИН.
ПРЕСЕЛИ СЕ У ВЈЕЧНОСТ 25/6 909
КРСТ ПОДИЖЕ БРАТ ИЛИЈА.

HERE LIE THE EARTHLY REMAINS
OF BOJA MITROVIĆ MARRIED PAŽIN.
SHE MOVED INTO ETERNITY 25/6
909 MONUMENT ERECTED BY HER
BROTHER ILIJA.

ИСХР

ОВДЕ ПОЧИВА АНЋИ (!) ЖЕНА
СТ(О)ЈАНОВА РОЂ 1870 УМРИА (!)
5:3 ГОД 1919 ВЈЕЧНА МУ ПАМЈАТ
ОВИ ПОДИЖЕ СТ(О)ЈАН ПАЖИН
ОВИ СПОМЕН.

Иако је у питању млађи споменик, у ријечи Стојан, између слова Т и А је уметнут знак који би, хипотетички, могао у замисли клесара представљати слово *Jai̯*. У ријечи Анђа изнова се јавља слово *И* на мјесто слова *А*.

HERE LIES ANĐA WIFE OF STOJAN
BORN 1870 DIED 5:3 1919 ETERNAL
REMEMBERANCE
THIS WAS ERECTED BY STOJAN
PAŽIN THIS MONUMENT.

Although it is a newer monument, in the word *Stojan*, between the letters T and A, a sign is inserted that could, hypothetically, have been intended by the stonemason to represent the letter *jat*. In the word *Anđa*, the letter *И* (I) appears again in place of the letter *А*.

ПРИСОЈЕ

Село Присоје налази се поред Бушког блата – данас језера – крај главног пута који из Ливна води ка Дувну (Томиславграду) и прво је у низу села која припадају овој општини. Изнад села, на једном истуреном врху, налазе се остаци старе Илирске градине која је била дио система градина што су чувале прилаз Бушком блату.¹

На локалитету познатом као *Баре* или *Црквина* пронађени су остаци римског насеља, као и ранохришћанске цркве са крстионицом у којој се крштење вршило потапањем у базену; црква припада 5. вијеку.² Највећа средњовјековна некропола, са 36 средњовјековних стећака у облику плоча, налази се на локалитету *Подворнице*. Још једна средњовјековна некропола са 9 стећака налази се на локалитету *Банова Лужина*, а друга на локалитету *Подпривала*. У засеоку Врило, на извору Ричине, налази се још једна некропола са четири стећка.³

У свом попису католичког становништва и жупа из 1813. године, бискуп фра Аугустин Милетић биљежи да у Присоју, уз католике, живе и православци и муслимани.⁴ Аустроугарски попис из 1895. године наводи да је у Присоју жи-

PRISOJE

The village of Prisoje is located beside Buško Blato - now a lake - along the main road leading from Livno toward Duvno (Tomislavgrad), and it is the first in the series of villages belonging to this municipality. Above the village, on a prominent hilltop, are the remains of an old Illyrian hillfort, which was part of the system of fortifications guarding the approach to Buško Blato.¹

At the site known as *Bare* or *Crkvina*, remains of a Roman settlement have been found, as well as an early Christian church with a baptistery in which baptism was performed by immersion, dating to the 5th century.² The largest necropolis, with 36 medieval *stećci* in the form of slabs, is located at the location known as *Podvornice*. Another medieval necropolis with 9 *stećci* is located at the site of *Banova Lužina*, and another at the site of *Podprivalo*. In the hamlet of *Vrilo*, at the spring of the *Ričina* stream, there is yet another necropolis with four *stećci*.³

In his 1813 census of the Catholic population and parishes, Bishop fra Augustin Miletić recorded that in Prisoje, alongside Catholics, there also lived Orthodox and Muslims.⁴ The Austro-Hungarian census of 1895 states that 711 Catholics and 22 Or-

1 Benac, *Utvrdjena ilirska naselja*, 87-89.

2 Marić Baković, „Ranokršćanska crkvena arhitektura”, 131-132.

3 *Arheološki leksikon BiH*, tom 3, 252-279.

4 Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja*, 402.

1 Benac, *Utvrdjena ilirska naselja*, p.87-89.

2 Marić Baković, „Ranokršćanska crkvena arhitektura”, p.131-132.

3 *Arheološki leksikon BiH*, vol. 3, p.252-279.

4 Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja*, p.402.

вјело 711 католика и 22 православна становника.⁵ На попису из 1991. године, у Присоју је живјело 1150 становника, скоро сви хрватске националности.

Поред католичког, у селу постоји и врло старо православно гробље.

Српски родови (икавци) у **Присоју** били су: **Асићи**; **Бошњаци**; **Вулићи**; **Зелени** (из Цебара, славе Св. Николу); **Пажини**.

Хрватски родови у **Присоју** су: **Белјани** (дошли из Добрића); **Божићи**-**Љубас** (непознато поријекло); **Бошњаци** (непознато поријекло); **Дрмићи** (непознато поријекло); **Иванде** (из Винице); **Ивачићи** (од Омиша у Далмацији); **Капулице** (из Цисте у Далмацији); **Кривићи** (некада Перковићи, дошли из Мијакова поља); **Криште** (присутни у Ливањском пољу прије 1741.год.); **Кутлеше** (из Посушја код Љубушког); **Љубичићи** (из Аржана); **Павићи** (из Тијарица у Далмацији); **Перковићи** (из Мијакова Поља); **Сабљићи** (заселак Врило, дошли из Тијарица у Далмацији); **Сучићи** (из Стризирепа у Далмацији); **Тирићи** (заселак Врило, непознато поријекло); **Ђосићи** (некада Љубас, непознато поријекло); **Ђурићи** (из Корита); **Ђурковићи** (из Казагинца); **Удовичићи** (из Угљана код Сиња); **Шарићи** (из Грабовице, поријеклом из Далмације); **Шијићи** (непознато поријекло); **Шола-Сладоја** (поријеклом из Дицма код Сиња).⁶

thodox inhabitants lived in Prisoje.⁵ According to the 1991 census, Prisoje had 1150 inhabitants, almost all of them Croats.

In addition to the Catholic cemetery, there is also a very old Orthodox cemetery in the village.

The **Serb** family groups (Ikavci) in **Prisoje** were: **Asić**; **Bošnjak**; **Pažin**; **Vulić**; **Zelen** (from Cebare, celebrate St. Nicholas as their patron saint).

The **Croat** family groups in **Prisoje** are: **Beljan** (came from Dobrić); **Božićić-Ljubas** (origin unknown); **Bošnjak** (origin unknown); **Ćosić** (formerly Ljubas, origin unknown); **Ćurić** (from Korita); **Čurković** (from Kazaginac); **Drmić** (origin unknown); **Ivanda** (from Vinica); **Ivačić** (from Omiš in Dalmatia); **Kapulica** (from Cista in Dalmatia); **Krivić** (formerly Perković, came from Mijkovo Polje); **Krišto** (present in the Livno field before 1741); **Kutleša** (from Posušje near Ljubuški); **Ljubičić** (from Aržano); **Pavić** (from Tijarica in Dalmatia); **Perković** (from Mijakovo Polje); **Sablić** (hamlet of Vrilo, came from Tijarica in Dalmatia); **Sučić** (from Strizirep in Dalmatia); **Šarić** (from Grabovica, originally from Dalmatia); **Šijić** (origin unknown); **Šola-Sladoja** (originally from Dicmo near Sinj); **Tirić** (hamlet of Vrilo, origin unknown); **Udovičić** (from Ugljan near Sinj).⁶

5 Главни резултати пописа становништва 1895., 484-485.

6 Petrić, „Porijeklo stanovništva”, 51-52.

5 Glavni rezultati popisa žiteljstva 1895., p.484-485.

6 Petrić, “Porijeklo stanovništva”, p.51-52.

*Представа – композиција мјешовитој
кола са истакнутим знаком крста.*

*A mixed kolo (dance) with a prominent
cross.*

*Композиција са људском фигуром у
средини која у подићујућој руци држи
крст. Лијево ратничка фигура, а десно
нека унеколико фантасмагорична
представа.*

*Composition with a human figure in the
middle holding a cross in its raised hand.
To the left the figure of a warrior, to the
right a somewhat phantasmagorical
scene.*

ЯѠ рождества
 хр(і)стова
 Я800
 ЗДѢ ПОЧИВАЕЪ РА БОЖІ МНЯТЬ
 (А)ІСКОВА МАІСТОРЪ БРАТЬ ОВАІ
 (Б)КРСТЪ.

1800 Рождества Христова 1800. Ов-
дје почива слуга Божји Мијат, а ис-
кова маистор брат овај крст.

1800 [since the] Birth of Christ 1800.
Here lies the servant of God Mijat,
and this cross was carved by mason
[and] brother.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Палеографска истраживања на територији Ливна представљају наставак палеографских истраживања која проводимо од 2016. године, са циљем доказивања просторно-физичког континуитета ћириличног писма и писмености на територији Тропоља (Дувно, Ливно и Гламоч) и Западних страна (Дрвар, Босанско Грахово, Босански Петровац, и др.). Иако су наша сазнања заснована на теренским истраживањима и представљају историјске изворе првог реда, године искуства које су иза нас довеле су до проучавања и дубљих повезница, односно до сагледавања ових простора кроз увођење четврте димензије – времена.

Сам просторни обухват Ливна довео је до обиласка великог броја локалитета који носе дубока обиљежја прошлости, коригована дејством природе, човјека али и угла посматрања који се мијењао кроз вријеме. Крећући се од запада, од Босанског Грахова ка Ливну, села су махом распоређена по ободу поља, у планинским подножјима, док су у источнијим дијеловима она смјештена дубље у пољу. У оба случаја, ти положаји села опредјељивали су и одређивали начине живота, рада па и распореде локација (некропола) на којима су вршена истраживања и биљежени налази.

За цијело Ливањско поље заједничко је присуство видљивих сло-

CONCLUSION

Paleographic research in the area of Livno represents a continuation of the paleographic studies we have been conducting since 2016, with the aim of demonstrating the spatial and physical continuity of the Cyrillic script and literacy on the territory of *Tropolje* (Duvno, Livno, and Glamoč) and the *Zapadne strane* (Western Regions, i.e. Drvar, Bosansko Grahovo, Bosanski Petrovac, etc.). Although our findings are based on field research and constitute primary historical sources, the years of experience behind us have led to the study of deeper interconnections - that is, to viewing these areas through the introduction of a fourth dimension: time.

The very spatial scope of the Livno area led to visits to a large number of sites that bear profound traces of the past, modified by the effects of nature, human activity and even the angle of observation, which has changed over time. Moving from the west, from Bosansko Grahovo toward Livno, villages are mostly arranged along the edges of the karst field, at mountain foothills, while in the more eastern parts they are situated deeper within the field. In both cases, these village locations determined and shaped ways of life and work, as well as the distribution of sites (necropolises) where research was conducted and findings recorded.

Throughout the entire Livno Field, the presence of visible layers of

јева дуготрајног људског постојања. Остаци бројних *градина* свједоче о животу илирских племена на овим просторима. Живот на овим насеобинама наставља се и развија у вријеме римске власти, која је такође оставила дубок траг. О раном продору хришћанства на ове просторе свједоче остаци више цркава из периода касне антике, али и раног средњег вијека.

Ћирилично насљеђе овог простора свакако је повезано са присуством Словена и развојем њихове писмености. Најранији ћирилични споменик пронађен на овим просторима јесте натпис попа Тјеходрага, који, по свему судећи, припада периоду XII-XIII вијека. Ту је и натпис Радивоја Илића Ковачпољанина, уклесан на стећку у селу Липа, који највјероватније припада почетку XV вијека, као и неколико других ћириличних натписа пронађених у околини Ливна, а који потичу из периода прије турских освајања.

Од посебне важности за разумевање трајања ћириличног писма на овим просторима јесте натпис на надгробном крсту из села Врбица, који припада XVI вијеку. Натпис свједочи да ту лежи Ангелија, снаја попа Илије, која се упокојила 1522. године. Овај натпис, са својим неуједначеним словним знацима, по много чему подсећа на натписе са простора Хума. Оно што је можда и најзначајније јесте чињеница да он свједочи о прису-

long-lasting human habitation is a common feature. The remains of numerous hillforts bear witness to the life of Illyrian tribes in these areas. Life in these settlements continued and developed during the period of Roman rule, which also left a deep imprint. The early spread of Christianity into these regions is attested by the remains of several churches dating from Late Antiquity as well as from the early Middle Ages.

The Cyrillic heritage of this area is undoubtedly linked to the presence of the Slavs and the development of their literacy. The earliest Cyrillic monument found in this area is the inscription of *Priest Tjehodrag*, which, by all indications, dates to the 12th-13th centuries. There is also the inscription of *Radivoj Ilić of Kovačpolje*, carved on a *stećak* in the village of Lipa, most likely dating to the early 15th century, as well as several other Cyrillic inscriptions discovered in the vicinity of Livno that originate from the period prior to the Ottoman conquests.

Of particular importance for understanding the continuity of the Cyrillic script in these areas is the inscription on a tombstone cross from the village of Vrbica, dating to the 16th century. The inscription records that *Angelija*, the daughter-in-law of Priest *Ilija*, lies there, having passed away in 1522. This inscription, with its uneven letter forms, in many respects resembles inscriptions from the region of Hum. Perhaps most significant is the fact that it testifies to the presence

ству православног свештенства на овим просторима већ у раном турском периоду.

Иако је оваквих споменика некада сигурно било много више, вријеме, али и неодговоран људски однос према старим споменицима, учинили су своје. Захваљујући истраживањима Стипа Манђерала, познато је да је на православном гробљу у Застинју постојао споменик са ћириличним натписом Достинје, жене Петра Балова, из седме деценије XVII вијека. Нажалост, овај споменик уништен је како би се створио простор за новије надгробне споменике.

И поред тога, српско православно гробље у Застинју и данас чува мноштво ћириличних споменика из друге половине XVIII и раног XIX вијека. Писмо епитафа на овим споменицима свједочи, прије свега, о високом степену писмености њихових аутора, али и еволуцији и трансформацији ћириличног писма. Истовремено, бројни натписи указују на континуирано присуство православног свештенства у овим крајевима. Сами споменици, у својој монументалности често свједоче и о високим стилско-умјетничким димензијама како ливњских клесара, тако и оних који су их наручивали.

О континуитету употребе ћирилице на овим просторима не свједоче само камени споменици, већ и један број писаних извора који су сачувани. Они указују на то да је ћи-

of Orthodox clergy in these areas already in the early Ottoman period.

Although there were certainly many more such monuments in the past, time - as well as an irresponsible human attitude toward old monuments - has taken its toll. Thanks to the research of Stipo Manderalo, it is known that in the Orthodox cemetery in Zastinje there once stood a monument with a Cyrillic inscription commemorating *Dostinja*, the wife of *Petar Balov*, dating from the seventh decade of the 17th century. Unfortunately, this monument was destroyed to make space for newer gravestones.

Nevertheless, the Serbian Orthodox cemetery in Zastinje still preserves a large number of Cyrillic monuments from the second half of the 18th and the early 19th centuries. The script of the epitaphs on these monuments testifies, above all, to the high level of literacy of their authors, as well as to the evolution and transformation of the Cyrillic script. At the same time, numerous inscriptions point to the continuous presence of Orthodox clergy in these regions. The monuments themselves, in their monumentality, often also bear witness to the high stylistic and artistic achievements of both the stonemasons of the Livno area and those who commissioned the works.

The continuity of the use of Cyrillic in this area is not attested only by stone monuments, but also by a number of preserved written sources. These indicate that Cyrillic was

рилица била писмо народа све три вјере – православне, католичке и муслиманске – на овим просторима, све до XIX вијека. У новије вријеме, ћирилица ће овдје опстати прије свега као писмо које се везује за српски народ.

Ова књига представља четврто издање из едиције „Трополе и Западне стране“. Због важности истражене грађе и података које доноси, као и претходне књиге, објављује се у двојезичном издању, на српском и енглеском језику. У наредном периоду планирана су и нова издања која ће се бавити богатством ћириличног наслеђа ових простора.

the script of people of all three faiths - Orthodox, Catholic and Muslim - in these regions until the 19th century. In more recent times, Cyrillic has survived here primarily as a script associated with the Serb people.

This book represents the fourth volume in the series *“Tropolje and the Western Regions”*. Owing to the importance of the researched material and the data it presents, as with the previous volumes, it is published in a bilingual edition, in Serbian and English. In the coming period, further publications are planned that will address the richness of the Cyrillic heritage of these regions.

ЛИТЕРАТУРА

Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom 3., (Sarajevo: Zemaljski muzej BiH, 1988).

Barun, Anđelko, *Svjedoci i učitelji: Povijest franjevac Bosne Srebrene*, (Sarajevo: Svjetlo riječi, 2003).

Бачко, Александар, *Породице Далмаћинских Срба*, (Београд: УГ Српски деспот, 2008).

Benac, Alojz, *Utvrđena ilirska naselja (I): Delmatske gradine na Duvanjskom polju, Buškom Blatu, Livanjskom i Glamočkom polju*, (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH, 1985).

Bešlagić, Šefik, Đuro Basler, *Grborezi – Srednjovjekovna nekropola*, (Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture, 1964).

Bešlagić, Šefik, *Stećci: Kataloško-topografski pregled*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1971).

Богичевић, Војислав, *Писменост у Босни и Херцеговини*, (Сарајево: Веселин Маслеша, 1975).

Bojanovski, Ivo, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH, 1988).

Бранковић, Бошко, „Савременици војводе Пере Креце“, у: *Животопис: Биљешке из Устаника 1875-1878*,

BIBLIOGRAPHY

Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, vol. 3, (Sarajevo: Zemaljski muzej BiH, 1988).

Bačko, Aleksandar, *Porodice Dalmatinskih Srba*, (Beograd: UG Srpski despot, 2008).

Barun, Anđelko, *Svjedoci i učitelji: Povijest franjevac Bosne Srebrene*, (Sarajevo: Svjetlo riječi, 2003).

Benac, Alojz, *Utvrđena ilirska naselja (I): Delmatske gradine na Duvanjskom polju, Buškom Blatu, Livanjskom i Glamočkom polju*, (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH, 1985).

Bešlagić, Šefik, Đuro Basler, *Grborezi – Srednjovjekovna nekropola*, (Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture, 1964).

Bešlagić, Šefik, *Stećci: Kataloško-topografski pregled*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1971).

Bogićević, Vojislav, *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1975).

Bojanovski, Ivo, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH, 1988).

Branković, Boško, "Savremenici vojvode Pere Krece", in: *Životopis: Bilješke iz Ustanka 1875-1878*, priredili

приредили Радован Пилиповић и Бошко Бранковић, (Београд-Дрвар: Удружење Дрварчана, 2018), 119-140.

Burek, Ahmet, *Kameno Hlivno*, (Tešanj: Planjax, 2007).

Burek, Ahmet, *Prezimana Livna i Livanjskog polja*, (Fojnica: Štamparija Fojnica, 2019).

Vasić, Milan, „Etnička kretanja u Bosanskoj Krajini u 16. vijeku”, *Godišnjak društva istoričara BiH*, XIII/1962, 233-250.

Vego, Marko, „Istorijska crtica: Ćirilski natpis iz Lipe kod Livna”, *Sloboda*, Mostar, br.42, 8.10.1973, str.7.

Vego, Marko, „Simbioza života”, *Oslobođenje – Žurnal*, Sarajevo, 26.10.1980.

Vrdoljak, fra Bono M., „Franjevački samostan Sv. Ive u Livnu tijekom 14. i 15. stoljeća”, u: *Livanjski kraj u povijesti*, ur. Boško Marijan, (Split-Livno: Muzej Hrvatskih arheoloških spomenika, 1994), 115-124.

Главни резултати пописа живљелства у Босни и Херцеговини од 22. априла 1895., (Сарајево: Земаљска Влада за Босну и Херцеговину, 1896).

Докић, Бранко, Радован Јовић, *Ливански Срби: Просвјетно-духовна за-*

Radovan Pilipović i Boško Branković, (Beograd-Drvar: Udruženje Drvarčana, 2018), p.119-140.

Burek, Ahmet, *Kameno Hlivno*, (Tešanj: Planjax, 2007).

Burek, Ahmet, *Prezimana Livna i Livanjskog polja*, (Fojnica: Štamparija Fojnica, 2019).

Cicvarić, Ivan, “Nove spoznaje o starohrvatskoj županiji Hlivni iz darovnice kralja Ostoje vojvodi Hrvoju od 8. XII 1400.”, *Cleuna* 4/2021, p.78-95.

Ćirković, Sima, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, (Beograd: Srpska književna zadruga, 1964).

Čobanov, Čobanov, *Образложено Одлуке о проглашењу археолошког подручја Лиштани-Подворнице националним спомеником БиХ*, (Sarajevo: Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH, 2007), accessible: <http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/nacionalnis-pomenici>

Čobanov, Čobanov, *Образложено Одлуке о проглашењу археолошког подручја Црквина (Леденица) националним спомеником БиХ*, (Sarajevo: Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH, 2007), accessible: <http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/nacionalnis-pomenici>

Čobanov, Čobanov, *Образложено Одлуке о Археолошком подручју – Праровијесна градина, željezodobne grobnice, rim-*

осїавшїиїна, (Бања Лука: УГ Слово, 2017).

Draganović, Krunoslav, Ljubo Karman, Oton Knezović, *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine: od najstarijih vremena do godine 1463.*, (Sarajevo: Hrvatsko kulturno društvo Napredak, 1942).

Душанић, Светозар Ст., „Мелетије Митрополит Босне и Клиса јесен 1714.-4. јануар 1741.”, *Црква 1985: Календар Српске православне Патријаршије*, 1985, 69-74.

Ђуран, Милан, *Ћапразлије: завицај, радост и туга*, (Београд: Dis public, 2008).

Ернаут, Милош, *Канонско ђогручје Еїархије бихаћко-їеїровачке у времену Миїроїолиїиїа габро-босанскої Георїиїа Николаетиїиїа 1886-1896*, (Босански Петровац: Епархија бихаћко-петровачка, 2015).

Ернаут, Милош, *Еїархија Бихаћко-їеїровачка и Рмањска*, (Босански Петровац: ЕУО Епархије бихаћко-петровачке, 2021).

Zaninović, Marin, „Livanjsko polje u antici kao primjer delmatske zajednice” u: *Livanjski kraj u povijesti*, ur. Boško Marijan, (Split-Livno: Музеј Хрватских археолошких споменика, 1994), 45-50.

Zelenika, Anđelko, „Stećci Livanjskog područja” u: *Livanjski kraj u povijesti*,

so naselje, nekropola i pokretno naslijeđe u Vašarovinama, Priluka, opština Livno, (Sarajevo: Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH, 2009), accessible: <http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/nacionalnispomenici>

Ћовић, Боривој, Душан Никић, “Гробнице жељезног доба из Ваšаровина код Ливна”, in: *Археолошка проблематика западне Босне*, 1/1982-1983, p.87-92.

Ћоровић, Владимир, “Неколико фонијичких писана”, *Гласник земалског музеја*, књига 21/3, 1909, p.479-496.

Докіћ, Бранко, Радован Јовић, *Ливанјски Срби: Просвјетно-духовна заоставштина*, (Бања Лука: УГ Слово, 2017).

Draganović, Krunoslav, Ljubo Karman, Oton Knezović, *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine: od najstarijih vremena do godine 1463.*, (Sarajevo: Hrvatsko kulturno društvo Napredak, 1942).

Dušanić, Svetozar St., “Meletije Mitropolit Bosne i Klisa jesen 1714.-4. januar 1741.”, *Crkva 1985: Kalendar Srpske pravoslavne Patrijaršije*, 1985, p.69-74.

Ђуран, Милан, *Ћапразлије: завицај, радост и туга*, (Београд: Dis public, 2008).

Džaja, Srećko M., “Politička i crkveno-politička pripadnost Livanjskog kraja kroz povijest” in: *Livanjski kraj u povijesti*, ur. Boško Marijan, (Split-Liv-

ur. Boško Marijan, (Split-Livno: Muzej Hrvatskih arheoloških spomenika, 1994), 89-100.

Ивић, Алекса, *Сеоба Срба у Хрвајску и Славонију: њихово истраживање српске прошлости током 16. и 17. века*, (Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1909).

Ивић, Алекса, *О српском и хрвајском имену*, (Београд: С. Б. Цвијановић, 1922).

Ивић, Алекса, *Миграције Срба у Хрвајску током 16., 17. и 18. вијекова*, Насеља и порекло становништва књига 16, (Београд: Српска краљевска академија, 1923).

Исаиловић, Невен, Александар Фостиков, „Исправа краља Стефана Томаша којом овлашћује Јакова Тесту да поврати новац опљачкан под Синјем”, *Грађа о прошлости Босне*, 7/2014, 85-101.

Караџац, Душан Ј., „Прилог историји школства у Босни и Херцеговини. Српска конфесионална школа у Ливну”, *Школски вјесник*, Сарајево, мај 1909.

Катић, Марко, „Православна црква у Ливну и њене две најстарије иконе”, *Саопштења XLIX*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 2017, 285-302.

Кашић, Душан Љ., *Српска православна црква Успенија пресвете Бо-*

но: Музеј Хрватских археолошких споменика, 1994), p.135-141.

Дџаја, Срећко М., *Конфесионалност и националност Босне и Херцеговине*, (Мостар: ZIRAL, 1999).

Ernaut, Miloš, *Kanonsko područje Eparhije bihačko-petrovačke u vremenu Mitropolita dabro-bosanskog Georgija Nikolajevića 1886-1896*, (Bosanski Petrovac: Eparhija bihačko-petrovačka, 2015).

Ernaut, Miloš, *Eparhija Bihačko-petrovačka i Rmanjska*, (Bosanski Petrovac: EUO Eparhije bihačko-petrovačke, 2021).

Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895., (Sarajevo: Zemaljska Vlada za Bosnu i Hercegovinu, 1896).

Hrabak, Bogumil, *Kužne rednje u Bosni i Hercegovini: 1463-1800*, (Banja Luka: Istorijski zbornik 2/2, 1981).

Isailović, Neven, Aleksandar Fostikov, „Isprava kralja Stefana Tomaša kojom ovlašćuje Jakova Testu da povрати novac opljačkan pod Sinjem”, *Грађа о прошлости Босне*, 7/2014, p.85-101.

Ivić, Aleksa, *Seoba Srba u Hrvatsku i Slavoniju: prilog ispitivanju srpske prošlosti tokom 16. i 17. veka*, (Sremski Karlovci: Srpska manastirska štamparija, 1909).

їорогице у Ливну 1859-1979, (Ливно: Српска православна црквена општина, 1979).

Klaić, Vjekoslav, „Građa za topografiju i historiju hlivanjske županije i grada Hlivna” u: *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, Nova serija sveska 15/1928, 13-24.

Klaić, Nada, „Diplomatička analiza isprava iz doba Hrvatskih narodnih vladara (I dio)”, *Historijski zbornik*, Godina XVIII/1965, 141-188.

Klaić, Nada, „Diplomatička analiza isprava iz doba Hrvatskih narodnih vladara (II dio)”, *Historijski zbornik*, Godina XIX-XX/1966-7, 225-263.

Klaić, Nada, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, (Zagreb: Školska knjiga, 1975, drugo izdanje).

Kukuljević Sakcinski, Ivan, *Arkiv za povestnicu Jugoslavensku*, Knjiga II, (Zagreb, 1852).

Manderalo, Stipo, „Prilog proučavanju bosančice u Livanjskom kraju”, *Hercegovina* 3/1983, 67-77.

Manderalo, Stipo, „Groblje u Zastinju kod Livna: Zapisi na spomenicima do polovice XIX vijeka”, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Etnologija, Nova serija, sveska 39/1984, 143-180.

Manderalo, Stipo, *Gospodari kamena: Livanjsko klesarstvo 19. vijeka*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1987).

Ivić, Aleksa, *O srpskom i hrvatskom imenu*, (Beograd: S. B. Cvijanović, 1922).

Ivić, Aleksa, *Migracije Srba u Hrvatsku tokom 16., 17. i 18. stoleća*, Naselja i poreklo stanovništva knjiga 16, (Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1923).

Karanjac, Dušan J., “Prilog istoriji školstva u Bosni i Hercegovini. Srpska konfesionalna škola u Livnu”, *Školski vjesnik*, Sarajevo, May 1909.

Kašić, Dušan Lj., *Srpska pravoslavna crkva Uspenija presvete Bogorodice u Livnu 1859-1979*, (Livno: Srpska pravoslavna crkvena opština, 1979).

Katić, Marko, “Pravoslavna crkva u Livnu i njene dve najstarije ikone”, *Saopštenja XLIX*, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd 2017, p.285-302.

Katičić, Radoslav, „Kritika ranosrednjovjekovnih diplomatskih vrela Nade Klaić i hrvatska historiografija”, in: *Nada Klaić i njezin znanstveni i nastavni doprinos razvoju historiografije*, ur. Tomislav Galović i Damir Agičić, (Zagreb: FF Press, 2014), p.95-101.

Klaić, Nada, “Diplomatička analiza isprava iz doba Hrvatskih narodnih vladara (I dio)”, *Historijski zbornik*, Godina XVIII/1965, p.141-188.

Klaić, Nada, “Diplomatička analiza isprava iz doba Hrvatskih narodnih vladara (II dio)”, *Historijski zbornik*, Godina XIX-XX/1966-7, p.225-263.

Manderalo, Stipo, *Ložićev Ilirski san: „Adnotationes variae – Različite bilješke“ fra Grge Ložića*, (Split-Livno: Zbornik Kačić, 1992).

Manderalo, Stipo, *Kutija za čuvanje vremena*, (Livno: Svjetlo riječi, 1996).

Manderalo, Stipo, *Pismo za puk i gospodu: prilozi proučavanju bosančice, važnog i zanimljivog slavenskog pisma*, (Sarajevo-Zagreb: Buybook, 2015).

Manderalo, Stipo, *Lučonoše: prilozi proučavanju livanjskog školstva*, (Sarajevo-Zagreb: Buybook, 2019).

Manderalo, Stipo, „O kojem je mužu riječ?“, *Starohrvatska prosvjeta* 49/2022, 129-142.

Marić, Marija, Marinka Šimić, Ante Škegro, „Pop Tjehodrag i njegov natpis“, *Povijesni prilozi* 33/2007, 9-32.

Marić Baković, Marija, „Razvoj srednjovjekovnoga groblja i prostorno širenje srednjovjekovnog naselja na primjeru Lištana“ u: *Zbornik Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština*, urednik T. Šeparović (Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2010), 253-263.

Marić Baković, Marija, „Ranokršćanska crkvena arhitektura i liturgijska praksa na području Livanjskog polja i Buškog jezera (Buško blato)“, u: *Čuvar, zaštitnik i anđeo knjige: zbornik radova*, ur. M. Bušić, G. Jelić, R. Jolić (Mostar: Matica hrvatska, 2022), 141-150.

Klaić, Nada, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, (Zagreb: Školska knjižnica, 1975, drugo izdanje).

Klaić, Vjekoslav, „Građa za topografiju i historiju hlivanjske županije i grada Hlivna“ in: *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, Nova serija sveska 15/1928, p.13-24.

Kukuljević Sakcinski, Ivan, *Arkiv za povestnicu Jugoslavensku*, Knjiga II, (Zagreb, 1852).

Manderalo, Stipo, „Prilog proučavanju bosančice u Livanjskom kraju“, *Hercegovina* 3/1983, p.67-77.

Manderalo, Stipo, „Groblje u Zastinju kod Livna: Zapisi na spomenicima do polovice XIX vijeka“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Etnologija, Nova serija, sveska 39/1984, p.143-180.

Manderalo, Stipo, *Gospodari kamena: Livanjsko klesarstvo 19. vijeka*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1987).

Manderalo, Stipo, *Ložićev Ilirski san: „Adnotationes variae – Različite bilješke“ fra Grge Ložića*, (Split-Livno: Zbornik Kačić, 1992).

Manderalo, Stipo, *Kutija za čuvanje vremena*, (Livno: Svjetlo riječi, 1996).

Manderalo, Stipo, *Pismo za puk i gospodu: prilozi proučavanju bosančice, važnog i zanimljivog slavenskog pisma*, (Sarajevo-Zagreb: Buybook, 2015).

Marić Baković, Marija, Stipo Manderalo, *Rapovine: Groblje i crkva sv. Petra u Rapovinama*, (Livno: Franjevački muzej i galerija Gorica, 2023).

Маџар, Божо, *Покрећ Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, (Сарајево: Веселин Маслеша, 1982).

Miklošič, Franc, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, (Beč, 1858).

Nakaš, Lejla, „Hrvatsko-bosanska ćirilica korespondencija”, *Filologija* 62/2014, 161-182

Nedić, fra Martin, „Starine Bosanske od o. Martina Nedića” u: *Arkiv za povjestnicu Jugoslavensku*, Knjiga 4, priredio Ivan Kukuljević Sakcinski, (Zagreb: Izdano troškom društva za jugoslovensku povjestnicu i starine, 1857), 142-162.

Nikić, Dušan, „O imenima naselja u Livanjskom polju”, *Geografski pregled*, sv.XVIII-XIX/1974-1975, 91-112.

Nikić, Dušan, *Glamoč: Naselja i stanovništvo*, (Sarajevo: Geografsko društvo Bosne i Hercegovine, 1989).

Николајевић, Ђорђе, *Шемањизам Православне Митрополије и Архигијејезе Дабро-Босанске за јодину 1882*, (Сарајево: Митрополија дабро-босанска, 1882).

Manderalo, Stipo, *Lučonoše: prilozi proučavanju livanjskog školstva*, (Sarajevo-Zagreb: Buybook, 2019).

Manderalo, Stipo, “O kojem je mužu riječ?”, *Starohrvatska prosvjeta* 49/2022, p.129-142.

Marić, Marija, Marinka Šimić, Ante Škegro, “Pop Tjehodrag i njegov natpis”, *Povijesni prilozi* 33/2007, p.9-32.

Marić Baković, Marija, “Razvoj srednjovjekovnoga groblja i prostorno širenje srednjovjekovnog naselja na primjeru Lištana” in: *Zbornik Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština*, urednik T. Šeparović (Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2010), p.253-263.

Marić Baković, Marija, “Ranokršćanska crkvena arhitektura i liturgijska praksa na području Livanjskog polja i Buškog jezera (Buško blato)”, in: *Čuvar, zaštitnik i anđeo knjige: zbornik radova*, ur. M. Bušić, G. Jelić, R. Jolić (Mostar: Matica hrvatska, 2022), p.141-150.

Marić Baković, Marija, Stipo Manderalo, *Rapovine: Groblje i crkva sv. Petra u Rapovinama*, (Livno: Franjevački muzej i galerija Gorica, 2023).

Mađžar, Božo, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1982).

Нилевић, Борис, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке Патријаршије 1557. године*, (Сарајево: Веселин Маслеша, 1990).

Новаковић, Стојан, „Повеља краља босанскога Стјепана Остоје војводи Хрвоју и сину му Баоши, године 1400. 8. децембра”, *Гласник српској ученој друштва*, књига VI, свеска XXIII старог реда, (Београд: Српско учено друштво, 1868), 48-53.

Павић, Стјепан, *Seobe i naselja u Lici*, (Zagreb: JAZU, 1962).

Паšалић, Есад, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1960).

Perić, Ratko, *Svećenici glagoljaši na području BiH: Trista godina djelovanja (1551-1851)*, (Mostar: Crkva na kamenu, 2016).

Perković, Tomislav, *Stoljeća moga kraja*, (Livno: Svjetlo riječi, 1997).

Perković, Tomislav, *Stanovništvo Livanjskog polja u 18. i 19. stoljeću*, (Livno: Matica Hrvatska, 2003).

Perković, Tomislav, „Livanjski kraj u doba rane Osmanske vladavine”, *Cleuna*, 1/2014, 284-378.

Petrić, Mario, „Geografski i historijski pregled”, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, свеска XV-XVI, Етнолошка и фолклористичка испитивања у Ливан-

Miklošič, Franc, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, (Beč, 1858).

Nakaš, Lejla, „Hrvatsko-bosanska ćirilica korespondencija”, *Filologija* 62/2014, p.161-182

Nedić, fra Martin, „Starine Bosanske od o. Martina Nedića” in: *Arkiv za povjestnicu Jugoslavensku*, Knjiga 4, priredio Ivan Kukuljević Sakcinski, (Zagreb: Izdano troškom društva za jugoslovensku povjestnicu i starine, 1857), p.142-162.

Nikić, Dušan, „O imenima naselja u Livanjskom polju”, *Geografski pregled*, sv.XVIII-XIX/1974-1975, p.91-112.

Nikić, Dušan, *Glamoč: Naselja i stanovništvo*, (Sarajevo: Geografsko društvo Bosne i Hercegovine, 1989).

Nikolajević, Đorđe, *Šematizam Pravoslavne Mitropolije i Arhidijeceze Dabro-Bosanske za godinu 1882*, (Sarajevo: Mitropolija dabro-bosanska, 1882)

Nilević, Boris, *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke Patrijaršije 1557. godine*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1990).

Novaković, Stojan, „Povelja kralja bosanskoga Stjepana Ostoje vojvodi Hrvoju i sinu mu Baoši, godine 1400. 8. dekemбра”, *Glasnik srpskog učenog društva*, knjiga VI, свеска XXIII старог реда, (Београд: Српско учено друштво, 1868), p.48-53.

skom polju, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1961), 21-30.

Petrić, Mario „Porijeklo stanovništva”, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, sveska XV-XVI, Etnološka i folkloristička ispitivanja u Livanjskom polju, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1961), 31-89.

Пилиповић, Радован, „Преглед црквене прошлости на подручју Српске православне Митрополије дабро-босанске”, у: *Епархија дабро-босанска: Шематизам 2019-2020.*, ур. архим. Јован Гардовић, (Сарајево: ЕУО Митрополије дабро-босанске, 2020), 19-44.

Порфирогенит, Константин, „Спис о народима”, приредио и превео Божидар Ферјанчић, *Византијски извори за историју народа Југославије, том II*, Византолошки институт књига 7, (Београд: Научно дело, 1959).

„Преглед протопрезвитеријата, парохија са бројем села, кућа и душа, српско-православног свештенства и описом храмова у Митрополији дабро-босанској у 1887. години”, *Дабро-босански исјочник за 1887*, пренето у: Милош Ернаут, *Канонско подручје Епархије бихаћко-петровачке у времену Митрополија дабро-босанској Георгија Николајевића 1886-1896*, (Босански Петровац: Епархија бихаћко-петровачка, 2015), 71-86.

Pašalić, Esad, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1960).

Pavičić, Stjepan, *Seobe i naselja u Lici*, (Zagreb: JAZU, 1962).

Perić, Ratko, *Svećenici glagoljaši na području BiH: Trista godina djelovanja (1551-1851)*, (Mostar: Crkva na kamenu, 2016).

Perković, Tomislav, *Stoljeća moga kraja*, (Livno: Svjetlo riječi, 1997).

Perković, Tomislav, *Stanovništvo Livanjskog polja u 18. i 19. stoljeću*, (Livno: Matica Hrvatska, 2003).

Perković, Tomislav, “Livanjski kraj u doba rane Osmanske vladavine”, *Cleuna*, 1/2014, p.284-378.

Petrić, Mario, “Geografski i historijski pregled”, in: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, sveska XV-XVI, Etnološka i folkloristička ispitivanja u Livanjskom polju, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1961), p.21-30.

Petrić, Mario “Porijeklo stanovništva”, in: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, sveska XV-XVI, Etnološka i folkloristička ispitivanja u Livanjskom polju, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1961), p.31-89.

Pilipović, Radovan, “Pregled crkvene prošlosti na području Srpske pravoslavne Mitropolije dabro-bosanske”, in: *Eparhija dabro-bosanska: Šematizam 2019-2020.*, ur. arhim. Jovan

Рибар, Тања, *Западне стране у средњовјековној Босанској држави*, (Београд: Свет књиге, 2010).

Сергејевски, Димитрије, „Из Римске археологије”, *Гласник Земаљског Музеја* XLVII/1935, 17-22.

Simić, Božidar, Filip Škiljan, *Srbi u Cetinskoj krajini*, (Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2017).

Simić, Božidar, *Srbi u Imotskoj krajini*, (Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2019).

Симоновић, Будо, *Огњена Марија Ливанска*, (Београд: Вести, 2008, 4. изд.).

Скарић, Владислав, „Поријекло православног народа у сјеверозападној Босни”, *Гласник земаљског музеја*, 30/1918, 219-265.

Smoldaka, Josip, *Imena mesta i meštana na tlu Jugoslavije*, (Split: Novo doba, 1946).

Spaho, Fehim Dž., „Livno u ranim turskim izvorima: prilog za monografiju”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 32-33/1984, 147-162.

Spaho, Fehim Dž., Ahmed S. Aličić, Behija Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, (Sarajevo: Orijentalni institut, 2007).

Tadić, Damir, „Austrijska (-Ugarska) konzularna agencija i vicekonzulat u Livnu (1851.-1880.)”, *Cleuna*, 5/2023, 104-149.

Gardović, (Sarajevo: EUO Mitropolije dabro-bosanske, 2020), p.19-44.

Porfirogenit, Konstantin, „Spis o narodima”, edited and translated by Božidar Ferjančić, *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, vol II*, Vizantološki institut knjiga 7, (Beograd: Naučno delo, 1959).

“Pregled protoprezviterijata, parohija sa brojem sela, kuća i duša, srpsko-pravoslavnog sveštenstva i opisom hramova u Mitropoliji dabro-bosanskoj u 1887. godini”, *Dabro-bosanski istočnik za 1887*, reprinted in: Miloš Ernaut, *Kanonsko područje Eparhije bihaćko-petrovačke u vremenu Mitropolita dabro-bosanskog Georgija Nikolajevića 1886-1896*, (Bosanski Petrovac: Eparhija bihaćko-petrovačka, 2015), p.71-86.

Ribar, Tanja, *Zapadne strane u srednjovjekovnoj Bosanskoj državi*, (Beograd: Svet knjige, 2010).

Sergejevski, Dimitrije “Из Римске археологије”, *Гласник Земалјског Музеја* XLVII/1935, p.17-22.

Simić, Božidar, Filip Škiljan, *Srbi u Cetinskoj krajini*, (Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2017).

Simić, Božidar, *Srbi u Imotskoj krajini*, (Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2019).

Simonović, Budo, *Ognjena Marija Livanjska*, (Beograd: Vesti, 2008, 4. ed.).

Tadić, Damir, „Livno u oku kamere Franca Laforesta”, *Cleuna*, 5/2023, 152-180.

Turković, Tin, Maja Zeman, „Prilog poznavanju kasnoantičkih vila s područja provincije Dalmacije – slučaj vile u Strupniću kraj Livna”, *Ars Adriatica* 1/2011, 9-26.

Ђирковић, Сима, *Историја средњо-вековне босанске државе*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1964).

Ђоровић, Владимир, „Nekoliko fojničkih pisama”, *Glasnik zemaljskog muzeja*, knjiga 21/3, 1909, 479-496.

Храбак, Богумил, *Кухне редње у Босни и Херцеговини: 1463-1800*, (Бања Лука: Историјски зборник 2/2, 1981).

Cicvarić, Ivan, „Nove spoznaje o starohrvatskoj županiji Hlivni iz darovnice kralja Ostoje vojvodi Hrvoju od 8. XII 1400.”, *Cleuna* 4/2021, 78-95.

Чобанов, Силвана, *Образложење Одлуке о пројашењу археолошкој подручја Лишњани-Подворнице националним сјомеником БиХ*, (Сарајево: Комисија за очување националних споменика БиХ, 2007), приступљено: <http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/nacionalnispomenici>

Чобанов, Силвана, *Образложење Одлуке о пројашењу археолошкој подручја Црквина (Леденица) нацио-*

Skarić, Vladislav, „Porijeklo pravoslavnoga naroda u sjeverozapadnoj Bosni”, *Glasnik zemaljskog muzeja*, 30/1918, p.219-265.

Smoldaka, Josip, *Imena mesta i meštana na tlu Jugoslavije*, (Split: Novo doba, 1946).

Spaho, Fehim Dž., „Livno u ranim turskim izvorima: prilog za monografsku”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 32-33/1984, p.147-162.

Spaho, Fehim Dž., Ahmed S. Aličić, Behija Zlatar, *Opširni popis Kliškoj sandžaka iz 1550. godine*, (Sarajevo: Orijentalni institut, 2007).

Tadić, Damir, „Austrijska (-Ugarska) konzularna agencija i vicekonzulat u Livnu (1851.-1880.)”, *Cleuna*, 5/2023, p.104-149.

Tadić, Damir, „Livno u oku kamere Franca Laforesta”, *Cleuna*, 5/2023, p.152-180.

Turković, Tin, Maja Zeman, „Prilog poznavanju kasnoantičkih vila s područja provincije Dalmacije – slučaj vile u Strupniću kraj Livna”, *Ars Adriatica* 1/2011, p.9-26.

Vasić, Milan, „Etnička kretanja u Bosanskoj Krajini u 16. vijeku”, *Godišnjak društva istoričara BiH*, XIII/1962, p.233-250.

Vego, Marko, „Istorijska crtica: Ćirilski natpis iz Lipe kod Livna”, *Sloboda*,

налним сѿомеником БиХ, (Сарајево: Комисија за очување националних споменика БиХ, 2007), приступљено: <http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/nacionalnispomenici>

Чобанов, Силвана, *Образложење Одлуке о Археолошком ђодручју – Прајѿовијесна їрадина, жељезодобне їробнице, римсо насеље, некроїола и ѿкреїно наслијеђе у Вашаровина-ма, Прилука, ойїїїина Ливно*, (Сарајево: Комисија за очување националних споменика БиХ, 2009), приступљено: <http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/nacionalnispomenici>

Їовић, Borivoj, Dušan Nikić, „Grobnice жељезног доба из Ваšаровина код Livna”, u: *Arheološka problematika западне Bosne*, 1/1982-1983, 87-92.

Džaja, Srećko M., „Politička i crkveno-politička pripadnost Livanjskog kraja kroz povijest” u: *Livanjski kraj u povijesti*, ur. Boško Marijan, (Split-Livno: Muzej Hrvatskih arheoloških spomenika, 1994), 135-141.

Džaja, Srećko M., *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, (Mostar: ZIRAL, 1999).

Mostar, br.42, 8.10.1973, p.7.

Vego, Marko, „Simbioza života”, *Oslobođenje – Žurnal*, Sarajevo, 26.10.1980.

Vrdoljak, Fra Bono M., “Franjevački samostan Sv. Ive u Livnu tijekom 14. i 15. stoljeća”, in: *Livanjski kraj u povijesti*, ur. Boško Marijan, (Split-Livno: Muzej Hrvatskih arheoloških spomenika, 1994), p.115-124.

Zaninović, Marin, „Livanjsko polje u antici kao primjer delmatske zajednice” in: *Livanjski kraj u povijesti*, ur. Boško Marijan, (Split-Livno: Muzej Hrvatskih arheoloških spomenika, 1994), p.45-50.

Zelenika, Anđelko, „Stećci Livanjskog područja” in: *Livanjski kraj u povijesti*, ur. Boško Marijan, (Split-Livno: Muzej Hrvatskih arheoloških spomenika, 1994), p.89-100.

Садржај

Увод: Ћириличко наслеђе Ливна... 5	
Ливно и Ливањско поље крз вијекове16	
Град Ливно и Застинје67	
Раповине 121	
Губер..... 127	
Грборези и Коморани 137	
Забришће..... 146	
Срђевићи 149	
Липа 153	
Оргуз..... 161	
Лиштани..... 165	
Рујани 176	
Чапразлије 182	
Прово 187	
Губин 191	
Сајковић 202	
Нуглашица..... 206	
Бастаси 212	
Богдаше 227	
Врбица..... 233	
Радановци 238	
Бојмунте 244	
Челебић 248	
Ковачић 253	
Струпнић..... 257	
Луснић..... 260	
Прилука 264	
Каблићи..... 271	
Поточани 277	
Смричани 288	
Миши 294	
Голињево 298	
Присоје..... 307	
Закључна разматрања..... 311	
Литература 315	

Contents

Introduction:Livno's Cyrillic Heritage 5	
Livno and the Livno Field Through the Centuries16	
The Town of Livno and Zastinje67	
Rapovine..... 121	
Guber 127	
Grborezi and Komorani..... 137	
Zabrišće 146	
Srđevići..... 149	
Lipa 153	
Orguz..... 161	
Lištani 165	
Rujani 176	
Čaprazlije..... 182	
Provo 187	
Gubin 191	
Sajković 201	
Nuglašica 205	
Bastasi 211	
Bogdaše 226	
Vrbica 233	
Radanovci 238	
Bojmunte 244	
Čelebić..... 248	
Kovačić 253	
Strupnić..... 257	
Lusnić..... 260	
Priluka 264	
Kablići 271	
Potočani..... 277	
Smričani 288	
Miši 294	
Golinjevo 298	
Prisoje 307	
Conclusion 311	
Bibliography 315	

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

930.2:003.071(497.6 Ливно)

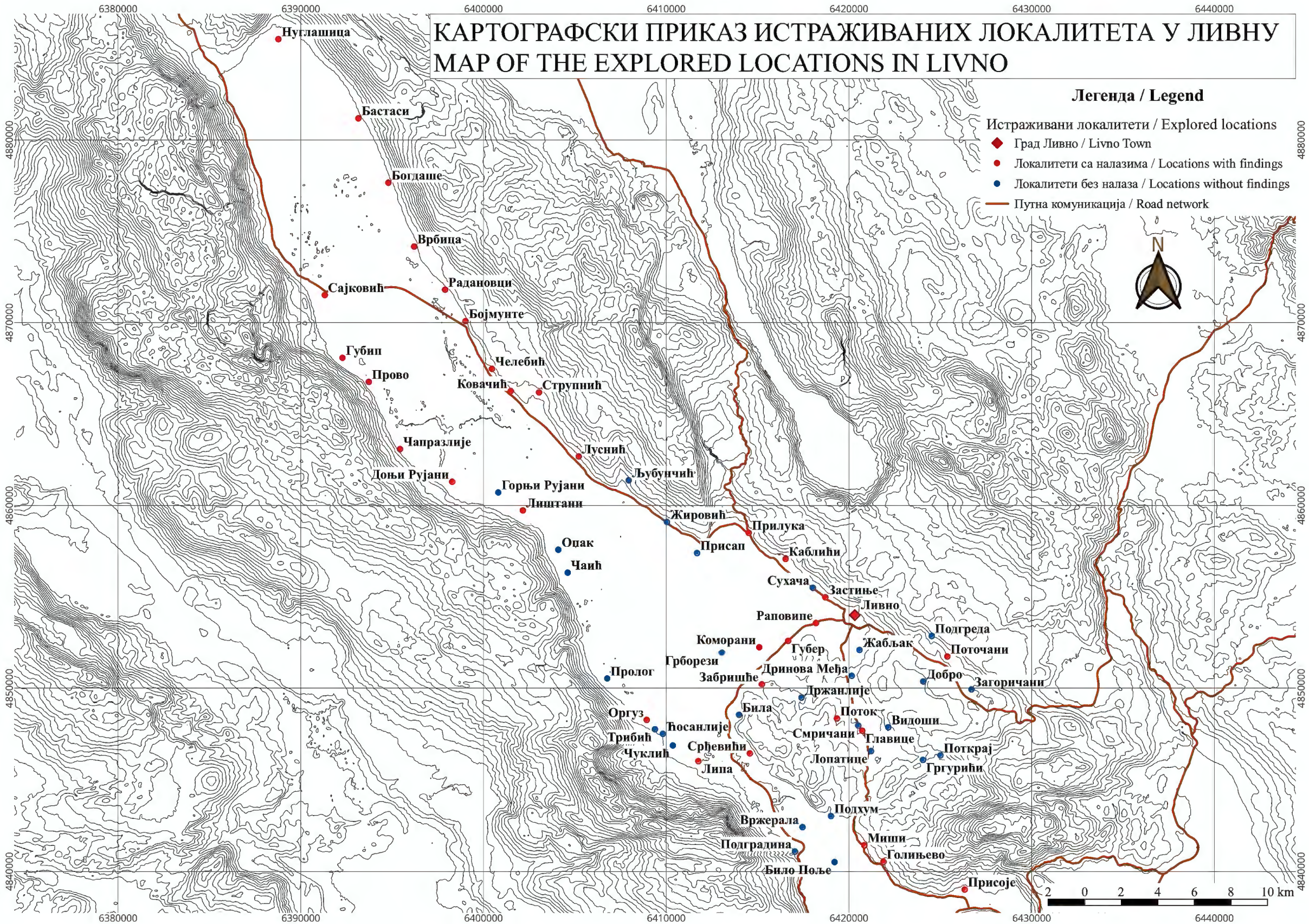
КОМАР, Горан Ж., 1962-

Ћирилички споменици Ливна = Cyrillic monuments of Livno /
Горан Комар, Милош Дамњановић, Синиша Шолак ; [преводиоц
= translator Милош Дамњановић ; географски приказ = geographic
presentation Марко Ћосић]. - Требиње : Задужбина „Кнез Мирослав
Хумски” ; Сурчин-Београд : Удружење Огњена Марија Ливанска, 2026
(Нови Сад : Сајнос). - 328 стр. : фотогр. ; 25 cm

Упор. срп. текст и енгл. превод. - Текст штампан двостубачно. - Тираж
500. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија
= Bibliography: стр. 315-326. - Садржи и: Картографски приказ
истраживаних локалитета у Ливну = Mapping of the explored locations in
Livno / Марко Ћосић.

ISBN 978-99976-042-6-2

COBISS.RS-ID 144186369

✚ СЕЛЕЖИ
 ДІДНВОНИ
 НІБНЗІМЕ
 КОВЧЕПОЛА
 НННЬ

ISBN 978-99976-042-6-2

9 789997 604262